

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BALÓ LEVENTE
BALOGH MARGIT
FÖLDES GYÖRGY
GALI MÁTÉ
GYARMATI GYÖRGY
HORVÁTH SÁNDOR
KOC SIS TÜNDE
Ö. KOVÁCS JÓZSEF
KOVÁCS KISS GYÖNGY
KÓBÁNYAI JÁNOS
LAKATOS ATRÚR
LÁSZLÓ SZABOLCS
NAGY ATTILA
RAINER M. JÁNOS
RIGÁN LÓRÁND
OLIVER ŠIN
TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS
VALUCH TIBOR
ZELEI MIKLÓS

10

**A KÁDÁR-KORSZAK
(ÉS) TÖRTÉNETEI**

III. FOLYAM
2013.
OKTÓBER

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXIV/10. • 2013. OKTÓBER

TARTALOM

RAINER M. JÁNOS • A Kádár-korszak kutatása – közelmúlt és közeljövő	3
ZELEI MIKLÓS • Többpártrendszer a Kádár-korban (<i>próza</i>)	14
FÖLDES GYÖRGY • Nehéz kezdet: Kádár János külpolitikája (1956–1957)	16
Ö. KOVÁCS JÓZSEF • A paraszti társadalom magyarországi felszámolása és az elfojtott emlékezet	31
BALÓ LEVENTE • [Három cinege], [Fülemben hordom], [Vissza a gyerekkorba], [Hova lehetne elindulni] (<i>versek</i>)	38
VALUCH TIBOR • Lehetett mit enni, volt mit venni... ..	41
BALOGH MARGIT • Lojalitás vagy szembenállás?	53
LUCIAN BLAGA • Mint soha még	64
DANIELA CRĂSNARU • Pasztell	64
GEORGE BACOVIA • Fagy van, hideg tél	65
NICHITA STĂNESCU • 13. Csomó (<i>versek, Nagy Attila fordításai</i>)	65
HORVÁTH SÁNDOR • Mindennapi Sztálinváros: Ilona története	67
GYARMATI GYÖRGY • A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal	77
KÓBÁNYAI JÁNOS • Helló, csajok! (I.) (<i>filmnovella</i>)	91
NEMZETRŐL, NEMZETEKRŐL (20–21. század)	
KOVÁCS KISS GYÖNGY • Erdély – erdélyiség	105
TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS • Nacionalizmus kontra etnicizmus	107
■ TÉKA	
LÁSZLÓ SZABOLCS • Egy polgár terhelő vallomása (<i>Sasszé</i>)	111
LAKATOS ARTÚR • Trianon – sport – honvédelem	113
GALI MÁTÉ • A magyar szélsőjobboldalról	115
KOCSIS TÜNDE • Színes ének	120

■ **TALLÓ**
RIGÁN LÓRÁND • Izsák húga124

■ **ABSTRACTS** •126

■ **KÉP**
OLIVER ŠIN

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Susținem
CLUJ-NAPOCA 2021
Capitală Culturală Europeană
oraș candidat

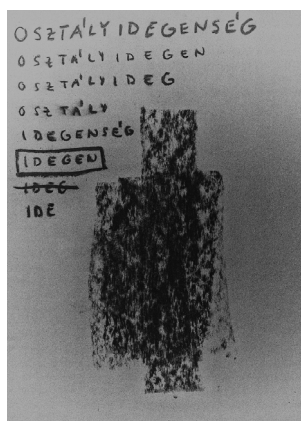
Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ **Elnök:** KÁNTOR LAJOS ■ **Tiszteletbeli elnök:** DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY ■ **A szerkesztőség tagjai:** BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes, világirodalom), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ **Gazdasági vezető:** KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ **Grafikai arculat:** KÖNCZEY ELEMÉR
■ **Titkárság:** BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA
■ **A Korunk – Budapesti Porta grémiuma:** DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR
■ **Állandó munkatársak:** EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), JAKABFFY TAMÁS, KESZEG ANNA, KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, SZENTES ZÁGON, ZELEI MIKLÓS (Budapest)
■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány, a Bethlen Gábor Alap, a Nemzeti Kulturális Alap, a Kolozsvári Városi Tanács, a Kolozs Megyei Tanács és az Új Budapest Filmstúdió.
■ **SZERKESZTŐSÉG:** Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.
Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ **POSTACÍM:** 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.
■ **NYOMDA:** ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407
■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 50, fél évi előfizetés díja 26 RON.
A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.
■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei și Consiliului Local Cluj-Napoca; Proiectul susține candidatura orașului Cluj-Napoca la titlul de Capitală Culturală Europeană 2021.
■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284) ■ **ISSN: 1222-8338**

RAINER M. JÁNOS

A KÁDÁR-KORSZAK KUTATÁSA – KÖZELMÚLT ÉS KÖZELJÖVŐ

Jóllehet, több mint két évtizedes érdemi történetre tekinthet vissza, a Kádár-korszak kutatásának csupán közelmúltja van. Szórványosan már 1989 előtt megkezdődtek ezzel kapcsolatos munkálatok, egyes esetekben érdemi, ma is figyelembe vehető eredményekkel. Ezek sorában elsősorban a gazdaságtörténetet kell említeni. Az alapvető fordulatot, a voltaképpeni történeti kutatás kezdetét természetesen 1989 jelentette. A tabujellegű kötöttségek megszűntek, a források hozzáférhetősége megteremtődött és megszilárdult (ha nem is minden tekintetben problémamentesen), szabaddá vált egyebek mellett a kortörténetről való beszéd. Elsősorban a korszakot és a szovjet típusú rendszert számos tekintetben pozitív értékekkel párosító elemzők ugyan időnként fogalmi diktátumokról vagy éppen terrorról beszélnek, ez azonban nem több, mint a mindenkori *mainstream* vagy éppen nyelvi divat nyomása – ennek jelenléte azonban nem tagadható, emiatt jelentőségét és erejét is látni kell. Átfogó jelenkortörténeti témává a szovjet típusú rendszer 1956 utáni magyar története mindenesetre 1989 után vált.

A Kádár-korszak (újabb) historiográfiáját itt nem tekintem át részletesen.¹ Írásom első részében a történeti emlékezet néhány általános vonását foglalom össze. Ebben megkísérlem különválasztani a korszak irodalmát a Kádár személyére vonatkozó kutatásoktól. Ezt követően a legújabb, a 2010-es években kirajzolódó történetírói megközelítéseket próbálom jellemezni. Végül a korszak és annak lényeges jelenségeivel kapcsolatos néhány problémára utalok, amelyek benyomásom

ldestova negyedszázad után mindinkább meggyőződéssé válik – s a Kádár-kor újabb történetírása adalékok sokaságát szállíthatja hozzá –, hogy sokkal több köti össze a jelent (sőt, a jövőt) a távolinak tetsző 20. századdal, mint azt 1989 után sokan magabiztosan hirdették.

szerint a következő években a korszak kutatóit foglalkoztatják majd, illetve amelyekre előreláthatólag különleges figyelem irányul (már amennyire ez utóbbi egyáltalán előre látható).

1. A Kádár-korszak 1989 utáni tanulmányozását három fontos tényező befolyásolta alapvetően. Az egyik az időszak kollektív emlékezete. Ennek uralkodó története a szolid emelkedés és stabilitás időszakáról szólt, amely a nyolcvanas években válságjelenségeket mutat, de a feszültségek jórészt a felszín (a nyilvános beszélgetések) alatt maradnak. A másik meghatározó tényező az a nagy figyelem, amely a rendszerváltás idején, majd azt követően 1956-ra irányult. A kettő közül a történeti megismerésre végül az utóbbi gyakorolta a nagyobb hatást. A Kádár-korszak mindenekelőtt *1956 utáni* történetként kezdett íródni. Az eredettörténet megismerésének rendszerváltó élménye időlegesen háttérbe szorította, elhalványította a korábbi kollektív emlékezeti paneleket. Kádár kora 1956. november 4-ével indult, s meghatározója – ideig-óráig – 1958. június 16-a, Nagy Imrék kivégzése lett. 1956 megismerése, történeti újraábrázolása legintenzívebben a forradalom utáni megtorlás dokumentációjából vált lehetségessé. A korábban teljesen ismeretlen forrásokra irányuló nagy figyelem rendkívül élesen „bevészte” a magyar történeti emlékezetbe a megtorlás történetét, amely a korábbi kollektív emlékezetből jórészt hiányzott, illetve lapangott vagy lefojtott maradt. Végül a harmadik tényező a hozzáférhetővé vált források hatalmas tömege, amelyek feldolgozásához, a szisztematikus empirikus kutatásokhoz időre volt szükség. Ennélfogva az érdemi történeti irodalom a kilencvenes évek végén jelentkezett.

A fellendülő kutatást meghatározó tényezők sorában nem említettem a nemzetközi történettudományi diskurzus befolyását – s ez nem véletlen. A Kádár-, illetve kádárizmus-jelenség *egykori* elemzéseit többnyire magyarok írták, de Nyugaton születtek, s ott is jelentek meg – még a demokratikus ellenzék történetírása is sokkal inkább e közegeből merített inspirációkat. Ezeket a megközelítéseket sokszínűség, elméleti megalapozottság és frissesség, a szovjet típusú rendszerekről folyó vitákra való reflexió jellemezte. Az 1989 utáni nagy empirikus nekilendülés – eleinte úgy tűnt – nem épít ezekre a nagyon is fontos eredményekre, s ha elméleti keretbe is igyekezett ágyazni mondandóját, azt leginkább a politológia egy korábbi paradigmájában, a totalitarizmuselmélet szerkezetében tette.² 1989 élménye, a korszakkal és nyelvvel való szakítás (belső) kényszere bizonyos elméleti kiüresedéssel, pozitivista reneszánszsal járt.³ Azok a fontos művek, amelyek, éppen ellenkezőleg, igyekeztek kutatási eredményeiket elméleti keretbe illeszteni, inkább kivételszámba mentek – ezek sorából kiemelkedik Kalmár Melinda monográfiája a kora kádárizmus ideológiájáról.⁴

Az újabb irodalom *ittthon* egyelőre nem eredményezett a *korszakról* szóló tudományos monográfiát. Ez azonban nem meglepő, ha meggondoljuk: az ilyesfajta összefoglalókat napjainkban vagy ismeretterjesztő szándékok hozzák létre, vagy kimondva-kimondatlanul a felsőoktatás tankönyvszükséglete. A jóval rövidebb és sok tekintetben feltártabb 1945–56-os periódusról csupán tavalyelőtt jelent meg e célokon túlmutató összefoglaló Gyarmati György tollából.⁵ Más a helyzet a külföldi tudományossággal, ebben a közegeben látott napvilágot a Kádár-korszak első átfogó tudományos feldolgozása. Tőkés Rudolf eredetileg amerikai közönségnek szánta monográfiáját – a politológusprofesszor munkája voltaképpen a magyar rendszerváltás története. A Kádár-korszak leírása viszont több mint „felvezető”: a könyv fele, sőt ha a korszak végéig, 1989-ig számítjuk, csaknem háromnegyede foglalkozik vele.⁶ Tőkés ráadásul igen részletes képet rajzol a periódusról, s ehhez elsőként használta fel az 1989-ben felszabadított politikai döntéshozatali (MSZMP KB, PB stb.) iratokat. A kádárizmus jellemzését voltaképpen a teljes könyv adja. Legtágabb értelmezési kerete

a totalitarizmuselmélet, bár ezt Tőkés nyíltan nem deklarálta. Célja az 1989-es összeomlás magyarázata, amelynek okai szerinte „strukturális és szituatív kényszerek”. A strukturális kényszerek közé sorolta Magyarország szovjet szövetségi rendszerbe tartozását, illetve a kommunista pártállam „tökéletlen genetikai kódját” – ezen Martin Malia nyomán a marxista-leninista ideológia, illetve megvalósításának szovjet példái iránti elkötelezettséget értette.⁷ A szituatív kényszerek a kizárólag Magyarországra jellemző körülményeket jelentették (ide tartozik 1956 öröksége, az ország szovjet tömbön belüli „fonák helyzetének fokozódása”, a vezető politikai személyisége, az elit politikai kultúrája). Tőkés fontos megállapítása szerint e kényszerek a nyolcvanas évekre bénultságot eredményeztek, és megakadályozták a zökkenőmentes átmenetet a totalitáriusból a poszttotalitárius „vezetési stílusba” (amely utóbbi konszenzusos, elitkooptáló, az erőszak helyett inkább a meggyőzés eszközeit használja).⁸ Eszerint tehát a rendszerváltás küszöbére egy totalitárius rendszer érkezett. Nem sokkal később azonban a szerző – a totalitárius paradigmát részleges revízió alá vevő Richard Lowenthalra hivatkozva⁹ – mégiscsak határozott különbséget tett háromféle politikai vezetési stílus, illetve a kommunista párt háromféle viselkedésmódja között. A szovjet típusú rendszer bevezetésének szakaszában (ezt Tőkés egészen a hatvanas évek elejéig számítja) az élcsapat jellegű hatalomgyakorlási stílus volt a jellemző: célja a hatalom megszerzése, megszilárdítása, a tulajdonviszonyok átalakítása, a társadalom mobilizálása, illetve erőszakos kényszerítése különféle ideologikus célok elérése érdekében. Ezt követte a *rendszerigazgatási* működési mód, amely a hatvanas és hetvenes években jellemezte a magyar kommunista elitet. A rendkívüli célok és intézkedések, erőszakos módszerek helyét az igazgatás bürokratikus rutin eljárásai vették át. Mind nagyobb szerephez jutottak a gazdasági ösztönzők, a gazdaság hatékonyságát korlátozott reformok életbe léptetésével kívánták segíteni. E szakaszt jellemezte még a párt és az állam funkcionális kettéválása, a „posztmobilizációs etatizmus” (a fogalmat Tőkés korábbi kremlinológiai munkáiban is használta). A fogyasztási igények kielégítése együtt járt az ideológiai elkötelezettségek lazulásával. Mindennek eredménye, hogy a társadalomban kialakult a rendszer politikai legitimációja. A harmadik, „utóvéd” stílust és viselkedésmódot hiánypótló intézkedések jellemzik, amelyek időt biztosítanak a pártnak a szervezeti önvizsgálatra, a politika újragondolására s így felkészülésre egy újfajta politikai rendszerbe való átmenetre.¹⁰

A Kádár-korszak eddigi legrészletesebb, egyben legjobban sikerült leírása a manapság legelfogadottabb jelenkori történeti szintézis, Romsics Ignác nagyszabású munkájának VII. fejezete. Romsics itt is a század más periódusaira alkalmazott problémaközpontú, tematikus leíró módszert alkalmazta, talán azzal a különbséggel, hogy a Kádár-kor politikatörténete alig észrevehető, mintha nem is létezett volna. (Kivéve, furcsa módon, a külpolitikát.) Romsics a kádári berendezkedésre a „magyar modell” kifejezést használja. Ennek legfontosabb jellegzetessége, hogy *poszttotalitárius*, autoriter diktatúra, amelyben lehetővé vált a társadalmi alrendszerek bizonyos önállósodása – ez fejeződött ki például a tervezettség racionalizálásában (vagyis az 1968-as gazdasági reformban), továbbá az ideológiai hegemonia megszűnésében. A mindennapi élet depolitizálódott, a társadalom fogyasztási igényeinek kielégítése a hatalom fontos törekvésévé vált. Az autoriter rendszert tehát bizonyos flexibilitás jellemezte, ami azonban nem volt korlátok nélküli: a változtatások vagy az erre irányuló törekvések nem érinthették az egypártrendszer és a Szovjetunió szerepét.¹¹

Kádár *személyéről* 1989 előtt mindössze két értékelhető könyv született: az angol újságíró, William Shawcross életrajza a hetvenes évek közepéről¹², valamint a magyar író, Gyurkó László esszéje a nyolcvanas évekből.¹³ Mindkettő a sikeres Kádár-korszak egy-egy jellemző Kádár-*image*-ét mutatja fel. Az egyik a *jól tájékozott* Nyu-

gat ismereteit foglalja össze, amelyet – talán éppen ezért – senkinek sem jutott eszébe magyarul is kiadni 1989-ben vagy azután. Gyurkó a kádárista reformer értelmiség adott pillanatban lehetséges és képviselhető érzelmeit írta le.

A releváns művek sorát előbb fontos forráskiadványok,¹⁴ majd a kétezres évek elején Huszár Tibor kétkötetes politikai életrajza nyitotta meg.¹⁵ Az impozáns méretű monográfia szerkezeti és arányproblémái jól érzékeltetik az 1989 utáni irodalom első hullámának jellemző vonásait. Az eredetileg pszichológus, majd szociológus szerző rendkívül részletesen „fejtette meg” Kádár készülődésének éveit – amelyekről igen kevés releváns és a személyhez szorosan kötődő adalék maradt. Kádár esetében nyilvánvalóan nem ez, hanem a hatalom évei, az 1956 utáni periódus a fontosabb. Ez a rész azonban inkább különálló, eltérő természetű elemzések sorozata: politikatörténeti, Kádár nagyon különböző természetű megnyilatkozásai, jobbrara testületi üléseken elmondott beszédei és levelei alapján, másrészt a csúcsvezetői mindennapok szociológiájáról és pszichológiájáról. A leírt esetek azonban nehezen állnak össze egységes történetté. A Kádár-korszak *belső* személyi viszonyainak, nyelvezetének, át- és kihallásainak, egyszóval a *magyar kremlinológiának* beható ismerete nélkül az esettanulmányok rejtélyesek maradnak. A hatalom mindennapjainak gondos feltérképezése zárványként bukkan fel a szöveg különféle helyein. Huszár attitűdje megértő-elemző – ám a könyv utolsó részében, Kádár elmozdításának, majd gyors leépülésének folyamatában Huszár Tibor a szovjet vezetés, illetve Grósz Károly és csapata többé-kevésbé tudatos együttes játékát látja, s nehezen tudja titkolni megrendültségét. Ennél is fontosabb, hogy a kádárizmus jellemzőinek rendszeres leírására kísérletet sem tett – noha életrajza második kötetének egyik kulcsfogalma a *kádárizáció*.

A legsikerültebb Kádár-monográfiát az angol Roger Gough írta – aki nem magyar, nem is céhbéli történész, hanem közgazdász, egy angliai *think tank* kutatási igazgatója.¹⁶ Gough rendkívül alapos kutatómunkát végzett, és nagyon tájékozott. Beható levéltári kutatásokat folytatott Budapesten, egy sor interjút készített, másokat felhasználott. Megközelítése – saját szavaival – „szégyentelenül kronologikus”, tárgya a politikai döntéshozatal, amelyet – John Dunn cambridge-i professzor kifejezését idézve – „az improvizáció, a kompromisszumok, a zavar, a kudarccs és a teljes kifulladás realitásaként” jellemez. Ráadásul már itt megállapítja, hogy Kádár – kétségtelen stratégiai érzelme ellenére – „velejéig banális politikus volt”. Gough könyve valóban „semmi egyéb”, mint egy valóban egyszerű időrenddel operáló, de minden lényeges részletre kitérő, arányos életrajz. Mivel tényleg el akarja mesélni Kádár egész történetét, és ügyel arra, hogy azt angol olvasói is értsék, gazdaságosan kell írnia. Nem bonyolódik hosszadalmas magyarázatokba tehát – de vannak magyarázatai és véleménye is. Fejtegetései Kádár „mérlegéről” – miközben megjegyzi, hogy emlékezete élő és megosztó – üdítően rövid, de elgondolkodtatóak. Kádár erkölcsi felelőssége emberek haláláért teljesen világos Gough számára. Rendszerének egyedi vonásait viszont igencsak viszonylagosnak látja: „nem alapvetően más rendszer volt, hanem a posztstálinizmus egyik változata”. Két ember (Rákosi és Nagy), két tapasztalat (saját bebörtönzése 1951-ben és 1956) szolgált Kádár számára negatív hivatkozási pontként, s azokból „egy sor primitív alapelvet” szűrt le.

A kétezres évek elejétől szemléleti, tematikai és generációs váltásra került sor a magyarországi történetírásban, s ez hatott a Kádár-korszak ábrázolására is. Az alapjában politikai rendszerfogalmak átadták helyüket a nyelvi fordulattól, illetve a posztmodern interpretációktól erősen befolyásolt, elsősorban társadalom- és mentalitástörténeti módszereknek és megközelítéseknek. Tóth Eszter Zsófiát például nem is az időszak története érdekelte, hanem hogy milyen szövegekben és jelekben alkotta meg a kádári Magyarországot a maga hétköznapijainak szereplőit, és milyen szövegekbe rendezik (rendezték) e szereplők a maguk élettörténeteit tíz évvel e világ el-

múlta után.¹⁷ A hivatalos diskurzusokat az emlékezetekével ütköztette (de ugyanezt tette az emlékezetekkel is: egymással szembesítette őket). Horváth Sándor könyve arról a folyamatról beszél, ahogy egy ifjúsági *galeri* (a hírhedt Nagyfa galeri) története „készlült” – 1970-ben.¹⁸ A források az egykorú nyilvános történet keletkezésének körülményeire, a történetet alkotók motívumaira világítanak rá – és *nem arra, hogy mi is történt valójában*. Tóthtól és Horváthtól eltérően az empirikus társadalom (munkásság-)történetet író Bartha Eszter könyve a (poszt)sztalinizmus rendszerparadigmájával is bőségesen foglalkozott.¹⁹ Szerinte az ötvenes évek közepe és 1968 között a sztálinizmust felváltotta a *jóléti diktatúrának* nevezett rendszer. Ez egyfajta ki nem mondott társadalmi szerződés, amelyben a posztsztálini állam gondoskodik a munkásság fogyasztási igényeinek kielégítéséről, klasszikus munkáspolitikát folytat, a munkásság pedig lemond forradalmi potenciáljáról. A jóléti diktatúra abban próbált versenyezni a sokkal fejlettebb kapitalista centrum országaival, amiben a félperifériás térségnek eleve sem lett volna esélye: a fogyasztásban, az életszínvonalban, a javak mennyiségében és minőségében. Ennek a legitimációs alapjai rendültek meg a nyolcvanas évekre.

Más szempontból hozott újat a kádárizmusról szóló dialógusban a kétezres években György Péter. Györgyöt a kádári diskurzusok, majd pedig az időszak emlékezte érdekelte. *Néma hagyomány* című könyve a legnagyobb tabuval, 1956 emlékének elfojtásával foglalkozott – középpontban a *szólás* pillanatával, 1989. június 16-ával.²⁰ Egy későbbi esszégyűjteményében a kádári tudatállapot mai rekonstrukcióját mutatja be. A hidegháború kettéosztotta világ mindkét oldalán modern társadalmak működtek, „drámai mélységű különbségekkel” ugyan, de „mélységes megegyezésekkel és azonosságokkal”. Az „ellenfelek közötti antropológiai programok hasonlatossága éppolyan nagy volt, mint a politikai érdekek és gyakorlatok közötti eltérés”. A hasonlatosság, sőt azonosság alapja a modern társadalom, a modernitás normatív programja, a születési és más determinációk radikális tagadása, a racionális gondolkodás, a tudásalapú társadalom utópiái.²¹ György, tézise tanúsága szerint, a szovjet típusú rendszer modernizációelméleti megközelítését vallotta. Az évtized végén György Péter ismét visszakanyarodott a tudatalattihoz – ezúttal azonban egy mélységesen személyes történeti esszében, amely saját apjának emlékezetén (vagy inkább a *nem-emlékezésen*) alapult. Eszerint a kádárizmus a hallgatások kora. A 20. század elejétől kezdve egymásra tolódó, jelentős részben traumatikus élményeket a század közepére (György szerint egészen pontosan 1960–62-re) sikerült *lezárn*i. De oly módon, hogy nem rendeződtek történetekké, így nem is kellett értelmezésükkel bibelődni, betolhatókká váltak az össznemzeti elfojtásba. Maga a nemzeti kultúra, amely mindig *teljes történetekből* áll, a rendszer számára vállalható és vállalhatatlan szereplők és események kétségbeejtő összevisszaságával is egyfajta kollektív tudatalattiba került. Hallgatás és történetnélküliség kora ez: a társadalom minden csoportjának és generációjának a felejtés és a hallgatás szabadságát ajánlja. Csak a nyolcvanas évek hozták el a történetmondás idejét.²²

2. Kádár személyét s így a kádárizmust is előbb a magyar forradalom 50. évfordulója, majd a korszak névadójának 100. születésnapja újra a közbeszéd középpontjába állíthatta volna – de ma már elmondható, hogy ez nem így történt. Amennyiben a 2010-es évek fordulatot hoztak a közelmúlt történetével kapcsolatos attitűdökben, akkor e fordulat kétségtelenül az érdeklődés fókuszának áthelyeződésében érhető tetten. 1989 óta, ha változó hangsúlyokkal, változó intenzitással is, de a közelmúlt jórészt az 1945 után történeteket jelentette. Ezzel legfeljebb a trianoni békekötés mozanata, részletei és következményei „versenyezhettek”. Az 1945 utáni korszak helyét néhány éve a Horthy-korszak foglalta el. Horthy „reneszánsza”, a két világháború közötti korszak újraértékelése egyenesen következett abból a leegyszerűsített és egyol-

dalú értékelésből, ami 1945 után alakult ki. Ezen késő Kádár-korra megszilárdult képen a magyar történettudomány differenciáló és szakszerűsödő törekvései sokat változtattak.²³ A tiltott vagy korlátozott emlékezeti helyek között foglalt helyet Trianon és a holokauszt egyaránt – természetes volt hát az érdeklődés és az értékelési igény 1989 után. A kétezres évek eleji általános politikai jobbratolódás (vagy a baloldal eszmei elbizonytalanodása, térvesztése, a liberalizmus visszaszorulása) során megváltozott a magyar jobboldal történeti legitimációs stratégiája. Míg korábban a differenciálatlan antikommunizmus, vagyis egy negatív historizálás jellemezte, most a Horthy-korra való hivatkozás, a pozitív historizálás. Mindez komoly hatást gyakorolt a történelemtől való közbeszédre, sőt gyaníthatóan a szaktudományos kutatásra is.

Talán ez a tematikai változás magyarázza, hogy a politikától erőteljesen befolyásolt konzervatív-nemzeti történetírásnak nem sok mondanivalója akadt Kádárról és korszakáról az utóbbi időben. E körök reprezentatív intézménye, a Terror Háza/XX. Század Intézet utoljára 2006-ban rendezett a témáról nagyobb szabású konferenciát, ahol képviselőik mondandója jobbára a kádári politika és Kádár etikai jellegű elmarasztalásában merült ki.²⁴ Ennek az irányzatnak azóta sincs érdemi kérdése sem a Kádár-problémával, sem a korszakkal kapcsolatban. M. Kiss Sándor 2012-es áttekintésében – jellemző fogalmi ellentmondással – „szükséges kényszerkompromisszumnak” nevezte a kádári rezsimit, amelynek hagyatéka: „egy tehetséges ember által vezérelt társadalom összeomlása, mert ideológiai elkötelezettsége következtében az etikai minimumnak sem volt képes megfelelni.”²⁵ Az etikai minimumot M. Kiss nyilván Kádáron kéri számon, de valamennyire – kényszerű szükségből? – bizonyára a társadalomra is érti.

Az évfordulóra nem született újabb Kádár-életrajz – monográfia azonban igen. Majtényi György, aki egyik korábbi könyvét a szovjet típusú rendszer hazai vezető elitje antropológiájának szentelte, Kádár János mindennapi életéről jelentetett meg könyvet.²⁶ A szerző nagyon precízen térképezte fel az első titkár hétköznapijait, lakhelyét, térhasználatát, időmérlegét, munka- és szabadidős szokásait. Nagyon érdekes megállapítása, hogy Kádár tudatosan formált image-e az egyszerű, puritán, „dolgozó” emberről hány ponton állt ellentétben a valósággal – ez a kultusznélküliség egyfajta Kádár-kultuszként értelmezhető. Majtényi egy eleddig nem használt kulcsfogalmat vezetett be a kádárizmusra vonatkozólag: a *ressentiment*-t. A társadalomtudomány Nietzsche nyomán használja, s Majtényi véleménye szerint felette jól alkalmazható a magyar társadalom mentális állapotára az 1956-os vereség utáni helyzetben. „Ez az erővel elfojtott ellenállás, a terror utáni állapot, a rezisztencia kényszerű feladása. A hétköznapi emberek ilyenkor – nem lévén sem legyőzhető ellenfél, sem tér a valódi cselekvésre – képtelenné válnak az ellenállásra. A kollektív düh és irigység megnyilvánulása a *ressentiment*, amely nem ölt látható formát, és amelynek nincs egyértelmű célpontja sem. Az egyének cselekedetei ugyanis szinte kizárólag személyes érdekeket szolgálnak, egymás ellen hatnak és egymást korlátozzák.” A *ressentiment* társadalmát *önfejű* (Majtényi ezt az ugyancsak kulcsfontosságú terminológiát a német társadalomtörténet kommunizmusleírásaiból vette át) egyének alkotják, akik nem hívei, de nem is ellenfelei a diktatúrának, hanem „az uralom különböző formáihoz alkalmazkodni képes és mindenkor alkalmazkodó” egyének, akik „kizárólag saját közvetlen érdekeiket tartották szem előtt”.²⁷ Kádár úgy tett, hogy a társadalom (vagy az önfejű egyének) szemében ő maga is a *ressentiment* emberének látsszon. Aki maga is sokat szenvedett, és bizonyos fokig – ott fenn, a hatalom csúcsán – a helyzet rabja. „Az első titkár a köztudatban a társadalom emblematisztikus figurájává vált, az elfojtott forradalom utáni világot jelképező antihőssé, jellegzetes tulajdonságok nélküli emberré, akit éppen az átlagemberekhez való hasonlóság, az arcatlanság, az egyszerűség jellemezett.”²⁸

Révész Sándor – aki Aczél Györgyről írott életrajzával a Kádár-kor egyik úttörő történeti ábrázolója volt²⁹ – Majtényi könyvéről írott bírálatában „sokat ígérő, heurisztikus kiindulópontnak” nevezte a terminológiai újítást. Révész szerint ugyanis a *ressentiment* kiutat jelent a Kádár-korszakról szóló nosztalgikus közérzetet nyelvi világából. Három „egyaránt lapos és hamis képzet él a Kádár-kori többségről. Az egyik szerint a biztonságot és a történelmi adottságok engedte optimumot élvező józan nép becsülte meg Kádárt. A másik szerint gerince tört, eltaknyolódott, bendősoviniszta nemzetrom hordta hátán a diktátort. A harmadik szerint az egészséges többség őrizte a megszállások évtizedein át a nemzeti kontinuitást, és természetes érzékkel különítette el magát az idegenlelkű diktatúrától. Egyikkel sem megyünk semmire.”³⁰ Révész a kádárizmus lényegét inkább a „békés opportunizmus lehetőségében” látja. A magyar társadalom nem egy militarizált rendszerben (Révész nem használja a totalitárius diktatúra fogalmát, de feltehetően erről van szó) választhatott. „A hazug béke választásával együtt járt a nem hadi-, hanem békegazdaság, a nem kaszárnya-társadalom, hanem a fogyasztói társadalom választása is.”³¹ Bár a hivatkozások közül hiányzik, mind Majtényi, mind Révész tézise nagyon közel áll a késő kádárista időszak népi irodalmának rendszerbírálatához. 1985-ben a demokratikus ellenzékkel közös monori tanácskozáson Csurka István fogalmazta ezt meg leghatásosabban.³² Ő akkor a legfőbb bajnak a magyar társadalom teljes erkölcsi kiüresedését tartotta, okát pedig az 1956-os vereségben jelölte meg. A vereség elvett minden reményt, hogy a szabad és öntörvényű *magyar élet* egyáltalán lehetséges még – a vereség következményei és emlékezete egy hatalmas üstben fortyognak, amelyet a hatalom a felejtés masszív fedőjével borított le. Ami annak idején baljós és naturalisztikus írói kép volt, az csaknem harminc év múltán a társadalomtudomány nyelvén szólal meg – és persze imponáló mélységű empirikus kutatás bevezetéseképp.

Kádár 100. születésnapján a legjelentősebb összeállítással a hazai jelenkortörténet vállaltan baloldali műhelye, a Politikátörténeti Intézet jelentkezett. A konferencia könyvben is kiadott referátumai mellett az intézet folyóirata, a *Múltunk* kétkötetnyi kettős száma jelent meg *Kádár János és egy korszak arcai* címmel.³³ Az ezen a spektrumon belüli megközelítések eltéréseire jellemző az intézet igazgatójának, illetve legeredményesebb kutatójának írása. Földes György – aki korábban terjedelmes monográfiában dolgozta fel Kádárnak az erdélyi magyarsággal kapcsolatos politikáját³⁴ – a folyóiratban Kádár pályájának leginkább „eredményes” korszakára, a magyar desztalinizáció időszakára hívta fel a figyelmet. A konferencián tartott előadásában úgy foglalt állás, hogy Kádár politikájának sem a kezdet (az 1956-os forradalom leverésében és megtorlásában való részvétele), sem a vég (a szovjet típusú rendszer összeomlása) nem lehet mérce. Ehelyett szerinte azt kell vizsgálni, hogyan változott a társadalom, az ország (az állam) és a nemzet sorsa az egyéni életút időtartamában, azzal kölcsönhatásban. A „kihívások mércéjén mért életút” megértése a cél. Ezt a feladatot persze nem lehet egy esszé keretében elvégezni – még akkor sem, ha például Földes a magyar társadalom helyett a városi-nagyipari munkásság helyzetét vizsgálta csak. (A biográfia logikájától hajtva bevonta viszont a vizsgálódásba Kádár azon felnőtt éveit is – 1945-ig –, amelyeket egy üldözött, föld alá kényszerített törpepárt aktivistájaként ált át...) A mérleg legnagyobbbrészt inkább pozitív – „az ötvenes évek végétől a hetvenes évek elejéig a nagyobb ügyekben általában helyesen döntött: a kollektivizálásról, 1956 kivonásáról a napi politikából, a társadalom szövetségesként való kezeléséről, arról, hogy Magyarországnak ki kell maradnia a kommunizmus Szovjetunióban meghirdetett építéséből, a reformról”.³⁵ Ripp Zoltán jóval kevésbé normatív, ítélete kevésbé explicit, mint Földesé. Őt a kádári hatalomgyakorlás sikerének természete foglalkoztatja. Ripp ezt, a sikert tartja a kádári legitimitáció különlegességének; amúgy az ugyanúgy oktrojált és ideologikus volt, mint a többi ha-

sonló rendszerű országban. Elvált azonban a „rendszerfenntartó ideologikus”, illetve a „társadalomközpontú, hétköznapi” legitimáció. Utóbbin benyomásom szerint a szerző három dolgot ért. A jóléti-fogyasztói, szociális biztonságot teremtő növekedési garanciát; a nagyhatalmi realitások tiszteletben tartását és a rezsim kezdetének (ide tartozott más-más módon a Rákosi-korszak és 1956) szigorúan szabályozott emlékezetét (ha tetszik, elfojtását). Amíg ezek a „pillérek” érintetlenek maradtak, addig alkalmasak voltak arra, hogy a magyar társadalom elfogadja a Kádár-rezsimet.³⁶

Gyarmati György, számos a korszakkal foglalkozó tanulmány és összefoglaló szerzője egy legutóbbi cikkében arra keresett választ, mivel magyarázható a Kádár-kor iránti szembeötlő nosztalgia. Miért tartja a magyarok többsége – friss felmérések tanulsága szerint csaknem háromnegyede (!) – a rendszerváltás vesztesének magát, ami kétszerese a hasonlóképp vélekedő csehek vagy lengyelek arányának. Gyarmati elsődleges magyarázata az erőszakos, sikertelen vagy oktrojált rendszerváltásokkal, vagyis rettenetes viszontagságokkal terhelt magyar rövid 20. század. Ebben a katalizmasorozatban, annak is a közepén a hosszú Kádár-kor nemcsak szünetet, hanem valódi regenerálódási időszakot jelentett. Az már a demokratikus Magyarország bal-szerencséje, hogy a regenerálódás jelentős részben az ország teljesítőképességén felül valósult meg – az államszocialista rendszer felhalmozta adósság banki és egyéb „kamatainak” fizetése viszont rá hárult. Végül, immár teljesen függetlenül valós teljesítményétől, mérlegétől, örökségétől, a transzformáció elkerülhetetlen deficitjei is táplálják a kádári békeidők iránti nosztalgiát. „Az emlékezet univerzumában – írja Gyarmati – a regnáló rendszereket a társadalom zöme saját boldogulása függvényében értékeli. A nekik megadatott kínálat alapján a rövid huszadik század Magyarországán nem a Kádár-korszak volt jó – az összes többi volt annál is rosszabb.”³⁷

3. A fentebb említett két „centenárium” kiadványban összesen huszonnyolc dolgozat kapott helyet. E tekintélyes számú írás csaknem fele két tematika köré csoportosítható – kirajzolva ezzel a Kádár-korszak iránti érdeklődés legalábbis két fontos irányát. Az egyik – hét tanulmány sorolható ide – az 1956–89 közötti időszak szakpolitikáinak tanulmányozása. Ezek közül is, úgy tűnik, kiemelt figyelemre tarthat számot a szociálpolitika, a lakáselosztás. Az okok nyilvánvalóak – a szociálpolitika *mai* intézményei, szolgáltatási formái, az ezzel kapcsolatos attitűdök és mentalitások rengeteg szállal kötődnek a múlthoz. A külpolitika és a rendszer, illetve az első ember nemzetközi kapcsolatai a másik preferált irány (hat szöveg sorolható ide), ami több tényezővel is magyarázható. Az egyik a források korábbi elzártsága, a másik a téma viszonylag könnyű feltárhatósága és ábrázolása, a harmadik, hogy Magyarország nemzetközi önállósága vagy alárendeltsége könnyű és kézenfekvő érveket szolgáltat a szovjet típusú rendszerbe való koloniális, avagy inkább autonóm betagozódás körüli vitákhoz.

Ez utóbbi vita ezer szállal kapcsolódik a szovjet típusú rendszerek *rendszer szemléletű* leírása során felmerülő paradigma problémájához. Ennek a vitának 1989-ig Nyugaton erőteljes politikai töltete is volt, s a totalitarizmus elméleteinek a különféle revizionista, esetleg modernizációs megközelítésekkel folytatott küzdelme volt a fő tétje. Mai formája a náci totalitarizmus és a sztálini rendszer azonosságáról, hasonlóságáról, formai vagy éppen fundamentális különbségéről szóló kiterjedt diskurzus. Ennek Magyarországon, úgy tűnik, ma kevés visszhangja van. A közbeszédben meglehetősen elterjed a totalitárius paradigma (és a két totalitarizmus azonosítása), a szaktudományos beszélgetésekben jelentős, sőt talán nagyobb tábora van a revizionista-modernizációs megközelítéseknek, s ez valószínűleg a jövőben is így marad. A Politikatörténeti Intézet kiadványaiban nemigen jelennek meg az előbbi hívei. A Kádár-korszak pillanatnyilag legdivatosabb kutatási tematikáját, az 1956 utáni megtorlás ábrázolásait lényegében folytató, az 1956 utáni *állambiztonsági* szervezet te-

vékenységéről szóló leírások szerzői viszont benyomásom szerint elsősorban a totalitárius paradigmában szemlélik a Kádár-korszak szerkezeteit (már ha ez az elméleti igény egyáltalán felmerül).³⁸ Az állambiztonsági történelem vette át (szinte) a hagyományos politikatörténet helyét – jöllehet a Kádár-korszak döntéshozatali mechanizmusainak működéséről még ma sincs akár lineáris, krónikaszerű, összefoglaló leírás.³⁹ A politikatörténet új útjai egyelőre nemigen vehetők ki, de a módszertani váltás aligha kerüli el ezt a területet. Valószínűleg úgy jár majd még az olyan hagyományos műfaj is, mint a biográfia (lásd a Majtényi György könyvéről írottakat fentebb). Fentebb szó volt a gazdaságtörténet úttörő szerepéről a Kádár-korszak kutatásában. Bár az utóbbi csaknem három évtizedben nem készült el a gazdaságpolitika és a reálgazdaság olyanfajta szintetikus leírása, amelyet a nyolcvanas években Petó Iván és Szakács Sándor kezdett el,⁴⁰ a gazdasági tematikában bizonyos jelentős művek születnek majd a közel jövőben is. Tomka Bélának a korszakot (is) százéves trendbe illesztő könyve a magyar gazdaság teljesítményéről, az életszínvonal és az életminőség alakulásáról vagy Ö. Kovács József monográfiája a magyar mezőgazdaság és az agrártársadalom Kádár-kori átalakulásáról fémjelzik a kutatás spektrumát és lehetőségeit.⁴¹ A szovjet típusú rendszer máig alapvető rendszerszemléletű leírása, Kornai János *A szocialista rendszer* című műve is⁴² – legalábbis bizonyos fokig – reformközgazdaságtani-gazdaságtörténeti megközelítésekre nyúlik vissza.

Végezetül még két tendenciáról szeretnék szólni, ami benyomásom szerint meghatározó lehet a következő időszak jelenkortörténet-írására. Az egyik az emlékezet szerepének felértékelődése, ami egyrészt világtendencia, s az emlékezet különféle formái iránti felfokozott érdeklődésben ölt testet.⁴³ Másrészt az emlékezet a kádárizmus lényegével függ össze. A kádárizmus ugyanis több mint sikeres elmozdulás a klasszikus sztálini rendszer praxisától. Világérzékelés is, amelyből *társadalmi közérzet* keletkezett. Viszonyítások és összehasonlítások rendszere, amelyek térben, időben és fogalmakban igen tágas értelmezési tartományt alkotnak. Ebből most csak az időre szeretnék utalni, amelynek alapja a Rákosi-korszak, de távoli visszfényként a Horthy-korszak is. Ebben a viszonyrendszerben szerepelt az 1956-os pillanat, beválthatatlan és beválthatónak bizonyult ígéreteivel. A kádári jelen-szocializmus jobb, élhetőbb és emberségesebb a sztálinizmusnál, de sok szempontból meghaladja a távolabbi múlt („kapitalista”) viszonyait is. A kádári közállapotokat méltányoló viszonyítási hálózat akkor kapta meg *túlnyomórészt* pozitív töltését, amikor anyagi alapjai megrendültek, s mindez érzékelhetővé is vált. A kádárista *világérzékelés* egyben a leszakadástól, a süllyedéstől való *szorongás*. A *bármikor rosszabbra fordulhat* életérzése. Pontosan ez tette *végképp, visszamenőleg* a helyére az egész Kádár-korszakot: a rendszerváltozás és a transzformációs válság bizonyossága. A kádárista percepció tehát valójában a kilencvenes években öltött alakot, visszamenőleg fixálódott igazán – az emlékezet konstrukciós folyamatai alakították. E konstrukciós folyamat tanulmányozása lehet a kádárizmus lényegéről szóló diskurzusok egyik fő témája.

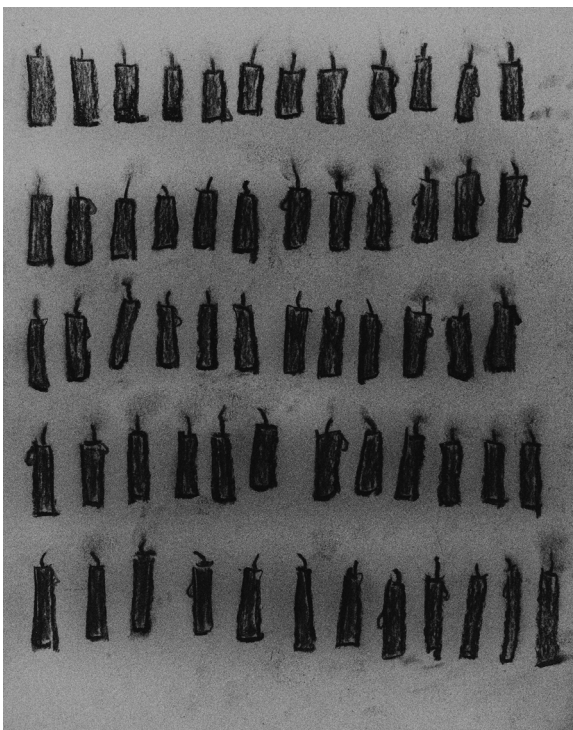
A másik tendencia a folytonosság és a szakítás hangsúlyeltolódása. Annak idején a szovjet típusú rendszer saját történelmi emlékezetét elsősorban a diszkontinuitás szinte görcsös hangsúlyozásával kezdte kiépíteni. A „szocializmus” teljesen új korszak az emberiség történetében, hirdették, új minőséget hoz(ott) létre. A múlt csupán az előfeltételek objektív megtemetője, valamint pantheon, melyben a korukat megelőző nagy társadalmi forradalmárok hamvai porladnak. A hazai történetírás Kádár-kori szakszerűsödésének és színesezésének fontos jelzője volt a társadalmi, gazdasági kontinuumok kimutatása a hatvanas évektől. A demokratikus átmenet után hasonló dinamika figyelhető meg a közbeszédben. A kilencvenes évek diskurzusának toposza a szakítás a „kommunizmus”, a szocializmus, a pártállami rendszer megannyi szerkezetével és jelenségével. Idestova negyedszázad után mindinkább

meggyőződésé válik – s a Kádár-kor újabb történetírása adalékok sokaságát szállít-hatja hozzá –, hogy sokkal több köti össze a jelent (sőt, a jövőt) a távolinak tetsző 20. századdal, mint azt 1989 után sokan magabiztosan hirdették. Feltételezhető tehát, hogy intézmények, attitűdök, mentalitások és kultúrák kontinuumma egyszerre szolgál módszertani kiindulópontként, s ad kutatási programot a Kádár-korszakról szóló történetírásnak a legközelebbi jövőben.

■ JEGYZETEK

1. Rövid áttekintését lásd Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó, Bp., 2011. 97–137.
2. Erről lásd Gyáni Gábor: *Történetírásunk az évezred fordulóján*. In: *Uő: Történelemszűzskurzusok*. L'Harmattan, Bp., 2002. 35–58; Bartha Eszter: *A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái*. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 15–39; Horváth Sándor: *A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához*. Századvég, Új folyam 40. 2006. 2. sz. 3–30, továbbá Gyáni Gábor: *A mai magyar történetírás dilemmái*. In: *Uő: Relatív történelem*. Bp., 2007. 285–297.
3. Jacques Rupnik erre már korán felhívta a figyelmet, lásd Jaques Rupnik: *Totalitarianism Revisited*. In: John Keane (ed.): *Civil Society and the State*. Verso, New York–London, 1988. 263–289.
4. Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető, Bp., 1998. Hasonló megközelítés jellemezte Gyarmati György összefoglalóit, lásd pl. Gyarmati György: *Politika és társadalom, 1945–1989. A rendszerváltás, 1989–1994*. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX században*. Babits, Szekszárd, 1996. 140–281.
5. Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*. Rubicon – ÁBTL, Bp., 2011.
6. Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990*. Kossuth, Bp., 1998. – Tőkést megelőzően Felkay András irt monográfiát a Kádár-kori Magyarország és a Szovjetunió viszonyáról – természetesen külföldön, lásd Andrew Felkay: *Hungary and the USSR, 1956–1988: Kadar's Political Leadership*. Greenwood Press, 1989.
7. Martin Malia: *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia*. Simon and Schuster, New York, 1994.
8. Tőkés: i. m. 32–34.
9. Richard Lowenthal: *Beyond Totalitarianism?* In: Irving Howe (ed.): *1984 Revisited. Totalitarianism in Our Century*. Harper & Row, New York, 1983. 209–267.
10. Tőkés: i. m. 34–38.
11. Romsics Ignác: *Magyarország története a 20. században*. Osiris, Bp., 1999. 399–400.
12. William Shawcross: *Crime and Compromise. János Kádár and the Politics of Hungary since Revolution*. Dutton, New York, 1974.
13. Gyurkó László: *Arcképvázlat történelmi háttérrel*. Magvető, Bp., 1982.
14. Ide sorolhatók az MSZMP vezető testületeinek ülésjegyzőkönyvei, továbbá a Kádár levelezéséből, illetve az 1951-es Kádár-per és a rehabilitációs eljárás dokumentumaiból válogató alapvető kötetek. Lásd Kosztricz Anna, Lakos János és mások (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*. 1–2. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1993; Balogh Sándor és mások (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei 1956–1957*. 1–5. Intera – Napvilág, Bp., 1993–1998; Némethné Vágyi Karola, Soós László és mások (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1997; S. Kosztricz Anna, Némethné Vágyi Karola és mások (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959–60. évi jegyzőkönyvei*. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1999; Huszár Tibor (összeáll.): *Kedves, jó Kádár elvtárs! válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989*. Osiris, Bp., 2002; Varga László (szerk. és bev.): *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956*. Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2001. stb.
15. Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza. 1912–1956*. I–II. Szabad Tér Kiadó, Bp., 2001–2003. A legfontosabb forráskiadványokról és Huszár kötetéről lásd Mink András fontos esszejét: *A történelmi Kádár*. BUKSZ 2002. 1. sz. 15–28.
16. Roger Gough: *Kádár János, a jó elvtárs?* J LX Kiadó, Bp., 2006.
17. Tóth Eszter Zsófia: *„Puszi Kádár Jánosnak”*. Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Napvilág, Bp., 2007.
18. Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009.
19. Bartha Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Bp., 2009.
20. György Péter: *A néma hagyomány*. Magvető, Bp., 2000.
21. György Péter: *Kádár kópönyege*. Magvető, Bp., 2005.
22. György Péter: *Apám helyett*. Magvető, Bp., 2010.
23. Lásd erről Romsics Ignác: *Műltről a mának*. Osiris, Bp., 2004. 315–369; újabban Turbucz Dávid: *Kultusz és ellenkultusz*. Mozgó Világ 2012. 8–9. sz. 19–27.
24. Vargyas Zoltán (fel. szerk.): *Mit kezdünk vele? Kádár János (1912–1989)*. XX. Század Intézet, Bp., 2007.
25. M. Kiss Sándor: *Kádár*. Rubicon 2012. 8. sz. 48–55.
26. Majtényi György: *Vezércsel. Kádár János mindennapjai*. Libri – Magyar Nemzeti Levéltár, Bp., 2012.
27. Uo. 11–12.
28. Uo.
29. Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sík, Bp., 1997.

30. Révész Sándor: *Egy könyv, ami lesz*. Mozgó Világ 2013. 3. sz.
 31. Uo.
 32. Lásd Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás 1985. június 14–16*. 1956-os Intézet, Bp., 2005.
 33. Múltunk 2012. 1. 2. sz.; Földes György–Mitrovits Miklós (szerk.): *Kádár János és a 20. századi magyar történelem*. Napvilág, Bp., 2012. Mind a konferencián, mint a folyóiratszámában számos, a Politikatörténeti Intézet vállalt megközelítésétől eltérő meggyőződésű történész fejtette ki téziseit, mint például Romsics Ignác, Borhi László, Csizmadia Ervin, Roger Gough, Majtényi György, Tomka Béla vagy éppen e sorok írója.
 34. Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés 1956–1989*. Napvilág, Bp., 2007.
 35. Földes György: *Ívek és töréspontok Kádár János politikai pályáján*. In: Földes–Mitrovits (szerk.): i. m. 33.
 36. Ripp Zoltán: *Volt-e kádárizmus? Ideológia és praxis*. In Földes–Mitrovits (szerk.): i. m. 43–68.
 37. Gyarmati György: *A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal*. Metszetek 2013. 2. sz.
http://metszetek.unideb.hu/files/01_gyarmati_gyorgy_0.pdf Utolsó letöltés: 2013. augusztus 24.
 38. Lásd Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. 1956-os Intézet – Corvina, Bp., 2008. Az állambiztonsági szervezet történetéről született irodalomról még nem készült átfogó szemle, holott jelentősége éppen annyira indokolná, mint amennyire terjedelme megehezíti.
 39. Egyes válságperiódusokról persze igen, erre jó példa Huszár Tibor: *1968. Budapest – Prága – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Szabad Tér, Bp., 1998.
 40. Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1985. (A monográfia az 1960-as évek közepéig tárgyalja a magyar gazdaság történetét.)
 41. Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Akadémiai, Bp., 2011; Ó. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Bp., 2012.
 42. Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG, Bp., 1993.
 43. Gyáni Gábor: *A Kádár-kor a kollektív emlékezetben*. In: Uő: *Relatív történelem*. Typotex, Bp., 2007. 167–188; Kovács Éva (szerk.): *Tűkorszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Intézete – 1956-os Intézet, Bp., 2008.

Többspártrendszer a Kádár–korban

■ Motoros rendőrök szedték össze a budapesti standokról a *Fővárosi Moziműsort* 1972 novemberében egy sajtóhiba miatt, amely azóta városi legendává lett. Akkor viszont rendesen megbíálták miatta a vétlen – avagy, ez sem kizárható: szándékos – tetteseket. Elem Klimov (1933–2003) ma is kiváló, *Hurrá, nyaralunk!* című filmjét hirdette meg így, ha jól emlékszem, a szovjet filmhét alkalmából a műsorújság: *Hurrá, nyaralunk!*

Ebben az időben és még ezután sokáig Siklósi Norbert (1924–2008) a sajtócézar: 1958–1973 között a Magyar Újságírók Országos Szövetségének főtitkára, azután pedig a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója volt. (Pallas nevét később vette föl a cég, amely a New York-palota impozáns épületében működött, ott, ahol mostanság a Hotel Boscolo székel.) Siklósi Norbert karrierje 1956 után lendült föl. Ő volt az, aki 1957. január 17-én fölfüggesztette az Írószövetséget, két nappal később pedig az Újságírószövetséget. Felosztatásukig mindkét szövetség élére Siklósi Norbertet nevezték ki kormánybiztosnak. A hagyomány szerint, amikor lefoglalta az Írószövetséget, Vészi Endre (1916–1987) megkérdezte tőle: „Nem röstelli magát?” Siklósi válasza: „De igen.”*

Am attól kezdve, hogy lakatot tett a két szövetség kapujára, az írók és az újságírók számára, Siklósi Norbertnek a kádári Magyarországon mindent szabad volt.

És emeljük be ide egy másik életrajz részletét is, Vlagyimir Krjucskov (1924–2007) tábornokét, aki 1978–1991 között a KGB vezetője volt, először elnökhelyettesként, majd elnökként; 1954–1959 között pedig a szovjet nagykövetség harmadtitkáráként Magyarországon szolgált, a később ugyancsak KGB-főnök, majd szovjet pártfőtitkár Jurij Andropov (1914–1984) nagykövettel együtt tevékenykedtek az ötvenhatos forradalom leveréséért.

Az orosz – és a szovjet – elitképzés mindig jobb volt, mint a magyar. Krjucskov is kiválóan tudott magyarul, hazánk iránti érdeklődése pedig soha meg nem szűnt. Közeli ismeretségben volt Siklósi Norberttel is, ha Pesten járt, belátogatott hozzá a Lapkiadóhoz. Az első emelet volt a vezérigazgatói szint, ott nyílt és csukódott az iroda, a titkárság és a hatalmas előszoba, ebben üldögéltek sorukra várva a madarak: mellékállásért, fizetésemelésért, lakásért, soron kívüli gépkocsi-kiutalásért instanciázva. Várakoztak, beszélgettek, pletykáltak. Krjucskov pedig, kerülve a protokollt, beült közénk, újságjába temette arcát, és várt.

Két nagy sajtóvállalat volt akkoriban, hiszen a párt- és az állami feladatok pontosan elkülönültek egymástól – azon belül persze, hogy egyáltalában nem... A Lapkiadó volt az állami vállalat. Átellenben pedig, a Blaha Lujza tér túloldalán, a Népszabadság székházban a Hírlapkiadó, az egypárt kiadóvállalata fungált. Közös gondjuk volt a papír is. Valószínűleg mondva: a papírhiány. A pártközpontban, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságában a papírkontingens elosztása ügyében gyakorta kellett munkamegbeszélést tartani.

Kinek jusson a papír?

Kinek jusson több?!

A korszak alapelve szerint: a párt alkotmányba foglalt vezető szerepének megfelelően – a Hírlapkiadónak!

De nem volt ez ilyen egyszerű. Hiszen az állami vállalatot vezette a nagyhal, Siklósi Norbert.

Furmánykodott hát a hírlapkiadós vezérigazgató, hogy „a Siki” ellenében javítson egy kicsit a pozícióján, s a következő felelőtlen kijelentésre ragadtatta magát:

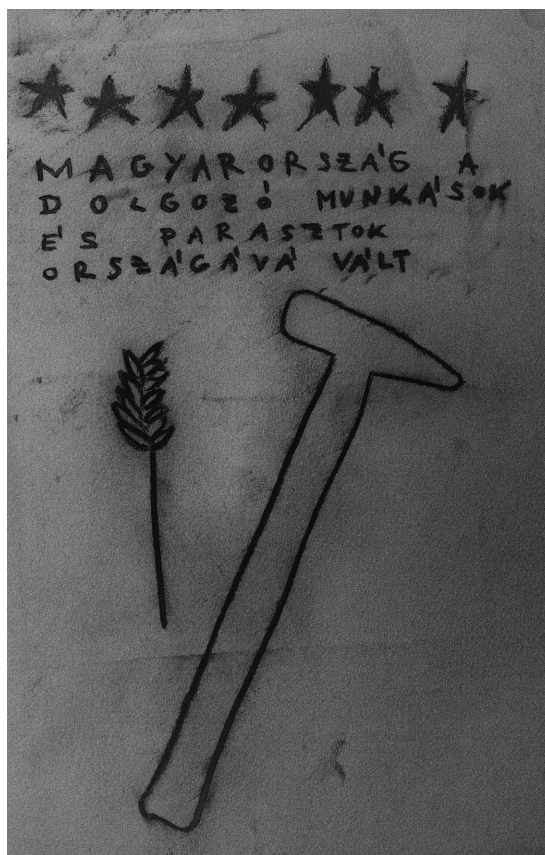
– De hát, elvtársak, én a pártot képviselem!

– Melyik pártot? – kérdezte a Siki.

– De Siklósi elvtárs! Éppen te kérdezed? Hát melyik pártot?...

– Mert én a Szovjetunió Kommunista Pártját képviselem – döntötte el a küzdelmet és zárta le a vitát Siklósi.

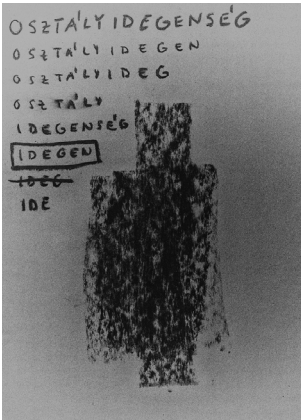
Vot tak: hát így, mondaná Anton Pavlovics. Akit inkább a vezetéknevéről ismernek az egész világon, mégpedig ekként: Csehov.

FÖLDES GYÖRGY

NEHÉZ KEZDET: KÁDÁR JÁNOS KÜLPOLITIKÁJA (1956–1957)

Kiindulópontok és alapkérdések

A bukaresti vezetés előbb a kolozsvári magyar egyetemet egyesítette a románnal, majd felszámolta a Magyar Autonóm Tartományt. Valójában 1960-ig e téren a magyar diplomácia inkább defenzív magatartást tanúsított, amivel akarata ellenére román homogenizáló nemzetépítési politikának.

Az alaphelyzet

■ 1956 októberére az erkölcsi hitelét veszített kommunista hatalom cselekvésképtelenné vált. Ennek felismerése hatalmas energiát szabadított fel a magyar társadalomban, a nép felkelt a kommunista diktatúra ellen, majd – miután az események menetébe azonnal beavatkozó szovjet hadsereggel is vállalta az összeütközést – szabadságharcba kezdett. Ez a korábban nem tapasztalt és alulról szerveződő erő képes volt katonai sikerekre, a hadsereg megbénítására. Majd az egyre nagyobb népi támogatást élvező felkelők a kommunista pártot meghátrálásra kényszerítették, a kormányt a maguk oldalára állították.

Nagy Imre kormánya, amelynek Kádár János is tagja volt, engedett a rá nehezedő belső nyomásnak, a fegyveres csoportok, a különböző szerveződések követeléseinek, és tárgyalásokat kezdeményezett a szovjet csapatok kivonásáról. Majd amikor egyértelművé vált: nem kifelé, hanem befelé tartanak a szovjet katonák, az ekkor már koalíciós kabinet – az újabb külső beavatkozás visszatartásának szándékával – úgy döntött, hogy Magyarország kilép a Varsói Szerződésből; semleges lesz; és függetlenségének védelmét kéri az ENSZ-től.¹

Nincs kétség: e lépések kifejezték a társadalom többségének hangulatát, akaratát. Nem vitatható: ezek a nyilatkozatok a legalapvetőbb nemzeti érdekek, a függetlenség, a szuverenitás védelmét, az önrendelkezés jogának biztosítását szolgálták. Hősiesen, de sikertelenül. A magyar nemzet nem először megélt tragédiája, hogy saját szabadon megnyilatkozó erejével szemben sokkal nagyobb erők

sorakoztak fel. Semmi esély nem volt a most már hatalmas erővel induló szovjet intervencióval szembeni katonai ellenállásra. Cselekedni képes és hajlandó szövetségesek hiányában politikai és erkölcsi jelentősége volt az elkeseredett, de szükségképpen rövid ideig tartó fegyveres küzdelemnek. Miközben a nyugati propaganda kitarásra, radikális követelések megfogalmazására biztatta a felkelőket, a Nyugat nem vállalt, vállalhatott háborús konfliktust a Szovjetunióval.² Ezt a tényt nem ellensúlyozhatta a magyar kérdés ENSZ elé vitele.

Felmerül a kérdés: a kevesebb nem lett volna-e több? Nem kellett volna-e a kormánynak sodródás helyett szembemennie a közhangulattal, a fegyveres felkelőkkel? Nem kellett volna-e Nagy Imrének a szabadság gyakorlásához szükséges elemi követelmények melletti kiállás helyett inkább a józan megfontolásra hagyatkoznia? Nem lett volna-e célszerűbb Gomulka példáját követni és megállni azon a ponton, ameddig a lengyelek elmentek?³

Biztosan hasznosabb lett volna. Csakhogy Lengyelországban a pártvezetés kezében tudta tartani az események irányítását, képes volt megfegyelmezni a társadalmi indulatokat. Gomulka ki tudta játszani a szovjet kártyát a nép felé és a nép kártyáját a szovjetek felé. A moszkvai vezetők és a hagyományosan oroszellenes lengyelek egyaránt mérlegelheték nyílt összecsapásuk várható súlyos következményeit, amelyekhez képest a kompromisszum sokkal jobbat kínált.⁴ A lengyelek így is többet kaptak, mint amit reméltek, a szovjetek viszont kevesebbet vesztek, mint amitől féltek.

Magyarországon más volt a helyzet, a pártvezetés az 1956. október 23-ai katonai segítségkéréssel maga vallotta be alkalmatlanságát a politikai válság kezelésére. A szovjetek gyors beavatkozásukkal magukra vonták a nép haragját. Ezért a távozásuk vált a magyar bel- és külpolitika központi kérdésévé az október végi, novemberi napokban.⁵

További kérdés, hogy nem a magyar kormány provokálta-e ki nyilatkozataival a második, a november 4-ei szovjet intervenciót. Erre már régóta tudjuk a választ. Az SZKP Elnöksége már október 31-én döntött az erőszak alkalmazásáról.⁶ Hruscsov azért állt ki a katonai megoldás mellett, mert nem bízott abban, hogy Nagy Imre és kormánya, a meggyengült kommunista párt képes arra, amire Gomulka és pártja. A szovjet vezetők nem csak azért nem hittek Nagyban, mert tudták róla, hogy többet akar annál, mint amit ők hajlandók megadni. Azért sem bíztak az általa kínált megoldásban, mert attól féltek: őt is elsöpri az események logikája, mert érzékelték: Magyarországon a szabadság utáni vágy már kiszabadult a palackból. A siker hatása alatt álló magyar közvélemény nem akar olyan kompromisszumot, amelynek révén le kell mondania arról, amit néhány nap hősiességével kivívott. Tény, hogy Nagy Imre bejelentései mintegy visszaigazolták Hruscsovék vele és a magyar helyzet alakulásával kapcsolatos fenntartásait és aggodalmait. Nagy Imre kormányának a súlyos helyzetben, a pillanat nyomása alatt, taktikai szempontoktól is motivált stratégiai döntései megerősítették bennük a meggyőződést: csak akkor őrizhetik meg befolyásukat Magyarországon, ha nem engedik felszámolni a kommunista hatalmat és a szovjet rendszert.⁷

A nemzetközi politika szempontjából az 1956-os magyar felkelés és szabadságharc egyszerre terméke és áldozata a nagyhatalmak vetélkedésének és abban való közös érdekeltégüknek, hogy ez a versengés ne fajuljon a közöttük könnyen kezelhetetlenné váló konfliktussá. Ugyan az alaphelyzet megváltoztatására, az ellenség meggyengítésére mindkét részről mutatkozott szándék, de ennél mindig erősebb volt a közvetlen fegyveres összeütközéstől, a világháborútól való félelmük.⁸

Magyarország egy rövid, de hősiességű kísérlet után visszakerült a jaltainak nevezett világrendbe, mégpedig éppen azért, mert távozása („elengedése”) éppen e világrend felbomlásával fenyegetett volna. Ez a rövid megállapítás azonban kevés

ahhoz, hogy keretet adjon a magyar, a kádári külpolitika kezdeti történetének rövid megidézéséhez.

Milyen volt tehát Magyarország nemzetközi helyzete 1956. november 4. után? A felkelés és a szabadságharc világszerte a zenitre emelte a magyar nép elismertségét, nagyrészt eltüntette azokat a károkat, amelyeket a gyászos második világháborús szerepvállalás és a nyilas rémuralom okozott e téren. 1956 októbere nyomán tisztelet vette körül a magyarokat, s ez kezdetben nagy segítséget jelenthetett volna a visszaszerzett függetlenség gyakorlásában. Ezzel szemben a külső beavatkozással hatalomra segített új, magát forradalminak nevező kormány szinte semmilyen nemzetközi elismertséggel nem rendelkezett, még képviseleti joga is vita tárgya lett az ENSZ-ben.⁹ Kádárnak az őt hatalomra segítő szovjet, kínai, jugoszláv és kelet-európai vezetők körében is csak legfeljebb a nehéz vállalásért járt valamiféle tisztelet.

Még rosszabb volt a helyzet belül. Egy hatalom társadalmi támogatottsága, legitimitása, a belpolitikai helyzet stabilitása, a kormányzat és a lakosság többségének egyetértése a nemzeti érdekek értelmezésében és azok érvényesítésének tekintetében fontos tényezői az ország külpolitikájának, nemzetközi mozgásterének. A szilárd háttér, társadalmi támogatás javítja a diplomácia érdekérvényesítő képességét, az ezzel rendelkező kormányzat könnyebben összpontosíthatja energiáit a nemzeti célok elérésére.¹⁰

Ebből a szempontból a Kádár-kormány kezdetben borzasztóan állt: hiába beszélt függetlenségről, szuverenitásról, hiába ígerte, hogy a rend helyreállítása után tárgyalásokat kezd a szovjet csapatok kivonásáról – az emberek jobban hittek a szemüknek, mint neki. Kádár már október 26-án úgy látta, ha katonai erővel vernék le a lázadást, akkor a szovjetellenesség még tovább fokozódna, és olyan súlyos helyzet állna elő, „amely nem adna nekünk alapot arra, hogy utána a munkásosztály tömegeire támaszkodva vihesük a politikát”.¹¹ Majd 1956. november 2-án a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának Elnöksége előtt, már annak tudatában, hogy megállíthatatlan lendülettel folyik a szovjet intervenció előkészítése, kijelentette: ha fegyverrel zúzzák szét a felkelést, akkor a „kommunisták erkölcsi pozíciója a nullával lesz egyenlő”.¹² Bibó István is ebből kiindulva igyekezett meggyőzni a szovjet vezetőket és a világpolitikára hatással bíró más tényezőket: van olyan megoldás, amely nem állítja szembe a magyar nemzetet a Szovjetunióval, egyúttal méltányolja annak hatalmi-biztonsági, ideológiai szempontjait, de mégis lehetővé teszi a nemzeti önrendelkezést.¹³

Kádárnak 1956 novemberében nem lehettek olyan reális külpolitikai céljai, amelyekkel maga mellé állíthatta volna a közvéleményt. Bibó elképzeléseinek megvalósítására viszont, bár kifejezték az ország közvéleményét, nem volt reális esély. Magyarország egy lázas, diadalmas és súlyos áldozatokkal terhelt szabadságharcban kivívta, majd drámai gyorsasággal elveszítette függetlenségét. A szuverenitás ügye sem állt jobban. 1956. december elejéig a forradalmi munkás-paraszt kormány sem befolyással, sem saját kényszerítő eszközzel nem rendelkezett ahhoz, hogy érvényre juttassa akaratát.¹⁴ Pedig a minimális külső, szovjet elvárás az volt vele szemben, hogy minél hamarabb képessé váljon az ország életének irányítására, a politikai helyzet stabilizálására és a gazdaság működésének beindítására. Igaz, hogy e feladatok megoldásának mikéntjéről eltérően, sőt ellentmondóan vélekedtek a moszkvai, pekingi, bukaresti, illetve a lengyel és még inkább a belgrádi kommunista vezetők. Mást vártak Hruscsovék, Gheorghiu-Dejék: a szovjet rendszer visszaállítását, határozott, elrettentő célú megtorlást.¹⁵ Maoék a saját erő újjászervezésére és az ellenséggel szembeni alkalmazására, az önállóságra biztatták az MSZMP vezetőit.¹⁶ Mást vártak Gomulkáék: józan belátáson alapuló kompromisszumokat. Megint más Titóék, akik

abban bíztak, hogy folytatódik a desztalinizáció, amely elvezet a munkásönigazgatás jugoszláv modelljéhez.¹⁷

Megkerülhetetlen a kérdés: és mit akart Kádár? Volt-e elképzelése, stratégiája, volt-e képe arról, mi a magyar nemzet érdeke kiszolgáltatott helyzetében? A válaszhoz 1956 februárjáig érdemes visszamenni. Kádár igazán ekkor gyógyult ki korábban szerzett politikai betegségeiből, ekkor szabadult meg a sztálinizmustól. Az SZKP XX. kongresszusa billentette helyre személyiségét, fogalmazta meg azt a platformot, amelynek alapján tevékenykedni kívánt. Sokat bizonytalankodott, sokszor hozott rövid időn belül egymásnak ellentmondó döntéseket, de két dologban biztos volt: nem akart sztálinizmust, és nem akart kapitalizmust.¹⁸ Ez a két nem egy igenben összegződött: az egyszerű emberek számára méltó életet lehetővé tevő szocializmus igényében. Néhány egyszerű elv azonban korántsem lehet elég ahhoz, hogy egy politikus a gyorsan változó körülmények között, bonyolult kérdésekben megfelelő döntéseket tudjon hozni, hogy jól mérje fel a helyzetet, jól lássa, merre is futnak ki az események. Kádár 1956-os szereplése, magatartása ezt is, azt is bizonyítja. Ám kétségtelen az is, hogy az ekkor gyűjtött tapasztalatok formálták őt komoly politikussá.

Kádár 1956 júliusában emelkedett olyan pozícióba, amellyel már együtt járt nemzetközi megbízatások teljesítése. Az egyre romló belpolitikai helyzet ellenére októberben ő is külföldön volt. Ez azt jelenti, hogy vagy nem érezte a közelgő veszélyt, vagy nem tulajdonított önmagának akkora jelentőséget, hogy „ügyeletben” itthon maradjon. Előbb Kínába ment, ahol a pártkongresszuson Mao Ce-tunggal találkozhatott, majd a szinte teljes vezetéssel együtt Jugoszláviába utazott. Itt Titóval is szót válthatott. Mindkettőjükben jó benyomást kelthetett, mint ezt a következő hetek történései mutatták.

Az október végi napokban a válság megoldására Kádár folyamatos megbeszéléseket folytatott a Moszkvából Budapestre érkezett vezetőkkel. Elutazásuk, a szovjet csapatok fővárosból történő kivonása után, a saját erőre támaszkodás kényszerétől hajtva vállalta egy, a sztálini örökséget megtagadó kommunista párt szervezését. Erre a lépésre az után került sor, miután a Szovjetunió kormánya október 30-án bejelentette: egyenjogú politikai és gazdasági kapcsolatokat akar a kelet-európai szövetségeseivel.¹⁹ Úgy tűnt, a szovjet vezetés kész utat engedni a magyar nép óhajának, a továbbiakban nem avatkozik a magyar belügyekbe. Ezért is voltak a Magyar Szocialista Munkáspárt megalakulását bejelentő november 1-jei rádióbeszédének fontos külpolitikai mozzanatai. A beszéd viszont akkor hangzott el, amikor a szovjet hadsereg új alakulatokkal megerősítve már egy új, általános támadásra utaló harci alakzatba sorakozott fel. Maga Kádár pedig már úton volt Moszkva felé. Ez a beszéd kettős célt szolgált. Egyrészt az MSZMP a szocializmust elfogadó erőkkel összefogva meg akarta állítani a rendszerváltás irányába haladó belpolitikát – és ezzel a mozdulatával egyúttal helyet akart csinálni a szovjet ernyő védelmét már nem élvező kommunista párt számára is. Másrészt a szöveg utalt a magyar események lehetséges nemzetközi következményeire, ami nemcsak a Nyugatnak szólt, hanem a Szovjetuniónak is. A fő üzenet mégis az volt, hogy Magyarország nem akar tovább függőségben élni. Az ellenforradalmi és a külső veszélyre hivatkozás figyelmeztette a szocializmussal rokonszenvező és a békét féltő tömegeket, de egyúttal nyitva hagyta a lehetőséget egy későbbi magyarázkodás számára.²⁰ Kádár vélhetően ezért nem titkolta el a Kremlben, hogy megszavazta a Nagy Imre-kabinet külpolitikai döntéseit. Honnan kellett volna tudnia akkor, hogy már nem az október 30-ai kormánynyilatkozat a szovjet külpolitika érvényes iránymutatása?

Minden ingadozás, irányváltás ellenére volt esszenciája, racionális magva Kádár 1956. októberi–november eleji magatartásának. Három dolgot tartott szem előtt: ne térjen vissza a múlt sem a sztálinizmus, sem a kapitalizmus formájában, és a kom-

munista párt továbbra is meghatározó, vezető szerepet játsszon a magyar politikai életben. Ebből az alapállásból mérlegelte a pillanatnyi fejleményeket, a realitásokat és kilátásokat. Ezért közeledett, csatlakozott Nagy Imréhez, majd távolodott tőle el. Nagy Imre többet akart Kádárnál: igazi szabadságot akart nemzetének. Kádár a nemzeti problémák megoldását is a szocializmustól várta. Nagy szerint a szocializmus csak a nemzet szabad akarataként lehet az, amire hivatott, a szabadság és egyenlőség együttes megvalósítására. Kádár úgy gondolta: csak a Szovjetunió védelmében lehet Magyarországon szocializmus. Nagy már hamarabb, az 1948 és 1955 közötti időszakot elemezve levonta a maga következtetését: csak a Szovjetuniótól önállósulva lehet sikeres a szocializmus Magyarországon.²¹

Nehéz kezdet

■ Az 1956. november 2–3-ai moszkvai tárgyalásokkal kezdődik-e Kádár János külpolitikája? Hát honnan is kezdődhetne, ha nem innen – kérdezhetjük egyfelől. Mi módon kezdődhet egy állam külpolitikája akkor, amikor visszatérítik a birodalmon belülre, amikor új vezetője nem a népétől, hanem a birodalom vezetőitől kapja mandátumát? – kérdezhetjük másfelől. A kérdés tehát jogos. Egyáltalán nem magától értetődő ugyanis, hogy moszkvai szerepléséhez datáljuk Kádár külpolitikájának kezdetét. Ahhoz, hogy ezt tehessük, néhány feltételnek teljesülnie kell. Mindenekelőtt annak, hogy kiderüljön: igyekezett-e képviselni a nemzeti érdekeket ebben a végletekig feszített, kiszorított helyzetben. Próbálta-e Kádár védeni, menteni az ország függetlenségét? Igyekezett-e megalakuló kormányának, a magyar állam vezető szerveinek mozgásteret szerezni, valamiféle szuverenitást biztosítani? Szóvá tette-e a nemzeti sérelmeket? Persze felmerül a kétely: van-e egyáltalán értelme ezeket a kérdéseket feltenni egy olyan történelmi pillanatra vonatkozóan, amikor egy nagyhatalom eltiporni készül egy nemzet szabad akaratát, függő helyzetbe hozza azt, új kormányt segít hatalomra?

A lényegére egyszerűsítve a dolgot, fel kell tenni a kérdést: szolgálhatja-e valaki a nemzet érdekét, miközben elárulja a legitim kormányát? Könnyű azt mondani: nem. Nehezebb, hogy igen, talán... Egy erkölcsi alapállás küzd egy másikkal, egy politikai felfogás a másikkal. Arra, aki hűen eszméihez kitart, szembeszáll a túlerővel, és erkölcsi példát mutat, vereség esetén nehéz sors vár. Annak, aki a maga meggyőződésétől és belátásától vezetve hálátlan feladatot vállal magára, és az áruást elköveti, hiába kerül a győztesek oldalára, sok idő kell, hogy bebizonyíthassa igazát. Kádárnak nem hagytak sok időt a gondolkodásra. Mindenesetre az bizonyos, ha nem vállalja a neki felkínált szerepet, az SZKP vezetése akkor sem másította volna meg döntését és vontatja vissza csapatait. Moszkvában kész tényekkel kellett szembesülnie. Akkor már nem egy fenyegető invázió elhárítása volt napirenden, hanem az annak következtében előálló helyzet kezelése. Kádár mondhatott volna nemet, és akkor helyette más vállalta volna ezt a hálátlan feladatot. Ismerve a rendelkezésre álló kínálatot, csak nála rosszabb jelölt lett volna az új miniszterelnök, és ezt nem a későbbi, évtizedes fejlemények figyelembevételére alapján kell megállapítani. Ez volt a mértékadó kommunista vezetők véleménye akkor Moszkvától Belgrádig, de Budapesten is.²²

A választási lehetőségeinek mérlegelése során az ország valós nemzetközi helyzetéből érdemes kiindulni, vagyis az eddig említett tényezők mellé még más, hosszabb távon meghatározó jellegzetességeket is figyelembe kell vennünk. 1956. november elején Magyarország kétszer is új helyzetbe került. Először, amikor kívívni látszott függetlenségét, másodszor, amikor ismét elveszítette azt. Ebben a nehéz helyzetben Magyarországnak nem voltak szövetségesei, csak szimpatizánsai. A nyugati államok nem voltak abban a helyzetben, hogy tevőlegesen segítséget nyújthassanak. Az ő szem-

pontjukból jó, jobb lett volna, ha a magyar felkelés győz, de az ellene alkalmazott fegyveres erőszak is hozott hasznot: módot adott a szocializmus lejáratására, a Szovjetunió igazi arcának bemutatására. Túl ezen, a Nyugat két dolgot tett. Komoly gesztus, nem lebecsülhető segítség volt a majdnem kétszázézer magyar emigráns befogadása.²³ A Nyugat hosszú ideig nem állt szóba az új magyar kormánnyal.

Magyarország „szövetségei” – Titóék kivételével – hivatalosan az imperializmus (a Nyugat), félhivatalosan az „eredendő” magyar nacionalizmus megnyilvánulásának tartották a felkelést. Túl a szovjet és a kínai párt birodalmi, internacionalista szempontjain, a szomszédos országok kommunista pártjai más okokból is érdekeltek voltak a magyar nép megfegyvelésében. Tartottak attól, hogy a területükön élő magyarok biztatást, vérszemet kapnak, és határozottabban lépnek fel nemzeti identitásuk védelmében. A prágai, pozsonyi és bukaresti, kolozsvári vezetők vélhetően aggódtak területi integritásukért, de attól is félték, hogy a magyar példa a saját népükre, pártjukra is hat, a demokratizálás utáni vágy náluk is nyíltabb formában jut majd kifejezésre.²⁴ A nemzeti problematika, e nélkül és kimondatlanul is, korszakokon átívelve rávetette árnyékát a magyar–jugoszláv, csehszlovák és román viszonyra.²⁵

Komoly feladatot adott a külpolitikának a magyar gazdaság, amely kis méreteivel, szerkezeti problémáival nagy nyomás alatt tartotta a gazdaságirányítást. A felhalmozási vágy, a termelőszféra nehezen korlátozható igényei és a rohamosan bővülő lakossági szükségletek harapófogóba zárták a gazdaságpolitikát. A tervgazdaság egyszerre szolgálta és kerítette fogságba a politikai szférát.²⁶ Mindenütt így történt ez a szocialista országokban, de a magyar gazdaság az összes többinél nyitottabb és ezért sokkal inkább rá volt utalva a külkereskedelemre. Ezt nemhogy enyhítette volna az autarchiára törekvés, hanem ellenkezőleg, súlyosbította, mert nem felelt meg az ország adottságainak, mert szembe ment a kor meghatározó gazdaságfejlődési irányával.²⁷ Az ország politikai vezetésének ezért mindig nagy energiát kellett fordítania a szükséges nyersanyagok, félkész- és késztermékek beszerzésére, a piacok biztosítására, az ország fizetőképességének megőrzésére. Kádárnak e kérdésekkel 1945 után nem kellett foglalkoznia, ismeretei ebben a tárgykörben vélhetően nem haladták meg azt a szintet, mint amivel egy ipari területen működő területi pártszerv vezetőjének rendelkeznie kellett.

1956. november elején Moszkvában ez nem számított. Kádárnak elég volt annyit tudnia és tudatosítania a szovjet vezetőkben, hogy egy olyan országba tér vissza, ahol hetek óta nem folyik termelés, miközben az emberek megkapják bérüket. Ráadásul a szovjet katonai beavatkozás nyomán a közhangulat drámai mértékben rosszabbodni fog, a politikai követeléseket pedig lehetetlen lesz kielégíteni. Ebből is következően gazdasági téren már rövid távon is gesztusokra lesz szükség, amelyek viszont hosszabb távú terhekkel és elkötelezettségekkel járnak majd. Aki rendet akar Magyarországon, annak ebben a tudatban célszerű eljárnia.

Ez volt a helyzet tehát 1956. november 3-án.

Kádár az eddig hozzáférhetővé vált források szerint nem adta könnyen magát. November 2-án, az első moszkvai megbeszélésen a fegyveres beavatkozás szocialista országokra hátrányos oldaláról is beszélt. Majd felrótta az SZKP vezetőinek, hogy csak Rákosiban és néhány hozzá közel álló emberben bíztak. Érzékeltette: az előállt helyzetét nemcsak a magyar pártvezetés hibáztatható, hiszen a moszkvai vezetők még a XX. kongresszus után is védtek Rákosit. Kádár utalt arra, hogy a korábbi évek politikája több szempontból is sértette a nemzeti érzéseket. Kijelentette: nem akar egy bábkormány élére kerülni. Hruscsov – szemben több vezetőtársával – késznek mutatkozott némi önkritikára, és nem akarta gúzsba kötni az általa jelölt új magyar miniszterelnök kezét. Az SZKP főtitkára az első napokban megvédte őt saját keményvonalas ellenzékének támadásától, és arról beszélt, hogy segítséget kell neki és Magyarországnak nyújtani.²⁸

Moszkvában több történt egy diktátum elfogadásánál – néhány fontos kérdésben kompromisszum is született: Kádár tudomásul vette az intervenciót, magára vállalta a háládatlan feladatot és a szembenézést a magyar közvélemény ezért járó ítéletével. Magyarország a Szovjetunió szövetségese, a Varsói Szerződés tagja marad. A szovjetekre hárul a fegyveres ellenállás szétverése. Nagy Imrét – jugoszláv közvetítéssel – ráveszik a távozásra és a lemondásra. Ugyanakkor nincs visszatérés az ötvenes évekhez, nem lehet ott folytatni, ahol a dolgok egy hónappal korábban tartottak. A sztálinizmus prominensei nem kaphatnak szerepet a magyar belpolitikában.

Túl ezen, a politikai megoldást már Kádárnak kell megtalálnia. Újjá kell szervezni a kommunista pártot, stabilizálni a hatalmat, valamiképp le kell nyugtatni a társadalmat és újraindítani a termelést. Ezt elősegítendő a Szovjetunió és a többi szocialista ország jelentős gazdasági támogatást nyújt az új kormánynak.²⁹ Az így létrejött megoldást úgy is formulázhatnánk, hogy Magyarországnak le kell mondania a függetlenedésről, a nemzeti önrendelkezésről, és ezért cserébe korlátozott szuverenitáshoz juthat.

Még ez is túl szép volt ahhoz, hogy igaz lehessen. Hetekig tartott, amíg az új kormány meg tudta szervezni saját, bevetésre képes fegyveres erejét. Hiába vette át a katonai ellenőrzést az ország területe fölött a szovjet hadsereg, a szabadságharc folytatódott, mert a munkástanácsok felhívására állandósultak a sztrájkok, az ipar alig termelt. A közvélemény nem fogadta el realitásként az új kormányt, önfeladásnak, nemzetárulásnak és nem kompromisszumnak tekintette Kádár szerepvállalását. Az új kormány gesztusai, a munkástanácsok törvényesítése, a begyűjtés eltörlése kevésnek bizonyultak a vele és a szovjetekkel szembeni ellenséges közhangulat lecsillapításához.

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága ugyan az első ülésén úgy döntött: tárgyalásokat kell kezdeni a nemzeti kérdéssről az SZKP-val, amin elsősorban az egyenjogú kapcsolatokat, a függetlenséget és a szuverenitást értették. Am eközben kénytelenek voltak a szovjet szuronyok védelmét elfogadni.³⁰ A szűkebb moszkvai politikai vezetés néhány tagja testközelből, a helyszínen ellenőrizte a helyzetet, és igyekezett Kádárt „irányban tartani”.³¹ Ő még a Malenkovékkal folytatott megbeszéléseken is hangoztatta: az október 30-ai szovjet kormánynyilatkozat alapján kell rendezni a két ország viszonyát, mert ez teszi lehetővé, hogy a párt és a kormány vállalható programmal álljon a magyar társadalom elé. Szerinte új, a Szovjetunióban nem létező, de a magyar sajátosságoknak megfelelő formák alkalmazásával a szocializmus mellé állíthatók az ország haladó erői. Malenkov, Szuszlov és Arisztov arról győzködte a magyar vezetőket: ne akarjanak többpártrendszert, amikor még saját pártjuk sincs. Tudni kell ellentmondani a munkásosztálynak, most ne azzal foglalkozzon a párt, ki kinek a híve volt, hanem lépjen fel határozottabban az ellenállókkal, sztrájkolókkal szemben.³²

A magyar és a szovjet vezetők közötti feszültség igazi oka az volt, hogy november közepére egyértelműen kiderült: egyik fél sem teljesítette moszkvai vállalásait. Talán pontosabb úgy fogalmazni: a vártnál is nagyobb nemzeti ellenállás és elutasítás következtében Kádár kevesebbet teljesített az elvártnál, ám a szovjetek mégsem kerülhették meg őt, nem gyakorolhatták helyette vagy nélküle közvetlenül a politikai hatalmat is. Ráadásul egy cseppet sem mellékes dolog az ő számlájukat terhelte: a törvényes miniszterelnök ugyan távozott a parlamentből, de nem mondott le. Ehhez képest nem számított, hogy valójában Nagy kimentését a magyar politikai életből Titóék vállalták magukra. Ők mindent meg is tettek e cél érdekében, de hiába.³³

Éppen ez a senki által nem várt fejlemény – Nagy ellenállása, aminek megtörésére a szovjetek nem rendelkeztek eszközökkel, és aminek következtében a jugoszlávok csapdahelyzetbe kerültek – Kádár rendkívül kellemetlen és nehéz lépések megtételére kényszerítette. Ráhárult a semlegesítés feladata. Neki személyesen kellett tárgyalnia a jugoszláv diplomatákkal egy mindkét félnek elfogadható elintézési mód

érdekében.³⁴ Kádárra maradt a kérdés rendezése. Neki kellett megfosztania vezetőjétől a nemzeti ellenállást. Titóéknak pedig úgy kellett neki ebben segíteniük, hogy közben megőrizhessék arcukat.³⁵ Kemény és ármánnyal fűszerezett tárgyalások során végül Kádár megoldotta a kérdést, de hazugsággal. Szabad távozást, büntetlenséget ígért a Nagy-csoport tagjainak, de szovjet és román közreműködéssel deportáltatta őket.³⁶ Ez olyan diplomáciai siker volt, amelyért nagyon nagy árat fizetett: hazudott. Erről a tettéről önmagának is, a közvéleménynek is el kellett számolnia. Talán ezért is fizettetett az ellenfelévé vált Nagy Imrével még nagyobb árat...

A Nagy Imre-csoport deportálására általános sztrájk, a Központi Munkástanács aktivizálódása volt a válasz. Az új kormány két tűz közé került: egyik oldalon az egyre türelmetlenebb szovjetekkel, másik oldalon a nem lankadó nemzeti ellenállással, egyfajta kettős hatalom kialakulásával kellett szembenéznie. Ebből a hosszabb ideig nyilvánvalóan fenntarthatatlan helyzetből Kádár a diktatúra eszközrendszerét működésbe hozva tört ki. Nem keresett tovább szövetségeket, ellenforradalomnak nevezve az októberi történéseket elhatározta, tiszta helyzetet teremt, és erőnek erejével leverni a nemzeti ellenállást. Ehhez megtalálta önmaga és a társadalom számára is a magyarázatot: „a nemzetnek élnie kell”, vagyis a patthelyzet nem tartható, rendet kell teremteni, mert a helyzet tarthatatlanná, élhetetlenné válik. Mindezt egy nagy rádióbeszédben jelentette be.³⁷ Az új irányvonalat az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozata szentesítette. Ez a határozat hosszú időre szólóan meghatározta a magyar belpolitikát.

Mindez nem maradhatott külpolitikai következmények nélkül. Az országot irányítani igyekvő kommunista garnitúra politikájának megkeményítésével időt nyert. A szocialista tábor vezetői meghosszabbították a neki adott türelmi időt, hogy bizonyíthassa, képes a belső helyzet konszolidálására. Ez nyert kifejezést a budapestinek nevezett tanácskozásukon, amelynek résztvevői egyetértésüket fejezték ki az MSZMP és az új kormány irányvonalával, illetőleg továbbblökték ezen a vonalon előre.³⁸

Az, hogy decembertől a Nagy Imre-csoportot revizionistaként és árulónak nevezték a hivatalos politikai megnyilvánulásokban, előre jelezte: az MSZMP nem a jugoszláv szocializmus- modellt fogja választani, ami jó időre lefagyasztotta Budapest és Belgrád viszonyát. Kiderült az is, hogy Gomulka nem támogathatja nyíltan Kádárt, hiszen ezzel a saját legitimitációját ásná alá, amelyet a szuverenitás gyakorlására, a saját út vállalására, a külső beavatkozás elutasítására igyekezett felépíteni.³⁹ A nyugat számára teljességgel elfogadhatatlan volt az új kormány politikája. Belátható időn belül nem lehetett arra számítani, hogy hajlandó lenne akárcsak a hivatalos kapcsolatok rendezésére is Magyarországgal.⁴⁰ Kádár ezt tudomásul vette, egy ideig maga sem törekedett komolyan ennek az állapotnak a felszámolására. E téren hónapokkal később annyi történt, hogy az 1957-es ENSZ-közgyűlés előtt a párt aláírási kampány szervezett. A magyar értelmiségi elitet nyilatkozatra kényszerítették: tiltakozzon a magyarkérdés napirendre tűzése és a belügyekbe való beavatkozás ellen.⁴¹ Ily módon szerette volna a kormányzat hitelesíteni: a magyar közvélemény egyetért a politikájával. Ez volt a hazai segítség a magyar küldöttség ENSZ-beli, amúgy sikeresnek nem nevezhető tevékenységéhez.

Még két dolog érdemes említésre. 1957-ben a kormány több nemrég felszabadult gyarmati országba elutaztatta diplomatáit a helyzet elmagyarázása és a meggyőzés céljával.⁴² Igyekezett tehát abba az irányba mozogni, ahol erre lehetőséget látott. Ezt a törekvést és az ehhez rendelkezésre álló szűk teret jelzi a másik érdekesség: Kádár 1957. szeptemberi beszéde a Pártfőiskola megnyitási ünnepségén. Ebben egy, ha nem is felfedezés értékű, de mégiscsak eligazító megjegyzést tett arra vonatkozóan, hogy nem minden kapitalista ország imperialista, vannak semlegesek is. Bár azt is hozzátette: ennek a megállapításának most nincs gyakorlati jelentősége.⁴³

Kádár 1957 elején mindenekelőtt a magyar–szovjet kapcsolatokra összpontosította figyelmét. Miután eleget tett a moszkvai elvárásoknak: felszámolta a nyílt politikai ellenállást, beindította a megtorlás gépezetét, és nem kis nehézségek árán, de sikerült újjászervezni a kommunista pártot – joggal számított nagymértékű gazdasági segítségre. Az 1957-es év soha nem látott mértékű béremelésekkel kezdődött, amelyekre a magyar gazdaság akkori állapota, működése nem adott reális alapot. Fenyegetett az infláció elszabadulása. Ettől részben függetlenül a vezető közgazdászok és gazdaságpolitikusok igen borúlátóan ítélték meg a jövőt, úgy vélték: a gazdaságot nem lehet jelentős külső segítség nélkül helyreállítani. Mindenesetre a magyar szakértők nem voltak szégyellősek, és korábban elképzelhetetlenül nagyléptékű hitelkérelmet készültek elfogadtatni a szovjet vezetőkkel.⁴⁴ Ez a törekvésük nem maradt észrevétlen partnereik előtt, sőt mondhatni kisebb riadalmat keltett körükben. Egy, a magyar belpolitikai helyzet alakulását áttekintő elemzésében a szovjet nagykövetség 1957. február közepén arról számolt be, hogy „barátaink” nem annyira saját erővel, mint a Szovjetuniótól és a többi országtól kapott támogatással akarják megszüntetni a gazdasági nehézségeket. Ráadásul a magyar gazdasági vezetők egy része, élükön Péter Györggyel, még mindig a jugoszláv irányítási modellben látja az igazi megoldást. Bár a dokumentum azt is megállapítja: Kádár tud erről, és károsnak tartja.⁴⁵

Nem véletlen, hogy az SZKP továbbra is politikai nyomás alatt tartotta az MSZMP vezetését. A *Pravda* megjelentette Révai József cikkét, amelyben egyes eredmények elismerése mellett következetlensége, kétfrontossága miatt bírálta az MSZMP politikáját.⁴⁶

Egészében véve tavasz elejére normalizálódott a gazdasági és stabilizálódott a politikai helyzet Magyarországon. Már működött a párt, a közigazgatás, már megalakult az egységes kommunista ifjúsági szervezet. Termeltek a gyárak. Március 15-én nem került sor rendbontásra. Erre az időre a társadalom jelentős része belenyugodott a megváltozhatatlanba. Rend volt. A két ország tervhivatalai előkészítették a gazdasági megállapodásokat, amelyek megfeleltek a legfontosabb magyar igényeknek. Ebben a tudatban utazhatott Moszkvába a magyar párt- és kormányküldöttség.

Azért a dolog még így sem ment simán. Mindkét fél többet akart kapni azért, amit saját érdekeit szem előtt tartva, tetszik, nem tetszik, de oda kellett adnia a másik félnek, akkor is, ha csak a saját céljait tartja szem előtt. A kormányközi tárgyaláson a magyar miniszterelnök próbálta elejét venni az élösködés gyanújának, azt bizonygatta, hogy a gazdaságban a vezetés igyekszik saját erőforrásokra támaszkodni, de nem lehet visszavenni az életszínvonal-emelést, mert akkor megnehezülne a szocialista építés. Hruscsov egyetértett ezzel, mondván: a tömegek számára a marxizmus–leninizmus a magasabb életszínvonal elérésének eszköze. Megígérte: keresik a lehetőségeket a magyar igények maximális kielégítésére, de nem mulasztotta el megjegyezni: amit adnak, azt a saját népüktől veszik el, és eközben még azt is el kell viselniük, hogy a tárgyalásokról kiadott közös közleményben ismét a be nem avatkozásról esik majd szó. Az SZKP vezetője emlékeztette a magyar küldöttséget: a jugoszlávok a szocialista országok megosztására törekednek. Kádár a maga részéről ekkor és az utazás során mondott beszédeiben is arról biztosította hallgatóságát, hogy még egyszer nem állhat elő olyan helyzet, hogy Magyarországon szovjet vérnek kelljen folynia.⁴⁷

Az SZKP vezetőinek egyike – Vorosilov, a Legfelső Tanács elnöke – Rákosi erre az időpontra időzített levelét lobogtatta az egyik megbeszélésen, aki bírálta az MSZMP politikáját, és követelte: engedjék őt haza. Válaszul Kádár felvetette, ha nem bíznak benne, akkor ő nem ragaszkodik a posztjához.⁴⁸

Végül is Moszkvában hosszabb távra szóló megállapodások születtek. Ezek közül a legjelentősebbek: a szovjet csapatok Magyarországon maradnak, de rendezik itt

tartózkodásuk feltételeit. Elengedik a magyar tartozások jelentős részét. Magyarország közel egymilliárd rubeles áruhitelt kap és emellett jelentős mennyiségű devizahitelt vehet föl.⁴⁹ Nem került be se az egyezmény, se a kiadott közös közlemény szövegébe, de a küldöttség hazaérkezése utáni történésekből kitűnik: komoly politikai kérdésekben is megállapodtak az MSZMP és az SZKP vezetői. Egyetértettek abban, hogy Rákosi és a sztálinistának tekintett politikusok nem térhetnek vissza a magyar belpolitikába. Ezért, mintegy cserébe, Nagy Imrét és csoportját bíróság elé állítják. Az árulás bizonyítása fontos volt Moszkvának, mert segítette a katonai beavatkozás indokolásában, de ekkor már fontos, elvi kérdéssé vált Kádár számára is. Budapestre hazatérve a kormány a tavasz végén levette napirendről a gazdasági reform ügyét és ellehetlenítette a munkástanácsok intézményét.⁵⁰

Nemzeti érdek, nemzetépítési stratégia és külpolitika a kezdeti időszakban

■ 1957 márciusa lezárt egy átmeneti, rövid, de drámai eseményekkel zsúfolt szakaszt, és megnyitott egy évtizedekre nyúló nyugodt időszakot a magyar politikában. Ekkorra megszilárdult az a keret és az a feltételrendszer, amelyben az országot irányító kommunista pártnak viselnie kellett a felelősséget a nemzeti érdekekért. A hatalmi monopólium birtokában kötelezően értelmezni kellett, mi is a nemzeti érdek. Ez még akkor is így volt, ha számára kényelmes helyzetet biztosított, hogy legális ellenzék nem kritizálhatta a külpolitikáját, ha a Szovjetunió nyomasztó, meghatározó közelsége miatt évtizedekig nem lehetett nyílt vita tárgya a külpolitikai stratégia. Sem hatalma megkérdőjelezhetetlensége, sem az, hogy a nemzeti érdeket a nemzetközi alá rendelte, nem mentette fel a kormányzatot az alól a kötelezettség alól, hogy az adott feltételek és keretek között értelmezze a nemzeti érdekeket és képviselje azokat. Nem lehetett csak belpolitikával foglalkozni, bezárkózni az ország határai közé. Ilyesfajta izolálódást nem engedtek meg sem az ország gazdasági adottságai, sem a kor technikai, tudományos és kulturális fejlődési tendenciái.

Melyek is azok az alapvető, ha tetszik, „örök” nemzeti érdekek, amelyekről szó volt? Függetlenség, szuverenitás, az ország biztonsága, gondoskodás a gazdasági-társadalmi fejlődés feltételeiről, a közös kulturális kincs gyarapodásáról.⁵¹ Ezek mellett tisztázásra várt, miként alakuljon az anyanemzet és a határokon kívül rekedt magyarság viszonya, milyen kötelezettség hárul az anyaországra a kisebbségi sorsban élő magyarokkal kapcsolatban, mit tegyen a budapesti kormányzat a kisebbségi magyarság érdekeinek védelméért, nemzeti identitásának megőrzéséért.

Ezekre a kérdésekre nem ugyanazok a válaszok születtek 1957 és 1960, 1961 és 1971, 1972 és 1975, 1976 és 1988 között.

Az első időszakot akkor tudjuk értelmezni, ha értékeljük a moszkvai megállapodásokat, és levonjuk a tanulságokat az ezt követő időszak politikai megnyilatkozásaiból, tényleges külpolitikai gyakorlatából.

Magyarország 1957-ben csak formai értelemben volt független. Kádár persze nem így fogta fel. Ebben az időszakban mondott beszédei szerint éppen a Szovjetunió segítségével válhatott szabaddá és maradhat független az ország. Szerinte a magyar–szovjet viszonyban nem a függetlenség, hanem a szuverenitás területén jelentkeztek problémák.⁵² Az 1956-os év megrázkódtatásai világossá tették számára, hogy a Szovjetunió soha nem engedi ki Magyarországot, a kelet-európai országokat az érdekszférájából. Úgy tűnik: Kádár az ekkor szerzett tapasztalatokból „elméleti” következtetést is levont. Eszerint egy olyan kicsi ország, mint a magyar, csak a szovjet ernyő alatt maradhat szocialista. Külső védelem nélkül nem bírja-bírhatja ki egy kis szocialista ország az imperializmus nyomását.⁵³ A szuverenitás terén viszont az-

zal, hogy 1957 tavaszán politikáját Moszkvában elfogadták, és szabad kezet kapott az ország irányítására, helyükre kerültek a dolgok. Kádár nem érezte magát korlátozva attól, hogy a szovjet rendszer keretei között kell maradnia, mert nagyjából ugyanazt akarta a saját népének, mint Hruscsov a magáénak.

Bő fél évvel később a kommunisták moszkvai világerktekezletén elfogadták a szocializmus általános törvényszerűségeiről és a nemzeti sajátosságokról szóló doktrínát.⁵⁴ Ez az egyes pártoknak adott annyi szabad kezet stratégiájuk alakításában, amennyit az MSZMP vezetése akkor magának akart. Kádár nem tekintette a szuverenitás komoly korlátozásának azt, hogy az ország területén maradnak a szovjet csapatok, mert ez most már egyezmény alapján történik, mert sem a katonák, sem a nagykövet, sem a moszkvai instruktorok nem avatkoznak be az MSZMP belpolitikájába. Sőt Kádár látott előnyöket abban, ha nemcsak az ország vezetése tudja, hol húzódnak a szovjet politika tűrésvonalai, hanem a magyar társadalom is érzi azokat. Ebből fakadóan az elnyomást éppen a nép, a közvélemény önfegyelme mérsékelheti. Ez a racionális, cinikus felismerés lehetett az, ami Kádárt vezette akkor, amikor 1958 áprilisában nem élt a Hruscsov által felajánlott lehetőséggel a szovjet csapatok kivonására, mint ahogy azt Gheorghiu-Dej tette.⁵⁵ Ezzel a mozdulatával az ország vezetője lemondott arról a népszerűségi pluszról, amely a szovjet hadsereg távozása kapcsán járt volna neki. Erre a pazarló luxusra, amelyet még egy diktatúra politikusa se igen engedhet meg magának, részben az előbb jelzett politikai megfontolás ad magyarázatot.

Van azonban egy másik oka is annak, hogy Kádár nem engedett a kísértésnek. Ez az ok a félelme a nacionalizmustól. Erre vezette vissza a huszadik századi magyar történelem összes baját, és ebben látta a kommunizmus legnagyobb ellenfelét is.

Azt jelenti-e ez, hogy az MSZMP teljes egészében lemondott a nemzeti legitimitációról? Ezt nem is tehetné, de nem is akarta a kommunista vezető garnitúra. Mint már láttuk, a kommunista vezetők saját ideológiájuk alapján is tisztában voltak azzal, hogy nemcsak a munkásosztálynak tartoznak felelősséggel, hanem a nemzetnek is, hogy a hatalom birtokában vállalniuk kell a nemzeti érdekek képviselését is. Számukra is nyilvánvaló volt, hogy a szocializmus és a nemzet viszonyában milyen kiáltó ellentmondásban van egymással a kívánalom és a valóság. Már csak ezért is bizonyítani akarták nemzeti elkötelezettségüket. Az első időben, 1956 novemberében tett „nemzeti” gesztusok hatástalanok maradtak. Ekkor – párhuzamosan az erőszak, a diktatúra gyakorlásával – a kommunista párt vezetői azt igyekeztek bizonyítani, hogy ők az igazi hazafiak, és igyekeztek a bűnből erényt csinálni.⁵⁶

A kommunista párt hatalma, a szocialista jövő és a nemzet közötti viszony tisztázása sok időt vett igénybe. Az már ekkor is világosnak tűnt, hogy a szocializmus önmagában nem elég sem a nemzeti, sem a nemzetiségi kérdés megoldásához. Ezért a feladvány úgy szólt: miként lehet nemzetet építeni nacionalizmus nélkül? A megoldáshoz a polgári és a plebejus nacionalizmus bírálata vezetett. Erre a kettős antitézisre épült a tézis: a hazafiság és a proletár internacionalizmus összekapcsolása, vagyis a szocialista hazafiság hirdetése.⁵⁷

Az MSZMP járatlan utat választott, és nekilátott egy antinacionalista–internationalista nemzetépítési stratégia megvalósításához.⁵⁸ E koncepció több elemre épült. Mindenekelőtt szocialista alapokon és módon folytatni kell az ország modernizálását. Az iparfejlesztés, a szövetkezetesítés, a tudományos és technikai fejlődés, az iskolázottság emelése, a műveltség társadalmi szétterítése nyomán a társadalomban forradalmi jellegű átalakulás megy végbe. Nyomukban átrendeződnek az osztályviszonyok, a munkásság és a parasztság gazdasági, politikai és kulturális értelemben egyaránt emancipálódik, ezzel a nemzet is átalakul. Ezt a stratégiát kellett szolgálnia a magyar külpolitikának.

Ez a nemzetépítési elgondolás három nagy akadállyal szembesült: egy elvi-gyakorlati jellegűvel, egy filozófiaival és egy külsővel. Elvileg és gyakorlatilag és éppen ezért a megvalósítás sikere szempontjából sem volt mindegy, hogy a magyar társadalom többsége egyetért-e ezzel az irányvonallal? Vagy jobb híján belenyugszik, esetleg passzívan ellenáll. Más kérdés, hogy a kommunista vezetők abban a meggyőződésben éltek, a nép többsége természetesen támogatja az ő felemelését hirdető, megvalósítani igyekvő politikát. Az egyetértés a hatvanas évek közepére-végére érezhetővé vált.⁵⁹ A kommunista vezetők ekkortól szívesebben beszéltek nemzeti egységről. A filozófiai akadályt a nemzeti örökség és a nemzet jövőjének megítélése, tehát az idődimenzió képezte. Mít kezdjen a szocialista modernizáció a nemzeti hagyománnyal, az évszázadok alatt felhalmozott kulturális kincssel? A válasz cseppet sem volt magától értetődő, tudniillik hogy minden értéket, mintegy „megszüntetve-megtartva”, be kell építeni az újjáformált nemzettudatba. Hogyan lehet a nacionalizmus elleni küzdelem idején a nemesség és a polgárság korának értékeit pozitívan értékelni? Mi lesz a nemzettel a szocializmusban?⁶⁰ A feladat megoldása részben a kultúrpolitikára, részben az elméletre (az ideológiára) és az erre épülő agitációra várt, s mint ilyen belpolitikai jelleggel bírt. A válasz kidolgozása több mint másfél évtizedet vett igénybe.

A harmadik akadály – szemben az előzővel – nem a nemzet időbeli kiterjedése, hanem a térbeni volt. Mi lesz a sorsa a határon túli magyarságnak? Ezt a kérdést akkor és még utána sokáig fel sem lehetett tenni a magyar nyilvánosságban. Egyrészt, mert támadás lett volna a szomszédos országok ellen, másrészt, mert belső ribillióhoz vezetett volna. Ideológiai szinten megvolt a válasz. Eszerint a szocialista országok együttműködése meghatározza egymáshoz való viszonyukat. Közöttük a kiegyenlítődség lesz a fő szabály, a határok előbb-utóbb elveszítik jelentőségüket. Az önigazgatás és az autonómia elemei bővülnek, amelyeket tovább erősít az állam a nemzeti identitás és kultúra megőrzésére irányuló, a kisebbségeket óvó pozitív diszkrimináción nyugvó, Lenin által kidolgozott nemzetiségi politika. Ettől még ez a kérdéskör ránehezedett a magyar politikára, hiszen a hazai közvélemény közvetlen tapasztalatokkal rendelkezett arról, miként alakul a szomszédos országok nemzetiségi politikája, ellenőrizte: tényleg érvényesülnek-e az elvek a gyakorlatban, kimondatlanul is számon tartotta a határon túli magyarság helyzetét.

1956 okán – mint már utaltam rá – a határon túli magyarság ügye ismét rendkívül érzékeny témává vált. Ugyanakkor ezt a problémahalmazt „se kiköpni, se lenyelni” nem lehetett. Ott volt, éspedig kínos teherként Magyarország és a szomszéd országok közötti viszonyban. A szomszédok hivatalosan mind a lenini nemzetiségi politikát vallották, amiben a magyar politikusok ugyan jogosan kételkedtek, de úgy érezték, nincs joguk tárgyalópartnereiket e témában elszámoltatni. A szomszédos országok vezetése pedig gyanakvással tekintett minden olyan magyar közéleti aktusra, amely pozitívan értelmezte a magyarság szerepét a Kárpát-medencében, illetőleg a határon túliak és inneniek közötti sorsközösségre emlékeztetett. Sajátos helyzet volt ez: nemcsak a bukaresti, pozsonyi politikai elit, hanem a budapesti kommunista elit is a magyar nacionalizmustól félt. Ám amíg az utóbbi internacionalista alapon harcot kezdett ellene, addig a szomszédok többsége saját nacionalizmusának engedett utat, hiszen ezzel megerősíthette saját nemzeti legitimitációját is. Ez a helyzet komoly akadályt gördített az amúgy is óvatos magyar külpolitika elé. Ráadásul a kisebbségi témában más okok miatt sem lehetett könnyen sikereket elérni.

Miért is? Először, mert az is kétségtelen, hogy a kor nemzetközi joga és normarendszere sem segítette a magyar külpolitikát. Az 1947-es párizsi béke eltekintett az első világháború utáni békeszerződések kisebbségvédelmi klauzuláitól.⁶¹ A nemzetközi jog a nemzeti kisebbségek védelmét nem a kollektív, hanem az emberi jogokra

építette.⁶² Másodsorban, mert a második világháború egyik tanulságaként a nemzetiségi kérdést alapvetően belügyként kezelték, már csak a nagy véraldozatokkal létrehozott európai status quo fenntartása, az újabb háborúk elkerülése érdekében is. Végül, de nem utolsósorban a moszkvai vezetés nem engedte, hogy befolyási övezetében nemzeti konfliktusok legyenek.⁶³ Mindezek az előzmények és körülmények arról győzték meg a kormányzatot, hogy ne tegye se nemzetpolitikai, se külpolitikai prioritássá a határon túli magyarság érdekeinek védelmét. A bukaresti vezetés előbb a kolozsvári magyar egyetemet egyesítette a románnal, majd felszámolta a Magyar Autonóm Tartományt. Valójában 1960-ig e téren a magyar diplomácia inkább defenzív magatartást tanúsított, amivel akarata ellenére bátorítást adott a román homogénizáló nemzetépítési politikának.⁶⁴

A kommunista nemzetépítési stratégia és a belpolitikai stabilitás iránti igény a magyar külpolitika figyelmét a reális lehetőségek kiaknázására ösztökélte. Elég konfliktust kellett vállalnia a kormányzatnak ahhoz, hogy a hátát keleti irányból biztonságban akarja tudni. Magyarország éppen csak túlkerült a belső válságon, semmi hasznot nem remélhetett további külső konfliktusok vállalásától. Ebben a periódusban az egyik cél az volt, hogy a kormányzat a belső helyzet javításával, az ellenséges nemzetközi közvélemény lecsillapításával elérje: Budapest kikerüljön a világsajtó érdeklődéséből. Kádár később is, tárgyalásain is sokszor utalt arra: mennyi gondot okozott ez a nemzetközi figyelem a Szovjetunióknak és a többi szocialista országnak.

A magyar külpolitika 1956 és 1960 között nem tudta, nem merete és éppen ezért nem is igazán akarta felszámolni ezt a három, útjában álló akadályt.

■ JEGYZETEK

1. Lásd erről többek között Rainer M. János: *Nagy Imre 1953–1958 – politikai életrajz*. II. 1956-os Intézet, Bp., 1999. 310–329.
2. Ezt a kérdéskört sokan feldolgozták, így Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2009. Bevezető, 50–70.
3. Charles Gati: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Osiris, Bp., 2006. 207–217. A szerző még a válság „titoista” megoldására is látott lehetőséget.
4. Lásd erről Andrzej Paczkowski: *Fél évszázad Lengyelország történetéből*. 1956-os Intézet, Bp., 1997. 203–213, illetve William Taubman: *Khruscsev*. Free Press, London, 2003. 293–299.
5. Ebben a kérdésben Rainer M. Jánossal értek tehát egyet: a lengyel típusú megoldásnak hiányoztak a belső, külső feltételei. Lásd Gati könyvéről írt recenzióját a *Mozgó Világ* 2006. 10-es számában.
6. *Döntés a Kremlemben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk. Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 62–64. Arról, hogy a koalíciós kormány külpolitikája inkább a védelmet, illetve saját belső helyzetének megszilárdítását szolgálta lásd Rainer M. már hivatkozott Nagy Imre-életrajzát és Békés Csaba *A magyar semlegesség 1956-ban* című tanulmányát. In: Békés Csaba: *Európából – Európába. Magyarországi konfliktusok keresztitűzében*. Gondolat, Bp., 2004. 150–154.
7. *Memuari Nyikittü Szergejevicsa Hruscseva*. Voproszi Isztorii 1994. 5.
8. Erről szól a hatalmas méretű hidegháborús szakirodalom. Összefoglaló értékelésre és a Kelet-Európa, illetve Magyarország szerepére vonatkozó következtetések levonására példa Békés Csaba: *Hidegháború, enyhülés – válságok és átváltsógok a kelet–nyugati viszonyban*. In: i. m. 138.
9. Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv: *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben 1956–1963*. Magyar ENSZ Társaság, Bp., 2006.
10. Lásd erről Hans Morgenthau: *Politics among Nations*. Alfred A. Knopf, New York, 1967. A nemzeti hatalom elemiről szóló fejezet, különösen a 129–130. oldalak.
11. Kádár ezt a Magyar Dolgozók Pártja Központ Vezetőségének ülésén mondta. In: *Ötvenhat októbere és a hatalom*. Szerk. Horváth Julianna és Ripp Zoltán. Napvilág Kiadó, Bp., 1997. 51.
12. Lásd a kötet 1. számú dokumentumát.
13. Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Negyedik kötet. 1935–1979*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1990. 165–196.
14. Az érthetőség kedvéért elválasztom a függetlenség és szuverenitás sokszor szinonimaként használt fogalmát. Az előbbi a kormányzat, az állam elvi cselekvési szabadságát jelenti a nemzeti érdekek külső, nemzetközi szintű képviseletében. Az utóbbi a hatalom külső erőttől nem korlátozott gyakorlása. Nyilván e kettő nem választható el egymástól, de éppen azért, mert a tanulmány szorosan együtt vizsgálja az időszak külpolitikáját a belpolitikával, a kettő megkülönböztetésének értelme és szerepe van.
15. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 288. f. 4/3. ó. e.
16. Erről is szól a proletárdiktatúra tapasztalatairól a Zsenmin Zsipaóban megjelentetett, a kínai pártvezetés álláspontját összefoglaló cikk, amely óvott a nagyhatalmi sovinizmustól is. A cikk többi része is inkább az SZKP-nak szólt. Népszabadság 1957. január 1. és 3.

17. Ez derül ki Tito nagy vihart kavart pulai beszédéből (1956. november 11.), majd Edvard Kardeljnek, a Jugoszláv Kommunista Szövetség fő ideológusának a magyar események tanulságait elemző megnyilvánulásából. Erről Ripp Zoltán: *Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés 1956. november–1959. január*. Politikatörténeti Füzetek V. Politikatörténeti Alapítvány, Bp., 1994. 27–28.
18. Ezzel kapcsolatban hadd ajánljam két tanulmányomat: *Kádár János és a magyar desztalinizáció*. Múltunk 2012. 3. sz.; *Ívek és töréspontok Kádár János politikai pályáján*. Korunk 2012. június.
19. Pravda 1956. október 31. Magyarul: A „Jelcin-dosszié”. *Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Szerk. Gál Éva, Hegedüs B. András, Litván György, Rainer M. János. Bp., 1993. 65–67.
20. Népszabadság 1956. november 2. A beszéd egyik passzusa arra célzott: az ország második Koreává válhat. Ezzel együtt Kádárnak ezt a megnyilatkozását nem használhatták annak igazolására, hogy ő látta a veszélyeket, féltette a szocializmust. Azért nem, mert az első cél elérése érdekében a nép dicsőséges felkeléséről beszélt.
21. Ezt tanúsítják Nagy Imre 1955–1956-os írásai, amelyeket 1957-ben jelentettek meg *A magyar nép védelmében* címmel. Hely és év nélkül.
22. Az eredeti jelölt Münnich Ferenc, aki Kádárral együtt ment a Kremlbe, maga helyett őt javasolta a kormányfői posztra.
23. Soós Katalin: *1956 és Ausztria*. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 1999.
24. Ezek a megfontolások is szerepet játszottak abban, hogy beleegyezésüket adták a szovjet intervencióhoz. Majd kemény beszédek intéztek népeikhez. Romániában ezen túlmenve elrettentő, megtorló eljárások sokaságát indították a felkeléssel szimpátiát mutató magyarokkal szemben. Dávid Gyula: *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság*. Hítel 1991. 21. sz.; Stefano Bottoni: *Románia*. In: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Szerk. Békés Csaba. 1956-os Intézet–Gondolat Kiadó, Bp., 2007. 169–173.
25. Lásd erről Szarka László: *Dunatíji dilemmák: Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Ister Kiadó, Bp., 1998, illetve a Békés Csaba szerkesztette *Evolúció és revolúció* c. kötet egyes tanulmányai.
26. Lásd erről: Kornai János több művét, különösen az *Erőltetett vagy harmonikus növekedést* (1972), *A hiányt* (1980) és *A szocialista rendszert* (1993) vagy Berend T. Iván *Tereelő úton* (1999) című munkáját.
27. Persze az ötvenes években önellátásra törekvés nemcsak Magyarországon, hanem a többi kelet-európai államban is érvényesült. Valójában e folyamatnak politikai indítékai is voltak: függetlenedni a nyugattól, gazdaságilag is függetlensé kerülni a Szovjetuniótól. Más kérdés, hogy néhány év alatt kiderült, hogy a tőkehiány, a technológiai fejlődési elmaradása és nem utolsósorban a szovjet gazdaság korlátozott lehetőségei miatt a cél nemzeti szinten nem valósítható meg. Nem véletlen, hogy az ötvenes évek közepétől a szovjet vezetés a KGST-együttműködés fejlesztésében látta a megoldást.
28. Döntés a Kremlben ... i. m. 86–107.
29. A létrejött kompromisszum jól tükröződik a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1956. november 4-ei felhívásában, amely azt az ígéretet is tartalmazta, miszerint a nyugalom helyreállítása után tárgyalások kezdődnek a szovjet csapatok kivonásáról. *Kádár János művei*. I. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1987. 7–10.
30. Az ülésen többen megfogalmazták: ez nem maradhat így, ha csak szovjet segítséggel gyakorolhatják a hatalmat, és ha az SZKP továbbra is beavatkozik a magyar belpolitikába, akkor nem vezethetik az országot. *A MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. I. Interart Rt., Bp., 1993. (Az 1956. november 11-i ideiglenes központi bizottsági ülés jegyzőkönyve.) A határozatnak megfelelően Kádár másnap levélben kezdeményezte Hruscovnál, hogy e tárgyan megbeszélések kezdődjenek. Igaz, egyúttal tanácsadókat Magyarországra küldésért is kérte. Erre Hruscov azonnal pozitív választ adott. (MNL OL M-KS 288. f. 9/1956/7. 6. e.) Jelezte: a tárgyalásokkal Malenkovot, Szuszlovot és Arisztovot bízták meg. Az utóbbi kettő már Budapesten is van. Persze őket eredetileg nem tárgyalni, hanem ellenőrizni és irányítani küldték, de a magyar párt megkeresése módot adott arra, hogy némileg élet vegyék a politikai beavatkozásnak.
31. A Magyarországon tartózkodó szovjet politikusok jelentései: *Hiányzó lapok*. i. m. 165–181. Vonatkozó rész a 172. oldalon.
32. Kiss Károly jegyzetei a november 16-án vagy 17-én folytatott megbeszélésekről. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 905. f. 3. ó. e.
33. A jugoszláv nagykövet 1956. november 4-re virradó éjjel adott igenlő választ Szántó Zoltánnak arra a korábbi érdeklődésére, hogy a helyzet romlása esetén készek-e magyar vezetőknek menedékjogot adni. Majd Edvard Kardelj közbenjárásával igyekeztek meggyőzni Nagy Imrét: lemondásával támogatása az új kormányt. *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez. A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956*. Szerkesztette és összeállította: Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István. MTA Jelenkorkutató Bizottság, Bp., 1995. 19–20. 164.
34. Erről közvetlenül a Nagy-csoport elhurcolása után Kádár így beszélt vezetőtársainak: „...Még a kormány megalakulása előtt tudomásomra jutott, hogy a jugoszláv elvtársak fel fogják szólítani Nagy Imre és Losonczy Géza elvtársakat arra, hogy ne adják oda a kommunista nevüket ellenforradalmi erők támogatására. Ezt az elhatározást ismerve alakítottuk meg a kormányt... Óriási meglepetés volt, hogy lemondás és nyilatkozat nélkül a jugoszláv követségen kérték és kaptak menedékjogot.” MNL OL M-KS 288.f. 5/4. ó. e. Mellesleg ebből a szövegből kiderül: Kádár még az általa választott legszűkebb vezetői kört sem „terhelte” a kormány megalakulásának részleteivel. Tájékoztatója végén megtiltotta azt is, hogy megnevezzék, hova vitték Nagy Imréeket.
35. Ripp Zoltán: *Belgrád és Moszkva között*. i. m.
36. Lásd Kiss–Ripp–Vida hiv. mű.
37. Földes György: *Kádár János és a nemzet, 1956. november*. In: *Vissza a történelemhez. Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. Izsák Lajos – Stemler Gyula. Napvilág Kiadó, Bp., 1996.
38. A találgatásról mindaddig csak egy rövid csehszlovák dokumentum került elő. *The 1956 Revolution: A History in Documents*. Ed. Csaba Békés, Malcolm Byrne and János M. Rainer. CEU Press, Bp., 2002. Teljes értékű jegyzőkönyvet vagy beszámolót nem ismerünk. Történeisíről az utána következő eseményekből tudunk következtetéseket levonni. A találgatásról kiadott közlemény: Népszabadság 1957. január 6.

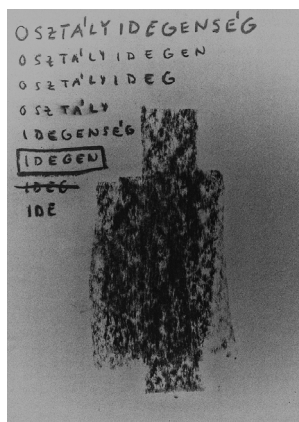
39. Andrzej Paczkowski: *Fél évszázad Lengyelország történetéből*. 1956-os Intézet, Bp., 1997. 204–212.
40. Békés Csaba: *A kádári külpolitika, 1956–1968*. In: i. m. 243; Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2009. Bevezető, 70–95, illetve 300–301.
41. Lásd erről Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom*. 1956-os Intézet, Bp., 1996.
42. Fülöp Mihály–Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Aula Kiadó, Bp., 1998. és MNL OL M-KS 288. f. 5/38. ó. e.
43. „Egyelőre semmi reális alapja nincs, de foglalkoznunk kell az úgynevezett semleges kapitalista országokhoz való viszonyunkkal...” Kádár János: *Szilárd népi hatalom, független Magyarország*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1958. 271–272.
44. Ezt tükrözik azok az első munkaanyagok, amelyek a magyar–szovjet gazdasági tárgyalásokra készültek. Az ezzel kapcsolatos dokumentumok egy része megtalálható abban a magyar–orosz levéltári együttműködés keretében készült kötetben, amelynek orosz változata már megjelent. A magyar kötet kiadás előtt áll.
45. Arhív Vnyesnyej Politiki. 77. fond. 38. ópisz. 195. pápka. 35. gyelo.
46. Kádár hozzájárult ahhoz, hogy a cikk a Népszabadságban is megjelenjen.
47. Arhív Vnyesnyej Politiki. 77. f. 38. ópisz. 193. pápka. 17. gyelo.
48. Kányó András: *Végakarat*. Hírlapkiadó, Bp., 1989. 180.
49. A gazdasági megállapodás jelentőségére lásd Pécsi Kálmán: *A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 30 éve*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1978.
50. A gazdaságirányítás megváltoztatását célzó munkálatokat Varga István, a korábban kiscgazda kötődésű, kiváló közgazdász vezette.
51. Vélhetően ezekre az elsődleges kérdésekre gondol Pritz Pál is a huszadik századi magyar külpolitikát elemző tanulmányában, amikor azt mondja: az 1956-os forradalom tette a legtöbbet a nemzeti érdekekért, de aztán ő is azt elemzi: vereség után mit lehet tenni a nemzetért? In: Pritz Pál: *Az objektivitás mítosza*. Bp., Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2011. 45–46.
52. Kádár például arra hivatkozott, hogy a világháború alatt is a kommunisták védték a függetlenséget, és hazafiként most is ezt teszik. A Szovjetunióknak pedig nem kell terület, a függetlenséget az ő segítségével kapta vissza Magyarország. Felszólalás az MSZMP Nógrád megyei aktívaértekezletén. In: Kádár János: *Szilárd népi hatalom, független Magyarország*, i. m. 33–34.
53. Erről a „tételéről” sokszor beszélt közvetlenül nemzetközi tárgyalásai során, de beszédeiben is tett ilyen értelmű utalásokat. 1958 májusában Kádár – mintegy figyelmeztetésül is – a következőt mondta Gomuškának: „Meggyőződésem, hogy az agresszív imperialista tábor, ha tőle függne, megtámadná és megsemmisítené a szocialista országokat – talán Jugoszlávia kivételével.” MNL OL 288. f. 47/720. ó. e. Feljegyzések a magyar–lengyel párt- és kormánydelegáció 1958. május 9–10-én megtartott tárgyalásairól.
54. A szocialista országok kommunista és munkáspártjainak nyilatkozata. (Elfogadták az 1957. november. 14–16-i moszkvai értekezleten.) In: *Az emberiség békéjéért, jövőjéért*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1957. 22–25.
55. Erre vonatkozóan lásd Hruscsov már idézett visszaemlékezéseit. A tárgyalásokról: két összefoglaló a magyar–szovjet kormánytárgyalásokról. Közli Baráth Magdolna – Feitl István, *Múltunk* 1993. 4. sz.
56. Ezt tette Kádár már idézett salgótarjáni beszédében.
57. Lásd erről a főbb dokumentumokat: Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról. *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek*. In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Sajtó alá rendezte Vass Henrik, Ságvári Ágnes, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1973.
58. Lásd erről Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Bp., 2007. 27–31.
59. A Kádár-rendszer legitimitásáról – szabad választások, hiteles közvélemény-kutatások hiányában – nehéz egzakt tényeken alapuló állításokat tenni. Mindenesetre a történész szakmában abban nincs vita, hogy a rendszer támogatottsága fokról fokra nőtt a hetvenes évek közepéig-végéig.
60. Erről a témáról Molnár Erik: *A nemzeti kérdés*. *A Magyar Tudomány* 1960. 10. számában megjelent cikkével indult vita a magyar szellemi életben.
61. Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés, 1947*. Héttorony Kiadó, Bp., 1994; Romsics Ignác: *A párizsi békeszerződés*. Osiris, Bp., 2006.
62. Lásd ebben a témában pl. Balogh András: *Európa és a nemzeti kisebbségi kérdés a második világháború után*. <http://www.hhrf.org/europaiutas/51/balogh.pdf>
63. Ezzel a stratégiai megfontolással megfért a játék a kölcsönös félelemekkel. A moszkvai vezetők, ha szükségesnek érezték, megtalálták a módját annak, hogy megmutassák, kezükben tartják a magyar vagy a román kártyát.
64. Romsics Ignác tovább megy ennél, a magyar külpolitika érdektelenségét okolja azért, hogy a szomszédos országokban szigorítottak a nemzetiségi politikán. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 2002. 512.

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

A PARASZTI TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGI FELSZÁMOLÁSA ÉS AZ ELFOJTOTT EMLÉKEZET

■ Az egyik interjúzás alkalmával már hosszú ideje hallgattam az idős főtí férfi részletes visszaemlékezését a település múltjáról. Kezdetben, örülve, hogy szóba áll velem, a szokásos módon nyitottá tettem az interjút, hagytam beszélni, amiről ő jónak látja. Észrevehető volt, hogy az engem leginkább érdeklő 1959–1960. évi történéseket rendszeresen kikerüli. Megszakítva az emlékezését, felolvastam neki egy ügyészségi dokumentumból, a megkínzottak névsorával együtt. Ő a vállam fölé hajolva követte a számítógép képernyőjén olvasható szöveget, s minden névnel megjegyezte, „igen, ismerem, de magának erről itt senki nem fog beszélni”.¹ Egy másik, sok hasonló közül kiválasztott emlékem a Magyar Országos Levéltár kutatóterméhez kötődik, amikor több hivatalos beszámoló olvasása közben világossá vált, hogy a kollektivizálás elől valójában öngyilkosságba menekült személyek családtagjai talán még ma sem ismerik az elhalálozás valódi körülményeit, mert azokat hamisan ábrázolták, illetve megpróbálták a nyomokat eltüntetni. S ha a hozzátartozók és a falubeliek egy része sejtette, tudta is a tényleges okokat, azokról jobbnak látták nem beszélni.

Amikor Komárom megyében kutattam, egy megkínzott gazda lánya, ötven évvel az 1960. évi traumatikus történések után, egy közvetítő segítségével köszönhetően először hajlandóságot mutatott a beszélgetésre. A két nappal későbbi telefonos jelentkezésemtől azonban már elhárította a velem való találkozást, mondván, hogy „ne bolygassuk a múltat [...], most is könny szökik az ember szemébe, [...] és hát a gyerekeknek se legyen

A jó húsz évvel ezelőtti
dekollektivizálás
hogyanja és
következményei,
valamint napjaink
földügyei különös
élességgel világítanak
rá az évtizedekkel
korábbi sorsfordulat
jelentőségére.

ebből bajuk”. Végül elfogadta, hogy az én dolgom mégiscsak a múlt bolygatása, s így találkoztunk, a diktafont viszont nem kapcsolhattam be. Eljutottam egy sikeres fővárosi üzletemberhez is, aki saját felnőtte válását, egyben a Vas megyei falu elhagyásával kapcsolatos döntését s apja alkoholistává válásának idejét ahhoz az emlékképhez, tapasztalathoz köti, amikor kamaszként az agitálás alatt titokban megleste apja kínzását.

Miért és hogyan lehetséges az, hogy a több mint ötven évvel korábbi patológus agrárfordulat, a paraszti társadalom erőszakos felszámolását megpecsételő kollektívizálási hadjárat és hatása nem került be az aktív emlékezetünkbe? Azt miért nem tartjuk számon a kollektív traumák sorában? Hogyan lehetséges az, hogy az egyéni parasztgazdaságok felszámolását, a tulajdonfosztást, a tömeges brutalitást ma is sokan csupán „a mezőgazdaság szocialista átszervezésének”, „szövetkezetesítésnek” vagy éppen az erőszakosságot „túlkapásnak” minősítik? Azt gondolom, hogy ez azért lehetséges, mert a történések életszerűségét, annak képét politikai erővel száműzték a nyilvános emlékezetből, a tudományos kutatás pedig lényegében nem teljesítette az ezzel kapcsolatos feladatát, és a pártállami torzítást sok esetben ma is alkalmazza.²

Egy-egy történelmi időszak magatartási kódjait, a cselekvéseket indukáló körülményeket valamiképpen meg kell fejteni, különben egy idő után a még élő kortársak egy része sem érti meg azokat. A diktatúrák egyik súlyos öröksége, hogy a kikényszerített felejtéssel alig találunk tanúkat, akik beszélnek, mernek és tudnak emlékezni.³ Mintha dupla trauma érte volna a hallgatás spiráljában élőket. Egyrészt nemcsak az emberi méltóság megalázását kellett megélniük, hanem még az a félelmük is keletkezett, hogy nem lesz, aki erről valós képet nyújtson az utódoknak. A kollektívizálás ebben az értelemben is a társadalmi és kulturális traumák közé tartozik.⁴ A megrázkódtatások kollektív jellegén túl azonban beszélni kell az eltagadás, az elfojtás kollektív jelenségéről is.

A kollektívizálást a szovjetizálás részeként értelmezem.⁵ Az egyéni parasztgazdaságok elemi akadályát képezték az erőltetett iparosítási és hatalomtechnikai-kriminalizálási program végrehajtásának, ezért felszámolásukat az állam a tervgazdasági logika mentén, terrort alkalmazva érte el. A földek és az emberek „összegyűjtése”, „kollektívákba” kényszerítése a kommunista diktatúra egyik legradikálisabb, máig negligált társadalmi operációja. A lenini–sztálini modellben a parasztság mint meghódítandó egység, ellenség jelent meg.⁶ A szovjet típusú állami beavatkozás számára az egyéni parasztgazdaságok többértelmű autonómiájukon túl azért is képezték ellenpolitikai bázist, mert azokat az egyházközségi miliók, fizikai létükben, jelképekkel is erősítették. A kollektívizálást nem csupán az előbb említettek miatt kell kiemelni a pusztá agrártörténet világából, hanem azért is, mert maga a szocialista projekt és a társadalmi gyakorlat, továbbá a súlyos következmények (főként a „téessz pszichózist” jelző alkoholizmus, a hanyag munkavégzés, az elvándorlás) is össztársadalmi hatásúvá tették.⁷ A kortársi perspektívák és tapasztalatok feltárása, elemzése azért is fontosak, mert a diktatórikus rendszerek a kényszerű felejtés politikájával az emberek emlékezetét próbálták átstrukturálni. Ezt a nézőpontot emellett azért is lényegesnek tartom, mert különösképpen a marxista–leninista program megvalósítására törekvők gondolkodási horizontjában igen erős volt a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás, ami központi elemét képezte az egész szocialista programnak, és átszötte, olykor ma is átszövi a viselkedési mintákat. Ugyanakkor különösen a jelenkorkutatásra koncentrált múltértelmezésben meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot. Ezeknek a szinteknek az összemosása csökkenti a történelmi ábrázolás hitelességét.

A politikai diktatúra társadalmiasítását, tehát a társadalom tagjainak sajátos részvételét igen fontosnak gondolom a helyzetek értelmezésében. Ez kimondva-kimon-

datlanul egy olyan pártprogram volt, ami ugyan az 1950-es évek elejének jelenségétől valamelyest különbözött, de lényegében mégis ugyanazokat a célokat valósította meg az erőszakos kollektivizálás időszakában. Erre az időszakra már egy radikálisan átszabott és szétcúsított társadalom képe rajzolódik ki. 1945-től a mindennapokban is érvényesülő szovjetizálás, majd a földreformot követő néhány év után az agrártársadalmat megcélzó állami beavatkozás azért is volt radikális és brutális, mert a gyakorlati kivitelezés során a helyi döntéshozók általában a lehetséges gyorsasággal és erőszakkal így akarták létrehozni a nagytáblás gazdaság, a „szövetkezet” fizikai bázisát. A megfelelő nagyságú és jól művelt terület, a szükséges felszerelés egy tagban a „kulákgazdaságokban” volt megtalálható, azok elfoglalása a hódítók háborús logikája szerint kézenfekvő cselekedetnek tűnt.

Az 1948 ősztől elindított kollektivizálási kampány sajátos, csekély súlyú magyar kolhozokat hozott létre. A politikai hatalom a kollektivizálás első hullámától kezdve élt a megfélemlítés és a terror eszközeivel. Az ennek részét képező adópolitika, az adminisztratív és a fizikai erőszak révén szétzilált egyéni gazdaságok nagy részét 1949-től a tagosításnak nevezett eljárás kikényszerítésével lehetetlenítették el. A radikális állami beavatkozás következményeként lényegében megszűnt a földtulajdon biztonsága, beindult egy elvándorlásspirál, és állandósult a munkaerőhiány. Már a kortársi statisztikai kiadványokban is beszámolnak az egyre növekvő területi egyenlőtlenségekről. A belső vándorlás egyik legfontosabb következménye az lett, hogy miközben az ország népessége 1949 és 1966 között 10 százalékkal nőtt, a Budapesten és Pest megyében élők száma együttesen több mint egyötödével növekedett. Ez a többlet nem a természetes szaporodás miatt következett be, hiszen az alatta maradt az országos átlagnak, hanem az alföldi és az agrárrégiókból elköltöztek tömegei jelentek itt meg.⁸ A kortársi nyelvben nyírséginek nevezett elvándorlás az ottani népesség több mint egyötödét érintette.⁹

Az 1956 előtti „kolhozmodell” elsősorban egy kudarc importjának története, amely az erőforrások pazarlását és semmiképpen sem a kollektív gazdálkodási formák képét mutatta. A kérdéskör egyik fontos eleme a tulajdonfosztással induló proletarizáció, amelynek összehasonlító lokális és regionális történeti kutatásába lényegében még bele sem kezdtünk.

A részben és közvetetten elismert kudarcok után a legfelső pártirányítás 1957 végén, 1958 elején ismételten napirendre tűzte a teljes kollektivizálás programját. A párt- és nemzeti banki jelentések alapján kvantitatív módon is igazolható, hogy az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti jövedelem- és érdekeltségi különbségeknek – a családi, lakóhelyi és egyéb átfedések ellenére – döntő jelentősége lett a kollektivizálási kampányban. A falvakba küldött agitátorok, köztük ipari munkások, agrárkeresők jelentős része a propagandával szemben nem szövetségest látott az egyéni parasztgazdáknak.

Az 1957. évi karhatalmista terror a kollektivizálási kampány előtörténete szempontjából is igen emlékezetes, bár tabusított tapasztalat maradt, jóllehet ennek magatartást szabályozó hatása a későbbiekre nyilvánvaló. Az irányítók a kollektivizálási kampányban azzal is számolhattak, hogy 1958 májusára már minden járásba megfelelő számú munkásörögységet telepítettek. Kádár Jánosék az év második feléig végrehajtották az 56-os forradalomhoz kötődő megtorlások nagy részét, így többek között a parasztság szemében többnyire jótévő hírében álló volt miniszterelnök, Nagy Imre és társainak kivégzését. A pártállami apparátus és erőszakszervek a bíróságok és ügyészségek számára új irányelvet szabtak, melynek kiemelt területe lett a kollektivizálási kampány. A döntéshozók szempontjából fontos művelési terület volt az egyházak további megtörése és ellenőrzése, hiszen azok falusi jelenléte nagyrészt lefedte a pártállami beavatkozással szemben állók körét.

Bár 1956 hatása, vereségtudata, a megtorlások következményei a kollektivizálás végrehajtásában meghatározóak voltak, mégis azt állítom, hogy a gazdák többségét csak egy újabb, döntően 1959–1960-ban levezényelt koncentrált kampánnyal tudták beléptetni a tsz-ekbe.

A kollektivizálás, a „szocialista bekerítés” terrorjának a visszatérő módszerei, formái a következők voltak.¹⁰ Az első csoportba a verbális, pszichikai presszionálás módozatait sorolom: fenyegetés a tanácselnök részéről vagy a hangosbeszélőn keresztül; beidézés; „szovjet tisztként”, „rendőrként”, „ügyészként” való agitatori megjelenés; tömeges felsorakoztatás után a belépési nyilatkozat aláírásának parancsba adása; kiskorúval íratják alá a belépési nyilatkozatot; garázdaság; élelmiszer- és italzsákmányolás; házkutatás színlelése; berendezési és használati tárgyak, járművek tönkretétele, a gazda lova farkának levágása.

A kényszerítés eszköztárának második csoportját az olyan adminisztratív eszközök alkotják, mint munkakönyv-visszatartás,¹¹ a rokon és hozzátartozó ipari munkahelyének feltételszerű felmondása, katonai besorozása; gyerek kizárása óvodából, iskolából vagy ezzel való fenyegetés.

A harmadik csoportba kerülnek a kimondottan terror jellegű, a fizikai erőszak, verés, kínzás ismérvét mutató módszerek: utcáról való elhurcolás; rendőrséggel való elvitetés; éjjeli rajtaütés a rendőrség, munkásőrség, civil ruhás fegyveresek, funkcionáriusok és más „népnevelők” segédletével; fegyveres üldözések; lövöldözések; fél lábön állás a falnál, a homlokhoz és a falhoz helyezett ceruzával; lábtiprás, rugdosás, haj- és fülhúzogató, a fej falba és asztalba verése, orr és nemi szervek csavarása; bokszer- és gumibothasználat; futtatás nagykabátban, majd kályha melletti izasztás; padlóra tett pénzen az ujj rajtatartásával körbejáratás; a „jelölt” és hozzátartozóinak, gyerekeinek pofozása, ütlegelése; nők megalázása, ruhájuk letévése; a férj verése közben a feleség fegyverrel való fenyegetése; gumicsővel lábütlegelés; szabad kézzel égőparázs kiszedése a kályhából.

A falubeliek, a megmaradt parasztság számára rendszerint idegen személyek által végrehajtott fizikai-lelki megtörés fázisa után sokszor következett a második szakasz: egy ismerős, rendszerint helyi funkcionárius „udvarias, baráti beszélgetés közben” az illetőt végül belépteti a téeszbe.

Bár nehéz megérteni, az erőszakosságok esetében is el kell azonban fogadnunk azt a tényt, hogy akik ezeket elkövették, tettüket sok esetben nem találták döbbenetesnek. A kollektivizálás nyilván azért is történhetett meg ebben a formában, mert a pártállami program végrehajtói rendelkeztek azzal a küldetés- és felsőbbrendűségi tudattal, ellenségképpel és erőfölénnyel, amely az ilyen típusú hadjáratokhoz minden esetben szükséges.¹² A mentális beállítottság, a kollektivizálás jeleneinek, majd hatásainak összefüggéséről ismereteink ugyanakkor végképp töredékesek, ennek anatómiája leginkább csak művészi és irodalmi eszközökkel tárható fel és tehető ábrázolhatóvá.

A „hódítók” mentális beállítottságának jövőbeni elemzéseiben arra is célszerű lesz kitérni, hogy az erőszakos szervezetek által biztosított erejüket miként értelmezheték intellektuális fölényként. A kínzások és egyéb tettelegességek nyomasztó emlékéttől való szabadulásról ugyanakkor nem csupán a párt védelme gondoskodott, hanem maga a megszokás is.

A belső hódításként is értelmezhető kollektivizálásban a nomenklatura irányítóinak megnyilatkozásai, állásfoglalásai nyilvánvaló módon befolyásolták a megyei párt- és tanácsi funkcionáriusok viselkedésmódját.¹³ A kollektivizálást irányító megyei, járási párt- és tanácsi központokban a falvakat az átszervezési tervek egységeiként jelenítették meg.¹⁴ A nomenklatura tagjai „frontális helyzetnek”, „idegharcnak”, „idegháborúnak” nevezték a „tsz-szervezést”. Egyikőjük a pártbizottsági ülésen így

fogalmazott: „Encsről nem hallunk semmi jót, [...] nekem az az egyéni véleményem, míg a járástól legalább 10 jó erős agitátort nem kapunk, addig nem is tudunk elérni eredményt.”¹⁵

A kollektivizálás döntő, 1959 őszétől 1960 tavaszáig tartó szakaszán túl a tsz-be való erőszakos beléptetésre vagy különböző fondorlatokra (mint például a tanácsházára való beidézés alatt viszik el az állatokat és tárgyakat) 1961–1962-ben is találhatunk eseteket.

Mivel magyarázható a terror? Elméletileg a kommunizmus ambícióinak totalitásából fakadt. A kommunista párt lényegében mindent centralizált, azaz úgymond az egészet akarta birtokolni, s ezt csak a társadalom állandó megfélemlítésével érte, érthette volna el. A sztálinizmus – és annak későbbi variánsai – tartalmi tekintetben, konkrét tér- és időbeli emberi kapcsolatrendszerben önmagában terrort jelent. Ugyanakkor a hagyományos egveduralmi rendszerek közötti egyik alapvető különbség éppen az, hogy a 20. századiak lelkesedést, részvételt várnak el alattvalóiktól.

Az erőszak jellegzetesen *ultima ratio*, amikor már minden más eszköz csődöt mondott. Optimális teljesítmény tehát már csak ezért sem volt elvárható az erőszakos kollektivizálás után. Sokszor hiányzott az alkalmasság, a gyakorlat és a hajlandóság. A termelőeszközöket „elsajátította” az addigra már jól megismert és sokak által elutasított és persze „hasznosított” pártállam, amely viszont sokszor nem volt képes rendelkezni a munkafolyamatok fölött, hiszen annak legfontosabb eleme, az emberek nagyobb része addigra már igen „felelőtlenne” vált, elveszítve tulajdonosi létét és reményét. Az agrárvilágban ez utóbbit valamelyest a háztáji nyújtotta, aminek jelentőségével az erőszakos kollektivizálást vezénylők és döntéshozók mindig is tisztában voltak.

A diktatúra radikális beavatkozási eljárásai, a parasztelles állam politikai összecsúszását követően a sokrétegű társadalmi reakciók kérdésére is kitérnek. Már a második világháború előtről is származó, bizonytalan eredetű szárnyaló hírek (a kolhozosítástól a „rémhírekig”), majd az 1945-től ismétlődő földindulások személyes-családi tapasztalatai, a bomló identitások sajátos társadalom- és történelemformáló tényezővé váltak.¹⁶ A háború és az azt követő újabb kollektív traumák (málenkij robot, kitelepítések, internálások) kezdete óta a kollektivizálásig alig néhány év telt el, miközben a szovjetizálással új, radikális állami beavatkozás és individualizált „osztályharc” kezdődött. A hagyományos énképeket, énfelfogásokat mindinkább elbizonytalanító hírek, a kiszámíthatatlan és tabusított kriminalizálási akciók ebben a milióban értelmezhetők életszerűen. A lokális miliókban a szavak ereje, a megszólások, fenyegetőzések sajátos kommunikációs erővé, eszközzé válnak.

Több tekintetben is elfelejtődött, így a történetkutatói ábrázolásban is alig jelent meg, hogy a kollektivizálás ellen tömeges megmozdulások, tüntetések voltak. A tiltakozások területi szempontból sokkal inkább voltak jellemzőek a Dunától keletre.¹⁷ A nyilvánvalóan további kutatásokat érdemlő ellenállással összefüggő jelenségek okai, háttere összetettek, de előfordulásukban, intenzitásukban minden bizonnyal nagy szerepet játszott az adott területek földrajzi elhelyezkedése, a földek és az egyéni gazdaságok minősége, a számításba vehető más munkahelyek elérhetősége, a családi-társadalmi kapcsolatrendszerek révén is megtalálható menekülési útvonalak vagy éppen az államhatalommal szembeni viselkedésformák történeti hagyománya. Ezen konfliktustörténetek mentén is célszerű újragondolni a politika- és társadalomtörténet több kérdését, melynek során megnő az átfogó témakörök igényes lokális-regionális elemzésének jelentősége.

A mindennapi történések és az emberi reakciók szempontjából további fontos problémásik az „alávetési” folyamat tényezőinek a vizsgálata. Az állam lényegében

az észlelési mezőket s ezáltal történeti forrásaink jellegzetességeit is megszabja. A levezetések alapján az is látható, hogy a kortársak milyen nyelven, fogalmakkal írták le az általuk tapasztaltakat, miért és hogyan fogalmazták meg problémájukat, milyen múltbeli „legitimációs” alapot jelöltek meg a döntéshozók előtt. A levélírás szituációját – az események utáni nézőpontból – a legadekvátabb módon a „fogolylét” panaszai kifejezéssel látom célszerűnek megnevezni, hiszen ebben a jogállam nélküli állapotban a megszólalás is a tiltott, túrt és támogatott hármasszoros korlátozás jegyében volt csak lehetséges.

A kollektivizálás hatásvizsgálatai rávilágítanak arra, hogy mekkora ára volt a „tömeges kollektivizálásnak”, a területek hódításszerű elfoglalásának, amely alól az emberek különböző módon igyekeztek magukat kivonni. A patológikus agrárfordulatot jelentő erőszakos kollektivizálás egy negatív irányú, a józan közgazdasági normákkal szembeni szabályt követett, hiszen az emberi munkaerő fejlesztése helyett annak gyengítését eredményezte. Az egykori tömeges földéhséget a földtől való megszabadulás, az előregedést fokozó elvándorlás spirálja váltotta fel. A földjüktől megfosztott öreg tsz-tagok bevallva-bevallatlanul teherré váltak. Az utánuk elvileg fizetendő földjára nagysága papíron sem fedezte az SZTK- és a nyugdíjjáruék összegét. A radikális tulajdonfosztás mellett egy másik, hivatalosan tabunak számító társadalmi konfliktus, a munkanélküliség is országosan éreztette hatását.

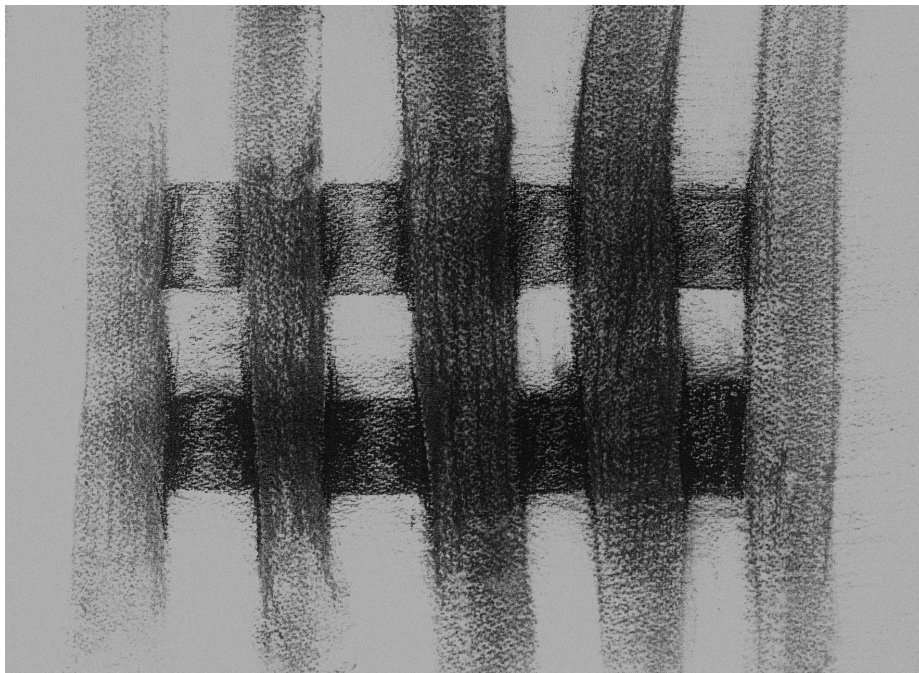
A hagyományos egyháztörténeti megközelítést is fontos lenne a lokális-regionális társadalmi kapcsolatok irányába kitágítani. Az egyéni parasztgazdaságok felszámolása egyben azt is jelentette, hogy a földbirtok mint a magántulajdon köré hierarchikusan szerveződő falusi egzisztenciák alapja már nem jelentett egyben egyházi bázist is. A földek és az egykori parasztok tévesztése így egy olyan, a mindennapokban zajló „vallásháborúnak” is tekinthető, amelyben az állam és a vidéki első papság mellett az agitátorok és a kollektivizálásban érintett gazdák családjai csaptak össze.

Történeti forrásaink arról tanúskodnak, hogy a parasztság ilyen módon végrehajtott felszámolásából nagyrészt következően a vidéki életvilágok deviáns, önpusztító magatartásformái máig hatóan meghatározzák a magyar társadalom mentális állapotát. Ezek a hatások akkor igazán szembeűnők, ha Európa azon vidékein járunk, ahol nem volt kollektivizálás. A jó húsz évvel ezelőtti dekollektivizálás hogyanja és következményei, valamint napjaink földügyei különös élességgel világítanak rá az évtizedekkel korábbi sorsfordulat jelentőségére. Ezen kérdéskör átfogó tárgyalása a társadalomkutatás további, megkerülhetetlen feladata.

■ JEGYZETEK

1. A részletes hivatkozást és forráshelyeket lásd Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Bp., 2012.
2. Az említett monográfiában tárgyaltam a történettudományi, néprajzi, szociológiai összefoglaló művek ezzel kapcsolatos megfogalmazásait. Az eufemisztikus, a pártállami torzító nyelvhasználattal szemben egyes kötetekben, rész tanulmányokban megfelelő szakszerű ábrázolást találhatunk, így például Farkas Gyöngyi: *A paraszti gazdálkodás felszámolása a kecskeméti járás területén*. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás*. A Hajnal Iatván Kör gyulai konferenciája 1991. augusztus 29-31. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1994. 197–202; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Bp., 2001; Balogh Balázs: *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2002.
3. A jelenség bőséges példáit nyújtja Bíró Friderika – Für Lajos: *Bűcsű a parasztságtól*. Interjúk. II Szerk. és a szöveget gondozta Bíró Friderika. Kairosz-Skanzen, Bp., 2013.
4. Jeffrey C. Alexander: *Toward a Theory of Cultural Trauma*. In: Jeffrey C. Alexander – Ron Eyerman – Bernhard Giesen – Neil J. Smelser – Piotr Sztompka (eds.): *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2004. 1–30; Aleida Assmann: *Stabilisatoren der Erinnerung. Affekt, Symbol, Trauma*. In: Jörn Rüsen – Jürgen Straub (Hrsg.): *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewusstsein. Erinnerung, Geschichte, Identität*. 2. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998. 131–152.

5. A jól azonosítható közös vonásokat és eltéréseket lásd például László Márton: *A kollektivizálás menetrendje és modellje Székelyföldön*. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat 2009. 36. sz. 55–84; Arnd Bauerkämper: *Agrártörténet és agrártársadalom az NDK-ban*. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. 2009. 36. sz. 85–101.
6. Lynne Viola: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. Oxford University Press, New York – Oxford, 1996.
7. Az ezzel kapcsolatos, ritka vizsgálatokra lásd Balogh Balázs: *Egy férfigeneráció sorsa Tápon a tévesztéstől napjainkig*. In: *Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve*. XXVI. (szerk. Berta Péter) MTA NKI, Bp., 2009. 289–325.
8. Ö. Kovács: i. m. 415–420.
9. A Szabolcs egy részét képező Nyírségben az ingázók nehezen számszerűsíthető igen nagy csoportját is számításba kell venni.
10. Az erőszakos kollektivizálás illusztratív dokumentációit lásd Ö. Kovács: i. m. 477–508.
11. Az adminisztratív eszközök főként a munkakönyv szintén a korrupció tárgyát képezte. Az ügyészség több esetben feltárta, hogy a vb-titkárok 500–1000 Ft ellenében adtak ki igazolást azok számára, akik tévesen kívül akartak dolgozni. Legfőbb Ügyészségi jelentés, 1961. február 23. Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 12.ő.e. 33–39.
12. Bizonyos kiképzettségi fok is kell hozzá, hogy hamis ígéretekkel és egyéb fogásokkal meg tudják tévesztetni a kiszemeltet, akiknek jelentős része persze tisztában volt azzal, hogy a pozitív jövőkép pusztán a beszerzés egyik eszköze.
13. A belső hódítás fogalmát használhatjuk az államháron belüli kollektivizálási hadjárat logikájának megfelelően, ugyanakkor kiterjeszthetjük e kifejezés jelentéstartalmát a személyes identitásváltozásra, a traumatizálódásra, a kényszerű egzisztenciavesztés következtében megindult magatartásváltozásra is. A némenklatúrához tartozók megnyilatkozásaira példa: „A termelőszövetkezeti szervezési munka Szita János elvtárs (Heves Megyei PB) beszédével vette kezdetét. Vegye mindenki tudomásul, hogy Kiskörén ezentűl egyéni parasztot nem ismerünk el. Ez már meghalt, el is van temetve.” B. I. levele Fehér Lajosnak, az MSZMP KB-hoz a Kiskörén tapasztaltokról. Budapest, 1959. július 20. Magyar Országos Levéltár, M-KS-288. f. 28.cs. 1959. 14.ő.e. Fa 40/1147. 190. A kollektivizálás itt bemutatott jellegzetességeit sajátos módon lehet illusztrálni a *Lúdas Matyi* c. újság 1959 és 1960/1961 közötti idő- és tematikai rendbe helyezett képeivel és az aláírt szövegekkel.
14. Minden megyei levéltárban megtalálhatók az ún. „átszervezési tervek”.
15. Jelentés a tsz-szervezésről, 1960. január 16. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, MSZMP, 1960. 3. ő.e.
16. Bodó Julianna: *„Így kollektivizáltak minket...”* Kulturális antropológiai elemzés két székelyföldi településről. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda (KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja), 2004; Oláh Sándor: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001.
17. Farkas Gyöngyi: *Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években*. Tüntetések a kollektivizálás ellen. PhD-értekezés, ELTE, 2010.

BALÓ LEVENTE

[Három cinege]

Három hallgató cinege lakik
épp az ágyam melletti falban,
mindig valahogy megesik a szívem rajtuk.

Egy szép napon, talán épp az ezerkétszáznegyvenötödik volt,
a homlokcsont fölötti lebenyt tisztogatták,
mert búzlótt és
folyton kitüremkedett,
jelezve megromlott családi kötelékeim.

Aztán lett egy szabályos koromhegy,
és sok látogató érkezett, olcsó belépőjeggyel a farzsebében.

Le akarom zárni ezt a napot:
három cinege, ezerkétszáznegyven-valamennyi,
a napi kenyér bizonyossága is szertefoszlott.

[Fülemben hordom]

Fülemben hordom a hét minden napját,
igaz, nem együtt,
külön-külön
csomagolva mindegyik,
vagy mégis együtt,
ilyeneket tudott anyám.
Ültem a vonatban, mert véget ért a vakáció,
elővettem a szendvicset,
a kenyér szétázott, savanyú uborkát tett közé.

Akkor legyen a rókaké, gondoltam,
és kidobtam az ablakon,
tartozunk nekik ennyivel
a sok türelmes oktatásért,
kár, hogy már ez a kapcsolat is elkopott.

Fülemben hordom a zsíros terheket,
az egyedüllét csonka tartomány.
Olvasom, hogy valaki kagylóhoz hasonlította,
nem érthetek egyet vele!
Befelé kezd el növekedni,

egyetlen fül követéséhez
egy egész város szükséges.

Hiába küldenek érte postást,
képmutató kereskedőt
vagy élvhajhász lovagot,
nem adom.
Nem adom.

[Vissza a gyerekkorba]

Visszataláltam a gyerekkorba, egy madár belsejébe,
nem tudom, felszállt-e, vagy csak a földön araszol.
Egy óriási búzaszemhez csapódom,
megpróbálunk bajtársi közösséget alkotni,
még mielőtt támadnának a savak.

Anyám a kapu előtt áll és egy vesszővel hadonászik,
a hullámokhoz szól, hogy márpedig ide ne jöjjenek,
a mi udvarunkon nincs mit keresniük.
Apró kupacokban gyűjtjük a nyolcvanas évek maradékát,
apám rákapcsolja a műszerek csápjait,
titkolózza mér és jegyzetel,
mindezt nekem is meg kell tanulnom,
okoskodik.

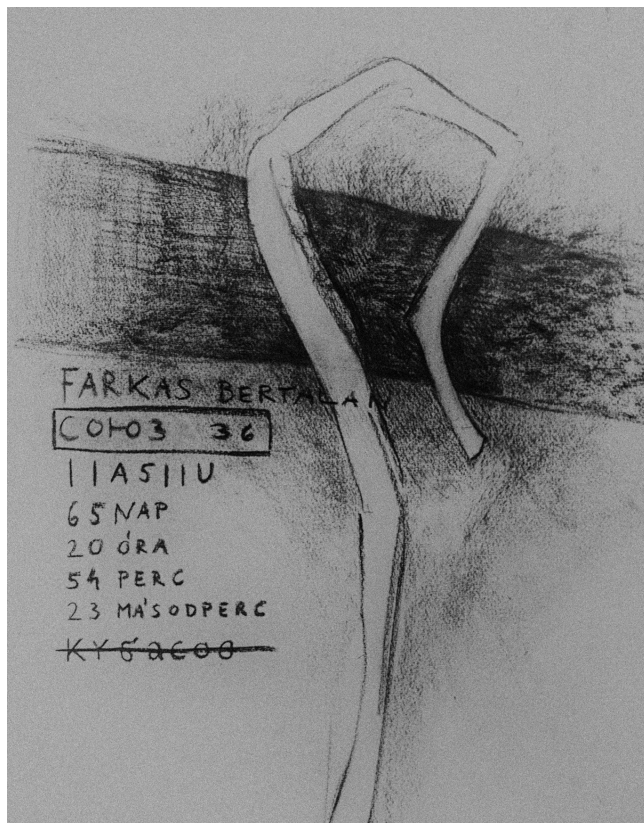
Lázongó kisdíák, történeteket mesélek,
néhány kémiai vegyelem figyel rám csupán,
kihajolva unalmas négyzeteikből,
de nem a legközismertebbek, hanem a legnőiesebbek,
nekik már szökken a mellük,
és a havibaj is egyre közelebb.

[Hova lehetne elindulni]

Hova lehetne elindulni
ilyen eszeveszetten szeles időben,
cserepek repülnek a háztetőkről,
valaki dobálja, de rosszul céloz,
ma még nem halt meg senki.
Ami késik, nem múlik,
mondta nagyanyám
nyolcvan év tapasztalattal a hátán.
Fehérlik a bőre,
a lába körül ugráló kutya fekete.

Elég is lenne ez a két szín,
hogy kifessük a még
üresen maradt felületeket.

Hallottam a rádióban,
hogy volnának alternatívák is.
Kérdezz-felelek alapon.
Például elképzelní,
milyen színű a szeretet,
mert azt osztogatják
úton-útfélen, kéretlen-kelletlen,
kapásból-fatáliból, aszaltszilvából
(vigyázz, a magját kiköpd!).

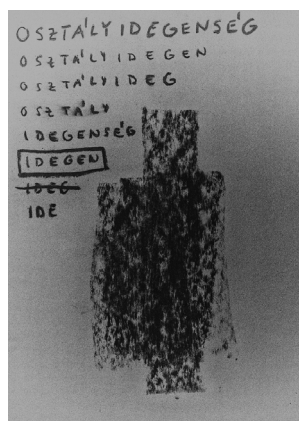
VALUCH TIBOR

LEHETETT MIT ENNI, VOLT MIT VENNI...

Az élelmiszerellátás és -fogyasztás változása Magyarországon 1956–1978 között¹

Bevezetés

■ A magyar közvéleményben és a társadalomtudományban hosszú ideje jelen van az a meggyőződés, miszerint az 1956-os forradalom leverését követően a Kádár-rendszer stabilizációja és konszolidációja azért lehetett olyan gyors, mert a kommunista párt vezetése levonta a Rákosi-korszak politikájának tanulságait, a forradalom árnyékában igyekezett elkerülni a társadalmi konfliktusokat, fokozatosan változtatott a hatalom gyakorlásának mechanizmusán, módosította a gazdaságpolitikát, s egyfajta „korlátozott jóléti fordulatot” hajtott végre. Tény, hogy a politikában az 1956-os megtorlás lezárulását, az 1963-as amnesztiát követően mérséklődött a nyílt erőszak szerepe, a gazdaságban pedig a kollektivizálás befejezése és az erőltetett iparosítás folytatása mellett két kisebb engedményt tettek: egyfelől a gazdasági tervek készítése során nagyobb figyelmet fordítottak a lakossági fogyasztásra, és előírták a fogyasztási és létfenntartási cikkek termelésének növelését, másfelől pedig egyfajta – politikai – prioritásként kezelték a reálbérek növelését.² Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy ezek a törekvések miként érvényesültek és milyen változásokat okoztak a Kádár-korszakban,³ annak is az 1960-as évek közepéig tartó stabilizációs, majd az 1970-es évek végén lezáruló konszolidációs időszakában a mindennapi életet alapvetően meghatározó élelmezési és táplálkozási⁴ viszonyok területén.

„Az ipari területekre teljesen rendszertelen a kenyér kiszállítása. Vannak bányászlakta helyek, ahova gyakran csak boltzáráskor vagy utána érkezik meg a kenyér. [...] Nemegyszer előfordult, hogy péntek délutántól hétfő délig nem volt kenyér. [...]”

Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból.

A távolodó ínség – az élelmiszerhiány mérséklődése és felszámolása

■ Az ötvenes évek első felének katasztrofális és általános hiánnyal jellemezhető időszakát követően, a korai Kádár-korszak hétköznapijaiban továbbra is meglehetősen hullámzó színvonalú volt az élelmiszer-ellátás. Különösen kritikus kérdéssé vált az 1956-os forradalom időszakában. 1956 őszén a helyi forradalmi bizottságok különös gondot fordítottak a közellátás folyamatosságának a biztosítására, s ezek a törekvések általában sikeresek voltak. Sőt a november 4-ei szovjet inváziót megelőzően a falvakból és városokból több-kevesebb rendszerességgel segélyszállítmányokat küldtek a fővárosba. A fegyveres harcok elültével a Kádár-kormány közellátási kormánybiztosságot hozott létre, aminek az élelmiszer-ellátás megszervezése, a különböző külföldi segélyszállítmányok fogadása és elosztása volt a legfontosabb feladata.

A kormánybiztos 1956. november 11-ei jelentése szerint vidéken jobb volt a helyzet, mint a fegyveres harcoktól sújtott fővárosban. „Budapesten a legutóbbi harcok folyamán az élelmiszer-szállítási és kiskereskedelmi apparátus szinte teljesen szétesett, a sütőipar kivételével néhány napon keresztül egyáltalán nem működött. Ez alatt az idő alatt a sütőipar lisztkészlete is kifogyott.”⁵ A háborús körülmények között élő fővárosiak igyekeztek minél nagyobb élelmiszerkészleteket felhalmozni. Az ellátás javítása érdekében megkönnyítették a magánkereskedői engedélyek kiadását. A hiány és a fokozott kereslet következtében a szabadpiaci árak jelentősen emelkedtek, egy darab tojás ára a 10 Ft-ot is elérte 1956. december elején. A jelentés készítői úgy vélték, hogy december második felére normalizálódhat a főváros közellátási helyzete, amikor hosszabb-rövidebb sorban állás után, de mindenki hozzájuthat a legfontosabb élelmiszerekhez. A Közellátási Kormánybiztosság 1957. január 13-áig működött. A tevékenységét értékelő zárójelentés megállapította, hogy az alapvető élelmiszerekből – kenyér, liszt, hús – november végére sikerült viszonylag teljes körű ellátást biztosítani. Ebben fontos szerepe volt a különböző segélyszállítmányoknak is. „A gyors szovjet segítség tette lehetővé, hogy elsősorban a Főváros ellátását alapvető élelmiszercikkkel november hónapban biztosítani lehetett.”⁶

1956-ban 5000 család háztartási adatait gyűjtötték össze, a megfigyelt családokban az egy főre jutó havi átlagjövedelem 636 Ft volt, a legalacsonyabb jövedelműeknél ez a mutató 339, a legjobb jövedelmi helyzetben levőknél 1178 Ft-ot jelentett. Az élelmezési kiadások a szegényebbek körében havonta és fejenként 215 Ft-ra, a legmagasabb jövedelmű családokban 457 Ft-ra rúgtak, átlagosan havonta 316 Ft-ot fordítottak élelmiszere-re.⁷ Mindez a fejenkénti, napi átlagos kalória-fogyasztásban is megjelent, hiszen a legrosszabbul és a legjobban keresők között másfélszeres különbség alakult ki. Igen jelentős eltérések mutatkoztak a jövedelmi helyzet függvényében a tej és a tejtermékek, a tojás, a hús és a hentesáru fogyasztásában. A mennyiségi mellett a minőségi különbségeket többek között az is jól mutatja, hogy a legolcsóbb és rendszerint gyengébb minőségű árukból – birka- és lóhús – az átlag alatti és a legkisebb jövedelmű családokban volt a legmagasabb a fogyasztás. A fogyasztói szokások és a szűkös kínálat miatt viszonylag ritkán és kis mennyiségben fogyasztottak marhahúst, a hússzükségletet a baromfi- és sertéshúsból fedezték. A szokásokra és a kor viszonyaira jellemző az a tény, hogy a háztartási felvételben szereplő 1700 Budapesten és nagyobb vidéki városokban élő munkás- és alkalmazotti család közül majdnem minden második tartott sertést 1956-ban. Elterjedt volt a disznóvágás szokása, birtoknagyságtól függetlenül 100 családra 110–120 sertésvágás jutott 1956 folyamán, vagyis a családok egytizede évi két vágással igyekezett fedezni hússzükségeit.⁸

A falusiak körében 1956-ban a jövedelmi viszonyokhoz kötődő táplálkozási egyenlőtlenség jóval mérsékeltebb volt a városokban élőkéhez viszonyítva. A legalacsonyabb jövedelmű paraszti családokban a havonkénti ételkészlet-fogyasztásra fordított összeg 311 Ft, a legmagasabb jövedelműek esetében 371 Ft volt. A városi munkás- és alkalmazotti, valamint a paraszti családok ételkészletre fordított kiadásait összehasonlítva szembeötlő, hogy a legszegényebbek esetében a szint nem tért el lényegesen, míg a legkedvezőbb jövedelmi helyzetben élőkénél a paraszti családok fejenkénti fogyasztási kerete négyötöde a városiakénak. A szegényparaszti családokban egy főre átlagosan 586 Ft, a legjobb körülmények között élőkében pedig 796 Ft jövedelem jutott. Vagyis a statisztikai adatok alapján a jövedelmi különbségek is mérsékeltebbek voltak a paraszti társadalomban, mint a városi munkások és alkalmazottak között. Az is látható, hogy a paraszti társadalomban – nyilván az önellátás szerepének köszönhetően – az ételkészlettel kapcsolatos kiadások az egy főre eső jövedelmeknek csak mintegy 40%-ára rúgtak. A megfigyelés adatai szerint 1956-ban az 1-3 katasztrális holddal rendelkező törpebirtokos családokban a kenyér, péksütemény és liszt fogyasztásának a fele, a 15-25 holdas családokban pedig a háromnegyede származott saját termelésből.

Az 1956 nyarán készített létminimum-elemzés⁹ szerint egy felnőtt havi létfenntartásához 580 Ft-ra, egy háromtagú munkáscsalád megélhetéséhez minimálisan 1440 Ft, egy négytagú családéhoz pedig 1900 Ft havi jövedelemre volt szükség. A létminimum szintje alatt élő családok összes havi jövedelmüknek közel a kétharmadát fordították ételkészletre. Ebben a csoportban a hús- és zsírszükségletet a leggyakrabban ló- és birkahús vásárlásával biztosították, mert ezek voltak a legolcsóbban beszerezhető húsfélések. Az ételkészletek közül az általános helyettesítő ételkészlet szerepét is betöltő kenyér fogyasztása volt a legmagasabb. Az elemzésben a felnőtt férfiak átlagos napi tápanyag-szükségletét 2825 kalóriában határozták meg.

Az 1957-es háztartás-statisztikai felvétel során felmérték az egyes foglalkozási csoportok ételkészlet-fogyasztási szokásait és sajátosságait is. „A parasztcsaládok átlagosan magasabb ételkészlet-fogyasztásán belül az egyes ételkészleteknél eltérő a különbség. Azonos jövedelmek mellett a cukor kivételével a legtöbb alapvető ételkészletből magasabb a paraszti, mint a városi fogyasztás. Az, hogy a parasztság a városi családoknál több lisztes ételt, lényegesen több hüvelyeset és szalonnát fogyaszt, az életmódbeli különbségekből és a fogyasztói szokásokból adódik. Ugyanakkor azonban a parasztcsaládok lényegesen több húst, baromfit, zöldséget, gyümölcsöt és tejterméket is fogyasztanak, mint a városi családok. [...] Az egyénileg gazdálkodó parasztcsaládok és a munkás- és alkalmazotti családok életmódbeli különbségei a jövedelem növekedésével éleződnek: a magasabb jövedelmek mellett nagyobb az eltérés mindkét irányban: a munkás- és alkalmazotti családok ételkészlet kiadásai még jobban elmaradnak a paraszti ételkészlet-fogyasztás mögött...”¹⁰ Ugyanebben az adatgyűjteményben rámutattak arra is, hogy az akkor legalacsonyabb jövedelmű (400 Ft-nál alacsonyabb egy főre eső jövedelemmel rendelkező családokban) havonta és fejenként 205 Ft-ot, a közepes – 800 Ft egy főre jutó – jövedelműekben 356 Ft-ot, a legmagasabb, 1600 Ft feletti fejenkénti jövedelemmel bíró családokban pedig 613 Ft-ot fordítottak havonta egy fő ételkészlet kiadásaira. A szerényebb jövedelmű családokban az egy főre eső napi átlagos kalória-fogyasztás 2341 kalória, a legmagasabb jövedelmű családokban pedig 3388 kalória volt.

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a paraszti háztartások fogyasztásán belül érthető módon magas volt a saját termelésű cikkek hányada. A parasztság ételkészlet-fogyasztásának a háromnegyede, teljes fogyasztásának pedig a fele származott ebből a forrásból. A korabeli magyar társadalom egészét tekintve ez utóbbi mutató 30% volt. Voltak természetesen olyan ételkészletek, ezek közül is a húsfé-

lék, amelyek esetében az önellátás tartósabb maradt. A városokban erre kevésbé volt lehetőség.

A hús kritikus termék volt. Hajdú-Bihar megyében 1958-ban egy a belkereskedelmi minisztériumnak készített jelentés megállapításai szerint „komoly gondok vannak a húsellátás körül annak ellenére, hogy az 1957. évi húsertékesítés több mint kétszerese volt az 1955. évinek. [...] A Debreceni Vágóhíd és Húsfeldolgozó Vállalat szállítási módját az összes kiskereskedelmi vállalat kifogásolja. Igen gyakori, hogy a Debrecentől távolabbi helyekre kiszállítandó hús – még nyáron is – 12-14 óra múlva kerül a boltba. Nem ritkaság, hogy mire a rendeltetési helyére ér – különösen a fagyasztott hús – az áru romlott, eladhatatlan, a vendéglátóiparban feldolgozhatatlan. A húszállítás módja egészségügyi szempontból is kifogásolható, a kocsira rakott hússokat csizmával tapossák a szállítók.”¹¹ A húshiány mérséklése nehezen megoldható feladatnak bizonyult. 1960 májusában Debrecenben a legtöbb húsboltban már a kora reggeli, délelőtti órákban elfogyott a kiszállított árukészlet. „Általában tapasztalható, a húsboltok előtt, hogy a vásárlók már kora hajnalban a bolt előtt várják a nyitást. Központ részéről ki lett adva, hogy 6 h-kor kezdhetik az árusítást. [...] Általában a húsboltoknál nagyobb kivételezések nincsenek, fennáll az a körülmény, hogy a húsbolt a mellette levő fűszer- vagy tejbolt személyzetének a húst félreteszi, vagy a boltban tárolja, vagy a fogyasztó előtt adja át az illető boltosnak.”¹²

Az élelmiszer-fogyasztási szokásokkal foglalkozó felmérés szerint „1960-ban a parasztcsaládok döntő részében a saját termelésből fedezték húsfogyasztásuk 90%-át [...] a parasztság éven belüli húsfogyasztása igen nagy ingadozást mutat. Míg éves átlagban egy fő hetenként 63, a felvétel időszakában – május harmadik hetében – csupán 39 dkg húst fogyasztott (saját termelésből). Az adatfelvételtől feltűnő arányú baromfi, főleg tyúkféle fogyasztása derült ki. A megfigyelés időszakában – májusban – a családok húsfogyasztásának 67%-a ebből adódott. A baromfifogyasztásnak ez a magas aránya messze túlhaladja a bérből és fizetésből élők fogyasztását. 1960-ban 2,2-szeresét tette ki. (A parasztcsaládok a felvétel időpontjában és jelenleg [1961-ben - V.T.] is viszonylag ritkán vásárolnak tőkehúst. A kapott válaszok szerint a családok 23%-a vásárolt »néhány napon belül« 18%-a pedig a megkérdezés előtti 1-2 hétben vásárolt utoljára tőkehúst.)”¹³ 1960/61 telén a községi háztartások 69%-a vágott sertést legalább egy alkalommal. „Az élősértés piaci ára - különösen az 1960. évben – olyan színvonalat ért el, hogy a zsír, hús és húskészítmények bolti árával szemben kifizetődő volt a házi vágás, ugyanakkor a néha tartósan fellépő húshiány is hatással volt a vágások számának emelkedésére.”¹⁴

Az élelmiszer-fogyasztásban a hatvanas évek végétől általános és jelentős változást jelentett az elkészített és a fogyasztott étel mennyiségének a jelentős növekedése. Egy 1960-as kormányzati elemzés szerint „jelentékenyebben hatott ki azonban a társadalmi csoportok szerkezetének a megváltozása az áruforgalom szerkezetére. A parasztság számának csökkenése és a munkás alkalmazotti népesség számának a növekedése az élelmiszer-forgalmat kerekén 700 millió forinttal növelte, Ennyire becsülhető tehát – számításaink alapján – a saját termelésből való fogyasztás csökkenése s helyette élelmiszerek vásárlása.”¹⁵

Az egyéni gazdálkodás utolsó éveiben a megfigyelések szerint a földterület növekedésével párhuzamosan az élelmiszer-fogyasztás aránya is emelkedett „A személyes fogyasztást tekintve még egy vonatkozásban van nagyobb eltérés a különböző földterületen gazdálkodó családok között, és pedig a saját termelésű és a vásárolt fogyasztás egymás közötti arányát tekintve. A nagyobb gazdaságokban nagyobb a saját termelésből, származó fogyasztás súlya [...] A birtoknagyság szerint csoportosított adatok azt mutatták, hogy az élelmiszer-fogyasztás aránya – a jövedelem bizonyos növekedése mellett is – emelkedik. Ez csak azzal magyarázható, hogy a nagyobb gaz-

daságban több termék áll rendelkezésre saját termelésből és a meglévő mennyiségek-ből természetesen többet fogyasztanak. A saját termelésből származó fogyasztás arányának növekedése az egyes élelmiszereknél különböző mértékű: így például a zöldségfogyasztás túlnyomó része minden gazdaság-nagyságcsoportban saját termelésből származik [...]. Hasonló a helyzet a burgonyánál. Ugyanakkor az elfogyasztott tej és tejtermék mennyisége igen nagy mértékben emelkedik, úgy, hogy eközben a vásárolt mennyiség erőteljesen csökken.”¹⁶ Egy 1961-es elemzés szerint megállapítható, hogy „a munkások és alkalmazottak (egyébként mintegy tizedét kitevő) legalacsonyabb jövedelmű rétegének táplálkozási színvonala nagyon hasonlatos a felszabadulás előtti országos átlaghoz. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a legalacsonyabb jövedelműek táplálkozási színvonala megfelelő.”¹⁷ Hasonló volt a helyzet a szegény-paraszti rétegek esetében. A hatvanas évek végétől fokozatosan mérséklődtek az élelmiszer-fogyasztás társadalmi és területi különbségei, a városi és a falusi háztartások ételmezési szokásai számos vonatkozásban egységesedtek. De az 1950-es évek végén ennek még kevés jele volt. „Az egyénileg gazdálkodó parasztság kalória- és tápanyag-fogyasztása [...] magasabb, mint a munkás- és alkalmazotti családoké, és összetétele is kedvezőbb, amennyiben az értékesebb fehérje- és zsírfogyasztás színvonala jobban meghaladja a munkás- és alkalmazottcsaládok fogyasztásának a színvonalát, mint a szénhidrát-fogyasztásé. [...] Ugyancsak a paraszti fogyasztás gyökeres változására utal, hogy az összes elfogyasztott kalóriamennyiség források szerinti megoszlásában nincs jelentős eltérés, a parasztság lényegében a városi családokhoz hasonló arányban fogyasztja a legértékesebb védőélelmiszereket is.”¹⁸

A mezőgazdaság 1958–1961 között lezajlott kollektivizálása sokrétűen befolyásolta az élelmiszer-fogyasztási szokásokat és az ország közellátási helyzetét, mert egyfelől csökkentette azok számát, akik élelmiszerszükségletüket képesek voltak saját termelésből fedezni, másrészt a termelés rendszerének átalakítása tartósította az egyes élelmiszerek hiányát. Ezeket a problémákat a kormányzati dokumentumokban is elismerték. „A mezőgazdaság szocialista átszervezésének folyamánya a központi készletből ellátandók számának a növekedése, az egyéni gazdaságokban megfigyelhető tartalékolási tendencia. Viszont kedvező jelenség a termelősövetkezetek áruértékesítési arányának növekedése. Mindezekből látható, hogy az élelmiszer-ellátás jelenlegi problémái elsősorban a mezőgazdaságban folyó hatalmas társadalmi átalakulással függnek össze. [...] 1959-ben és 1960-ban a kenyérgabona-fogyasztás kielégítése csak az import lényeges növelésével volt biztosítható.”¹⁹ A téli időszakban a lakosság alapvető cikkekkel való ellátottságát jónak ítélték, „húsból az ellátás Budapesten és a kiemelt városokban megfelelő. Mezőgazdasági vidékek ellátása általában gyenge. [...] Zsiradékból az átmeneti vajhiány miatt margarinból élénkült a kereslet. [...] Tojásból az igényeket évek óta nem tudjuk teljes mértékben kielégíteni. Folyó évben az ellátás még a korábbi évekhez képest is rosszabb.”²⁰ A hiány a szabadpiacon egy év alatt negyven százalékkal, 2 forintról 2,80 forintra emelte a tojás szabadpiaci árát.

Az ország különböző pontjain élő, 1958 és 1962 között folyamatosan háztartási feljegyzést vezető 800 parasztcsalád adatai alapján rekonstruálhatóak a kollektivizálás időszakában bekövetkezett változások alapelemei és irányai. „1958 és 1962 évek között mind a tisztán paraszti, mind a kettős jövedelmű családoknál a vásárolt fogyasztás lényegesen gyorsabban növekedett, mint a természetbeni fogyasztás. Ugyanakkor a tisztán paraszti kettős jövedelművé vált családoknál a vásárolt fogyasztás több mint 80%-os növekedése mellett a természetbeni fogyasztás összege csökkent. Ezzel szemben a kettős jövedelműből tisztán parasztivá vált családoknál azáltal, hogy mezőgazdasági eredetű jövedelmük az átlagosnál sokkal nagyobb mértékben emelkedett – s így jóval több termék állt rendelkezésükre, mint

korábban –, a természetbeni fogyasztás összege jelentősen növekedett. Ezeknél a családoknál a természetbeni fogyasztás nettó kiadáshoz viszonyított aránya is emelkedett, míg a többi rétegnél ez az arány számottevően csökkent. Különösen jelentős csökkenés következett be a természetbeni fogyasztás arányában a tisztán parasztiból kettős jövedelművé vált családokban. [...] Az élelmiszer-fogyasztásban meglévő rétegenkénti jelentős különbségek tehát a természetbeni fogyasztásból adódnak. A korábban nagyobb földterülettel rendelkező családok 1962. évi magas élelmiszer-fogyasztásából ugyanis a vásárolt élelmiszer mind összegében, mind arányában kevesebb volt, mint a korábban kisebb földterülettel rendelkező családoknál, bár az előbbi családok az 1958. évihez képest jobban növelték élelmiszer-vásárlásukat, mint az utóbbiak.”²¹

Az 1962-es év adatait összefoglaló áruforgalmi gyorsjelentés a bolti élelmiszerforgalom dinamikus növekedését mutatta, miközben a lakossági élelmiszer-fogyasztás gyakorlatilag alig változott. A forgalom növekedése elsősorban abból adódott, hogy a kollektivizálás időszakában, illetve azt követően olyan társadalmi csoportok is rendszeres élelmiszervásárlókká váltak, akik korábban szükségleteiket részben vagy egészben saját termelésből fedezték. A gazdálkodás rendszerének radikális átalakítása következtében csökkent a szabadpiaci élelmiszerforgalom az 1958–1962-es időszakban, ami tovább növelte az állami élelmiszer-kiskereskedelem ellátási terhét. 1962-ben a húsellátáshoz továbbra is jelentős mértékben hozzájárultak a családi gazdaságok, becslések szerint az év során közel két és fél millió volt a sertésvágások száma a háztartásokban, vagyis a magyar háztartásoknak hozzávetőlegesen az öthatoda élt ezzel a lehetőséggel.²²

1962 őszén a feszültté váló, háborús fenyegetettséget felidéző nemzetközi politikai helyzet hatására az alapvető élelmiszerekből felvásárlási láz bontakozott ki Magyarországon, ami átmenetileg tovább növelte az ellátási nehézségeket. 1963-ban a hús, a baromfi, a tojás, és a tejtermékek terén volt a legnagyobb mértékű az áruhiány. A korabeli hivatalos megfogalmazás szerint „a mezőgazdasági termelés alacsony színvonala nem tette lehetővé egyes állati eredetű termékek iránt jelentkező belföldi szükségletek kielégítését”.²³

Ugyancsak a kollektivizálás és a vele járó életmódváltás hatására változott meg a hatvanas évek közepén a kenyérfogyasztás elsősorban a falusiak körében, akik fokozatosan felhagytak az otthoni kenyérsütéssel, és áttértek a bolti kenyér vásárlására.²⁴ (Az élelmiszereknél a házi és a bolti jelző rendszerint minőségi különbséget is jelentő jelző volt és maradt hosszú időn keresztül. A házi kenyér, sütemény, tejfel a vásárlók gondolkodásában a jobb minőséget is jelentette.) Az állami tulajdonú élelmiszer-kiskereskedelem azonban még hosszú ideig nem volt képes a növekvő falusi kenyérvásárlási igényeknek megfelelni. A falvak többségébe a sütőipar általában hetente egy-két alkalommal szállított friss kenyeret. De a városok nagy részében is általában csak késő délelőtt érkeztek meg a friss kenyér- és péksütemény-szállítmányok. Országosan megoldatlan volt a hétvégi kenyérellátás, sok helyen előre sült termékeket forgalmaztak, amit érthetően nem szívesen vásároltak meg, ezért szombat délutánonként a friss kenyeret forgalmazó üzletek előtt rendszeres volt a sorban állás. Igen gyakoriak voltak a minőségi és a mennyiségi kifogások. A 2 kg-os kenyér valóságos súlya gyakran alig haladta meg a másfél kilót, a kenyér és péksütemény nemritkán sületlen vagy égett volt, rendszerint hiányzott a boltokban a csomagolóanyag, ezért a kenyeret csomagolatlanul vagy a vágott felületen papírral letakarva forgalmazták. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján még politikailag frekvenciát ipari területen is a hétköznapi élet természetes velejárója volt az alapvető élelmiszerek hiánya. Nógrád megye például egy 1959 márciusában készült beszámoló szerint „sütőipari termékek szempontjából országosan is az egyik legrosszabbul ellátott te-

rület”, különösen a salgótarjáni iparmedence. „Évek óta megoldatlan probléma a lakosság kenyérrel és péksüteménnyel való megfelelő ellátása. [...] Az ipari területekre teljesen rendszertelen a kenyér kiszállítása. Vannak bányászlakta helyek, ahova gyakran csak boltzáráskor vagy utána érkezik meg a kenyér. [...] Nemesyszer előfordult, hogy péntek délutántól hétfő délig nem volt kenyér. [...] A kenyér minősége is súlyosan kifogásolható, keletlen, ragacsos, idegen anyagot tartalmaz.”²⁵

A hatvanas évek elejére valamelyest konszolidálódtak a viszonyok az élelmiszerkereskedelemben is. Nyíregyháza legnagyobb élelmiszerboltjában, a köznyelvben – vezetője után – Madai-féle Csemegének nevezett üzletében a „vezetőség mindent elkövet, hogy a szocialista kereskedelem fejlettebb formáinak megfelelő kiszolgálást biztosítson. Nagy súlyt fektet vállalatunk a kenyér és péksütemények, húskészítmények, tejtermékek ízléses és higiénikus csomagolására, megfelelő zsír- és kenyérpapír és egyéb nyomtatott (céges) csomagolóanyagokat használunk fel. Áruházunk bevezette a házhoz szállítást és a mai napig érvényben levő boyszolgálatot is fenntartja, ami egyik városból a másik városba való áruk eljuttatását gyorsan és pontosan végzi. [...] Továbbmenve, gépi felszereléseink villamos hűtőszekrény, mirelite szekrények, presszógép, turmixgép, szeletelőgép a legkorszerűbbek, amik lehetővé teszik a kiszolgálás kulturáltabb színvonalát és az áruk helyes tárolását.”²⁶

1962/63 telének ellátási viszonyait a belkereskedelmi minisztérium általában megfelelőnek tartotta.²⁷ A szokatlanul kemény tél kihatásait burgonyaimporttal, a kiskereskedelem háromhetes készletezésének elrendelésével igyekeztek ellensúlyozni. „A mezőgazdaság szocialista átalakításának igen nagy eredményei mellett egyes közepes jelentőségű cikkeknel hiány keletkezett. Nem találták meg a megfelelő termelési módszereket, pl. babnál, lencsénél, ciroknál, és így ezekből a közhasználatú cikkekből évek óta hiány van. Ez a hiány még ma is fennáll. [...] Déligyümölcsből ma már a falusi lakosság is rendszeres ellátást követel. Hasonló a helyzet a mélyhűtött áruknál is, ahol azonban technikai okok miatt (mélyhűtő pultok hiánya) az igényeket nem tudjuk kielégíteni. Az ország nyugodt közellátását – az év hátralevő részében – a cikkek döntő többségében a terv szerint rendelkezésünkre álló árualapok biztosítják. Alapvető élelmiszerekből (kenyér, liszt, zsír, cukor, só, száraztészta, burgonya) folyamatos és megfelelő ellátást tudunk biztosítani. Húsból a rendelkezésre álló keretek az igények kielégítését nem teszik lehetővé, a zavartalan ellátáshoz további 4-500 vagon terven felüli mennyiségre lenne szükség. Hasonló a helyzet a tojásnál is, ahol a tervezett mennyiség nem elegendő, ezért esetleg tojásport kell importálni. [...] Déligyümölcsök közül citromból egész éven át jó ellátás biztosítható, míg az F.M. rendelkezése folytán május 3-a után narancs nem kerülhet forgalomba.”²⁸ A hús és a tojáshiányt a mezőgazdasági termelés alacsony színvonalával magyarázták, más cikkek (konzervek) esetében a külkereskedelmi érdekek előtérbe helyezése miatt nem volt lehetőség a hazai igények kielégítésére, a hiány harmadik okaként az élelmiszeripari és a szállítási kapacitás szűkösségét jelölték meg. A hiánycikkek vonatkozásában ellátási prioritást élveztek a városok, a bányá- és iparvidékek, valamint a főváros, az idegenforgalom növekedése miatt nagyobb figyelmet szenteltek az üdülőterületek ellátására is.

Az élelmiszer-fogyasztás a hatvanas évek elejétől általában nőtt, de a növekedés üteme a falusi háztartásokban valamivel alacsonyabb volt, mint a városokban. Az egyes élelmiszerfajták közül a vizsgált időszakban a húsfélék,²⁹ a tojás, valamint a tej és tejtermékek fogyasztása emelkedett jelentősen.

1. táblázat. Egy főre jutó évi átlagos élelmiszer-fogyasztás (1960–1980) között (kg/fő)

Év	Hús, hal	Tej Tejtermé- kek	Zsiradék- félék	Ebből: étolaj és margarin	Cukor	Liszt és rizs	Zöldség és főzelék- félék	Gyümöl- csök
1960	49,1	114	23,5	2,8	26,6	136,2	84,1	55,3
1970	60,7	109,6	27,7	6,6	35,5	128,1	83,2	72,5
1980	73,8	166,2	30,5	11,8	37,9	115,1	79,6	74,9

Forrás: Magyar Néprajz, Életmód, 1997.

Az élelmiszer-ellátás változásaiban két tényezőnek volt lényeges szerepe: 1. a mezőgazdasági kistermelésnek, hiszen ez a tömeges méreteket öltő tevékenység ön-ellátó funkciója révén (is) enyhítette az élelmiszer-ellátás hiányosságait, 2. a mezőgazdasági nagyüzemi termelés lassú konszolidálódásának.

A bőség vonzásában – stabilizálódó kínálat és a „túlfogyasztás” a konszolidációs években

■ Az 1960-as, 1970-es évek fordulójától – részben az 1968-as gazdasági reformnak is köszönhetően – a mennyiségi igények kielégítése után a választék lassan és fokozatosan bővült. A hetvenes években már az élelmiszerek és az élvezeti cikkek körében is fokozatosan kialakultak a „presztízstermékek”. Ezek közé tartoztak a márkás „nyugati” italok, dohányárúk, csokoládék, üdítőitalok (Coca Cola, Pepsi Cola, Marlboro).

1968 végén az élelmiszer-kereskedelemmel foglalkozó előterjesztés a mennyiségi élelmiszer-ellátás kérdései mellett már a táplálkozás minőségi átalakulásának szükségességét is hangsúlyozta. A belkereskedelem alapvető feladata az, „hogyan a lakosság élelmiszer-ellátása kiegyensúlyozottan, zavartalanul fejlődjön. Ugyanakkor erősítjük azokat a tendenciákat, amelyek a korszerű fogyasztási szerkezet kialakítását célozzák. Az állati termékek, továbbá a zöldség és gyümölcs értékesítése ebben az esztendőben is jobban növekedett, mint más élelmiszereké. [...] Az életszínvonal gyarapodásának megfelelően jobban nőtt az élvezeti cikkek eladása is. Csak a vendéglátásban nem tudtuk a kívánatos mértékben növelni az ételek forgalmát, főképpen a kialakult magasabb árszínvonal s ennek következtében a lakosság tartózkodása miatt.”³⁰ A legmagasabb jövedelmű csoportok kivételével a különböző társadalmi csoportok általában érzékenyek voltak, s ez különösen igaz volt az élelmiszerek vonatkozásában. Az ön-ellátás viszonylag magas aránya, a kistermelés kiterjedtsége részben erre is visszavezethető. Hiszen háztájiban, a ház körüli konyhakertekben, a „hétvégi telkeken” viszonylag sokféle zöldség és gyümölcs megtermelhető volt. „Az élelmiszer-fogyasztás szerkezetének lassúbb átalakulását befolyásolja a saját termelésből származó fogyasztás még mindig jelentékeny volta. 1966. évben a munkás- és alkalmazotti háztartások élelmiszer-fogyasztásának 23%-a, a paraszti és kettős jövedelmű családokénak 66%-a jutott a saját termelésű és a piacon vásárolt élelmiszerekre.”³¹

Az élelmiszerek fogyasztói ára – tekintve, hogy e cikkek szinte kivétel nélkül kötött árasak voltak – a hatvanas évtized elejétől lényegében nem emelkedett, ezért aztán a hetvenes évek második felében, amikor ez a helyzet megváltozott, az élelmiszerek árának emelése gyakorlatilag mindig kisebbfajta politikai és társadalmi krízist jelentett. Az akkor érvényben levő kötött árrendszer sajátosságaként az árak nem fedezték az előállítási költségeket sem, ezért az élelmiszertermelés állandó állami támoga-

tást igényelt. A hatvanas évek végén az élelmiszerek fogyasztói ára mintegy 25%-kal volt alacsonyabb, mint amit a valóságos ráfordítások és előállítási költségek indokolták tettek volna. Az alapvető termékek – kenyér, sertésszár – esetében a magyar fogyasztók többsége érzéketlen volt az árak változására, míg a hús esetében az 1966–67-es ár-emelkedést olcsóbb húsrészek és étkezési szalonna vásárlásával ellensúlyozta.

A Belkereskedelmi Kutató Intézet 1968-ban tanulmányban foglalta össze az élelmiszer-fogyasztás helyzetének és fejlődésének kérdéseit. Hangsúlyozták, hogy a lakossági fogyasztásnak mintegy a fele az élelmiszerekből és az élvezeti cikkekből adódik, a pénzbeli jövedelmeknek több mint 40%-át fordítják ezeknek a cikkeknek a beszerzésére. „A kielégítő és zavartalan élelmiszer-ellátás, az élelmiszerek belföldi piacának egyensúlya fontos gazdasági s egyben elsődrendű politikai kérdés is. A gazdaságpolitika eredményességét is jellemzi, milyen ellátási viszonyok valósulnak meg a belföldi piacon.”³² Az elemzés megállapításai szerint az élelmiszer-fogyasztás szerkezete a II. világháborút követő két évtized során nem változott jelentősen, továbbra is meghatározó maradt a cereáliák és a zsiradékok szerepe, a táplálkozás életteni szempontból értékesebb, magasabb élvezeti értékű, a korszerű életmóddal összefüggő élelmiszerek fogyasztása csak lassan kerül előtérbe. Az élvezeti cikkek közül a kávé, tea, kakaó és fűszerek fogyasztása növekedett.

Az évtized folyamán városi munkás- és alkalmazotti, valamint a parasztcsaládok élelmiszer-fogyasztásának különbségei mérséklődtek. A belkereskedelemben hosszabb távon számoltak a mezőgazdasági és általában a falun élők élelmiszer-vásárlásainak növekedésével. „Az 1966. évi adatok szerint a városokban élő munkás- és alkalmazott családok élelmiszer-fogyasztási szükségleteinek 87 százalékát a kereskedelemben, további 10%-át a piacokon való vásárlás útján elégítik ki. A községekben élő munkás- és alkalmazotti családnál ugyanezek az adatok 60, illetve 12%-ot tesznek ki. Feltehetően az utóbbiaknál az árnyok magasabbak volnának, ha – kényszerűségből – a kereskedelemben nem kellett volna korlátoznia egyes élelmiszerek eladási forgalmát a községekben. (pl. hús, vaj, tej stb.). Feltehetően a parasztság élelmiszer-beszerzési forrásainak aránya is ezekhez fog közeledni a következő években.”³³ A tanulmány szerzői szerint „a következő 10-15 évben nem volna helyes intézkedéseket tenni a saját termelésű fogyasztás csökkentésére s a piaci felhozatal korlátozása érdekében. Az ezek révén a lakossághoz kerülő termékek feldolgozása és kereskedelmi forgalma jelentős beruházásokat és anyagi eszközöket, továbbá munkaerőt igényelne. Ezért célszerű olyan gazdaságpolitikai koncepciót kialakítani, hogy a parasztság természetbeni fogyasztását ne korlátozzuk, támogassuk a háztáji termelést és ösztönözzük a közvetlen termelői értékesítést, a piaci felhozatal, elősegítjük a munkások és alkalmazottak kiegészítő gazdaságainak fejlődését, különös tekintettel a munkaidő tervbe vett csökkentésére s a szabadidő növekedésére, támogatjuk termékeleségeik értékesítését.”³⁴ 1960 és 1975 között a lakosság élelmiszer-fogyasztásában felére csökkent a saját termelésből történő fogyasztás.

1969 szeptemberében a Gazdasági Bizottság számára a lakosság áruellátásának tapasztalatairól és várható alakulásáról szóló jelentés megállapította, hogy „élelmiszerekben a fennálló feszültségek az évek óta meglévő húsellátási problémán kívül főleg a zöldség-gyümölcs-kínálatban jelentkeztek. A központilag tárolt zöldség- és gyümölcskészletek lényegében már az első negyedév végére elfogytak, hasonlóképpen kimerültek a magánháztartások, a mezőgazdasági termelők készletei is. Így tehát az 1968. évi rossz terméseredményeknek az idén jelentkező következményei, párosulva a kedvezőtlen tavaszi időjárással, komoly ellátási nehézséget okoztak. A hús-ellátásban szembetűnő hiányok voltak.”³⁵

Egy 1970-es belkereskedelmi jelentés szerint „az élelmiszer és élvezeti cikkek kínálata általában jobb és kiegyensúlyozottabb volt, mint korábban. Megszűnt a szá-

raztészta, az édesipari lisztes áruk hiánya, bőven volt kapható ez évben kakaó is. Csökkent némileg a húsellátásban meglévő feszültség. Változatlanul fennállott azonban a sör elégtelensége, a mélyhűtött termékek hiánya. A zöldség-gyümölcs-kereskedelem a tárolt készletekből bőséges ellátást biztosított burgonya, sárgarépa, gyökér, almaféléből, a készletek pótolni tudták a késői tavaszodás miatt hiányzó primőr árukat. Az élelmiszer-kereskedelem arra is gondot fordított, hogy az olcsóbb termékek is rendelkezésre álljanak. Ezt elsősorban az olcsóbb húskészítményekben, sajtfélékben sikerült elérni.”³⁶

Az élelmiszer-kiskereskedelemben a IV. ötéves terv központi irányelvei „azt tűzték ki célul, hogy a piaci egyensúly biztosítása mellett az árukínálatban kiegyensúlyozott fejlődés következzen be. Javuljon az élelmiszer-kínálat biológiai összetétele, és elégítse ki a korszerű táplálkozás követelményeit. Az élelmiszer-kiskereskedelem is segítse elő a népesedéspolitikai, a nő- és ifjúsáspolitikai határozatokban foglaltak megvalósítását. [...] A főváros élelmiszerigényét összességében évek óta kielégítjük. Mennyiségi áruhiány (sertéshús, szárazáru, sör) időszakonként, választékhiány – különösen a IV ötéves terv utolsó évében – gyakrabban, egyes árucsoportoknál tartósabban (finomabb húskészítmények, száraztészta, édesipari áruk, nyers zöldség és gyümölcs, belsőségből készült készételek stb.) fordult elő.”³⁷ Az 1974-es lakossági áruellátásról készített jelentés kiemelte, hogy „a lakosság áruellátása 1974. évben általában kielégíthetőnek tekinthető. A korábbi éveknél jelentősebb minőségi hiány nem tapasztalható. [...] A közellátás élelmiszerekből és élvezeti cikkekből a korábbi éveknél is kiegyensúlyozottabb. A tőkehús- és húskészítmény kínálat különösen a II. félévben sokkal jobb, mint a korábbi években bármikor. Kivételt képez a szalámi, a gyulai kolbász, amiből az idén a szokásosnál nagyobb mennyiségi hiány tapasztalható, miután belföldön a múlt évvel azonos mennyiséget hozunk forgalomba. Igény szerinti ellátást lehet biztosítani baromfiból, tej és tejtermékekből, fűszerféléből, az édesipari termékek döntő többségéből. [...] Sokat javult a kínálat gyorsfagyasztott árukból és konzervekből is, bár egyes fajták (belsőségekből készült konzervek, egyes gyümölcs, zöldség és főzelék konzervek) az előző évi gyenge termés következtében időnként hiányoznak az üzletekből.”³⁸

A hetvenes évek végére viszonylag kiegyensúlyozottá váló magyarországi élelmiszerellátás és a bővülő kínálat élénkítette a bevásárlóturizmust is. A szomszédos országok határ menti területeiről sokan jártak Magyarországra vásárolni. A „zsebimport” az élelmiszerek vonatkozásában 1978-ban például az éves kiskereskedelmi forgalom 2,1%-át tette ki. A legkeresettebb termékek közé a szalámi, kolbászfélék, a bor, az étolaj, a cukor és a paprika tartoztak. Időnként a külföldiek vásárlásai átmeneti áruhiányt okoztak, ezért „az érintett élelmiszerüzletekben, különösen a határ mentén, a frekvenciált időszakokban és napokon csak szeletelt hentesárut hoznak forgalomba, korlátozzák az egy vevőnek eladható olaj, cukor mennyiségét. A külföldiek által ismert és felkeresett üzletekbe nem irányítanak át árut más területről, így a hazai lakosságot is igyekeznek védeni az áruhiánytól.”³⁹ A Magyarországra érkező turisták csokoládét, kávét, kakaóport és tömény szeszesitalokat hoztak magukkal, amit rendszerint a KGST-piacokon értékesítettek. A kiutazó magyarok is szívesen vittek magukkal élelmiszereket, a külföldiek által Magyarországon keresett termékek mellett a mák, a dióbél, az édességek és a gyümölcsök láthatatlan exportja öltött jelentősebb méreteket.

A kereskedelempolitikával kapcsolatos dokumentumokban 1980 végén értékelték a lezáruló tervidőszakot, aminek négy alapvető célkitűzése volt: az alapvetően fontos élelmiszerekből a teljes ellátás biztosítása, az egészséges és korszerű táplálkozás további elterjesztése, a háztartási munka könnyítése, a lakosság differenciálódó igényeinek kielégítése. „A középtávú tervidőszak kereskedelmi munkáját értékelve

megállapítható, hogy a legfontosabb célkitűzések teljesültek, illetve tendenciaszerűen érvényesültek. Az élelmiszer- és élvezeti cikk ellátás kiegyensúlyozott volt, és a fogyasztói igényeket a kereskedelem összességében kielégítette.”⁴⁰

A hetvenes évek második felében az élelmiszerek viszonylag stabil árrendszere jelentős változásokon ment keresztül. 1976 és 1979 júliusában az alapvető élelmiszerek árát is nagymértékben érintő központi áremelésekre került sor, ami termékektől függően hosszabb-rövidebb ideig érintette a fogyasztói szokásokat. A dráguló cikkek közül csökkent vagy stagnált az értékesítés, a fogyasztók előnyben részesítették az olcsóbb termékeket, és/vagy igyekeztek készleteket felhalmozni a tartós élelmiszerekből. Ezzel együtt a kádári konszolidáció lezárulásának időszakában a magyarországi élelmiszer-ellátás kiegyensúlyozottá vált, a kínálat fokozatosan meghaladta a keresletet. A fokozatosan bővülő kínálat a hetvenes években pedig lehetővé tette a jóllakottság megtapasztalását – a mélyszegénységben élők kivételével – a magyar társadalom többségének. Az is látható, hogy mindebben jelentős szerepe volt az egyéni és társadalmi erőfeszítéseknek, ami árnyaltabbá teszi a magyar „gulyáskommunizmus” megítélését. A hetvenes években a mennyiségít az időszakos minőségi áruhiány váltotta fel.

■ JEGYZETEK

1. A korszak összefoglalását lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1998.
2. Részletesebben lásd Valuch Tibor: *A piaci szocializmus – közelítések, értelmezések, értékelések*. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz*. 1956-os Intézet, Bp., 2008. 85–108. Évkönyv/1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete.
3. A korszak periodizációja: 1956–1963 a stabilizáció, 1963–1978 a konszolidáció, 1978–1989 a válság időszaka.
4. Terjedelmi okok miatt a táplálkozási és étrendi szokások vizsgálatára nem térek ki.
5. Nyers Rezső közellátásügyi kormánybiztos jelentése a kormány számára a közellátás helyzetéről. Bp., 1956. november 11. MNL XIX-K-24. 1. d.
6. Jelentés a Közellátásügyi Kormánybiztosság munkájáról és a közellátás helyzetéről. Bp., 1957. január 28. MNL XIX-K-24. 1. d.
7. *Ötezer család 1956. évi háztartási feljegyzései*. KSH. Statisztikai Időszaki Közlemények 1957. 5. sz. 37–42.
8. Uo.
9. A munkás- és alkalmazotti családok létminimuma. A SZOT Közgazdasági és Statisztikai Osztályának elemzése. 1956. július 23. MNL M-KS-276. f. 66/36. óe. Közli Belényi Gyula – Varga Lajos: *Munkások Magyarországon 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Bp., 2000. 433–471. (456.)
10. *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme és fogyasztása 1957-ben*. (4000 család háztartási feljegyzései alapján) KSH Statisztikai Időszaki Közlemények 1957. 22. 80.
11. Beszámoló a Belkereskedelmi Minisztérium részére Hajdú-Bihar megye és Debrecen kereskedelmének helyzetéről. 1958. A Hajdú-Bihar Megyei Tanács iratai. HBML. XXIII 108./c. 7. d.
12. Feljegyzés az élelmiszer-kiskereskedelmi vállalatok húsboltjairól. 1960. május 21. A Hajdú-Bihar Megyei Tanács iratai. HBML. XXIII 108./c. 7. d.
13. A parasztság keresletváltozásának elemei és irányzata, összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával. Belkereskedelmi Kutató Intézet közleményei. Bp., 1962. 71. sz.
14. Makay István: *A bérből és fizetésből élő családok néhány élelmiszer-fogyasztási szokása*. BKI. Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei Bp., 1962. 53. sz.
15. Jelentés a belkereskedelmi forgalom hároméves tervének teljesítéséről. 1960. május. A Belkereskedelmi Minisztérium irata. MNL. XIX-G-4-zz. 7. d.
16. *Munkás, alkalmazotti...* 1957. 63–67.
17. Pálos István – Zafir Mihály: *Az élelmiszer-fogyasztás természetes mutatói*. Kereskedelmi Szemle 1961. 3. sz. 124–128.
18. *Munkás, alkalmazotti...* 1957. 84–85.
19. A lakosság téli áruellátása, különös tekintettel az élelmiszerellátásra. Az Országos Terhivatal Előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz. 1961. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL. XIX-K-8-b. 11. d.
20. Uo.
21. *A parasztság egyes rétegeinek jövedelme és fogyasztása a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt és után*. KSH, Bp. 1963.
22. Részletesen lásd Aruforgalmi jelentés az 1962. évről. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL XIX-G-4-f. 85. d.
23. Jelentés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1964. március 24. MNL. XIX-G-4-yy. 83. d.
24. A kenyér és péksütemény, továbbá a tej- és tejtermékellátás alakulása a mezőgazdaság szocialista átszervezése után. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium kollégiuma részére. 1963. szeptember 11. MNL. XIX-G-4-yy. 83. d.

25. BkM. 002/15/1959. Tük. Nógrád megye kereskedelmi munkája. Jelentés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1959. március 26. MNL. XIX-G-4-zz. 3.d.
26. A Csemege Élelmiszerkereskedelmi Vállalat 125. sz. boltjának beszámolója, 1960. február 5. Nyíregyháza Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. SzSzBML. XXIII 502.
27. Előterjesztés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma számára. 1963. április 18. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL. XIX-G-4-yy. 83. d.
28. Előterjesztés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma számára. 1963. április 18. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL. XIX-G-4-yy. 83. d.
29. A hús fogyasztás változása jól szemlélteti ezt a folyamatot. Magyarországon az 1934–1938 közötti évek átlagában 33,9 kg/fő, 1955-ben 37,6 kg/fő, 1965-ben 53,2 kg/fő, 1975-ben 71,2 kg/fő, 1985-ben 79,6 kg/fő volt.
30. Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megvalósításáért – tézisek. 1968. MNL. XXXVI-G-4. 2. d.
31. Az élelmiszer-fogyasztás helyzete és fejlődése. A Belkereskedelmi Kutató Intézetben készült elemzés összefoglalója. 1967. MNL. XXVI-G-4. 1. d.
32. Az élelmiszer-fogyasztás helyzete és fejlődése – összefoglaló az elemzés fontosabb következményeiről. 1968. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL. XXVI-G-4. 1.d.
33. Uo.
34. Uo.
35. Jelentés a Gazdasági Bizottság részére a lakosság áruellátásának eddigi tapasztalatairól és várható alakulásáról. 1969. szeptember 11. MNL XXVI-G-4. 4.d.
36. A lakosság áruellátása, a belkereskedelmi áruforgalom és gazdálkodás alakulása 1970. I. félévében. A belkereskedelem 1970. évi várható tervteljesítése. A Belkereskedelmi Minisztérium Információs és Ellenőrzési Főosztály és a Közgazdasági Főosztály előterjesztése a kollégium részére. 1970. augusztus 15. 6. o. MNL. XIX-G-4-ttt. 26. d.
37. Szigethi Gyula: *A főváros élelmiszerellátásáról*. Kereskedelmi Szemle 1976. 4. sz. 14–17.
38. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma számára az 1974. évi áruellátásról és az 1975. évi felkészülésről. 10.158/1974. sz. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL. XXVI-G-4. 41. d.
39. Az aktív és passzív idegenforgalmunk hatása a kiskereskedelmi forgalomra, illetve a belföldi árualapokra. Az Országos Idegenforgalmi Hivatal 10.025/15/1979. sz. előterjesztése a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiumához. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL. XXVI-G-4. 94. d.
40. Az élelmiszer- és vegyi áru kereskedelem VI. ötéves tervidőszakra szóló kereskedelem politikai irányelvei. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL XXVI-G-4. 83. d.

■ IRODALOM

- A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960–1980*. KSH, Bp., 1981.
- A lakosság jövedelme és fogyasztása 1970–1986*. KSH, Bp., 1987.
- A parasztság keresletváltozásának elemei és irányzata, összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával*. Belkereskedelmi Kutató Intézet közleményei. Bp., 1962. 71. sz.
- A parasztság egyes rétegeinek jövedelme és fogyasztása a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt és után*. KSH, Bp., 1963.
- Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon 1948–1956*. Napvilág Kiadóm Bp., 2000. 456.
- Étrendi szokások a munkás-, alkalmazotti és paraszti háztartásokban*. Statisztikai Időszaki Közlemények KSH, Bp., 1960. 34. sz.
- Falussy Béla et al.: *A lakosság táplálkozási szokásai*. Kutatási beszámoló. Az 1986–87. és az 1993. évi KSH Életmód-időmérleg-táplálkozási felvételek főbb eredményei. KSH kézirat Bp., 1997.
- Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. HIK-Pápai Református Gyűjtemények. Bp.–Pápa, 2007.
- Kisbán Eszter: *Táplálkozáskultúra*. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Életmód*. Magyar Néprajz IV. Akadémiai Kiadó, Bp., 1997. 417–584.
- Makay István: *A bérből és fizetésből élő családok néhány élelmiszer-fogyasztási szokása*. BKI. Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei. Bp., 1962. 53.
- Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme és fogyasztása 1957-ben*. (4000 család háztartási feljegyzései alapján). KSH. Statisztikai Időszaki Közlemények, Bp., 1959. 22.
- Ötezer család 1956. évi háztartási feljegyzései*. KSH. Statisztikai Időszaki Közlemények, Bp., 1957. 5.
- Pálos István – Zafir Mihály: *Az élelmiszerfogyasztás természetes mutatói*. Kereskedelmi Szemle 1961. 3. sz. 124–128.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1998.
- Szigethy Gyula: *A főváros élelmiszerellátásáról*. Kereskedelmi Szemle 1976. 4. sz. 14–17.
- Valuch Tibor: *A bőséges inségtől az inséges bőséig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben*. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Magyarország a jelenkorban – Évkönyv 2003*. XI. 1956-os Intézet, Bp., 2003. 51–78.
- Valuch Tibor: *A piaci szocializmus – közelítések, értelmezések, értékelések*. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz*. 1956-os Intézet, Bp., 2008. 85–108.
- Évkönyv / 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete.
- Zafir Mihály: *Élelmiszer-fogyasztás*. KSH. Életszínvonal-füzetek, 1985. 7. sz.

BALOGH MARGIT

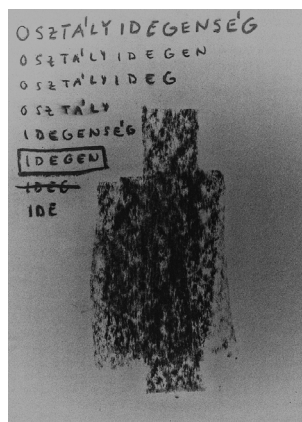
LOJALITÁS VAGY SZEMBENÁLLÁS?

A magyar katolikus egyház és a kádári szövetségi politika

Magyarországon 1945–1948 között fokozatosan felszámolták a polgári rend szinte valamennyi – tulajdonviszonyok, politikai, társadalmi berendezkedés, ideológia és kulturális élet – elemét. Egyetlen szellemet és szervezetet mégsem sikerült maradéktalanul alávetni és megsemmisíteni: a vallást és az egyházakat. Az 1950-es évek egyházpolitikája egyértelműen megfélemlítő, korlátozó és likvidáló szándékú volt. A vallás első számú ideológiai ellenséggé lépett elő, az egyházak a szocializmus építését akadályozó reakció generális gyűjtőmencéje lettek. Az egyházak között is főellenségnek a kétharmados katolikus egyházat tekintették, hiszen annak székhelye az ország határain kívül volt, manipulálására kevésbé nyílt mód.

1956 forradalma és a katolikus egyház

■ 1956 a magyar egyházpolitikában nem korszakhatár. Előkészítésében és történéseiben – Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek rövid szereplését leszámítva – az egyházaknak nem volt szerepük. A forradalom kirobbanásáról a vidéken élő püspökök ugyanúgy a rádióból szerezhették első, meglehetősen ellentmondásos információikat, mint bárki más. A helyzet tisztázására nem volt mód, a püspöki kar a forradalom napjaiban nem ült össze. 1956. október 23. és 30. között a katolikus egyház vezetői több ízben is nyugalomra és a törvények tiszteletben tartására intették a lakosságot, miközben támogatásukról biztosították az akkori Nagy Imre-kormányt.

Mivel az állami hatóságoknak nem sikerült a papi utánpótlás egy egész nemzedékét élethivatása feladására kényszeríteni, ezért büntetésül példát statuáltak annak érdekében, hogy elbátortalanítsák [...] a vallásához továbbra is ragaszkodó lakosság egészét.

A papság a maga sajátos eszközeivel élve, lelkiismeretétől vezérelve követte az eseményeket, de az egyházi személyek szerepe nem vezérszerep. Igaz, hogy többüket beválasztották a munkás- és nemzeti tanácsokba vagy a forradalmi bizottságokba, néhányan lelkesen felszólaltak a gyűléseken, ez azonban inkább ismertségükkel, tájékozottságukkal és értelmiségi helyzetükkel függött össze, és nem egyházuk képviselőjében, hanem egyénileg vállaltak szerepet a forradalomban. Egyesek persze radikálisabban nyilatkoztak, sürgették a tézeszek felosztását vagy a pártfunkcionáriusok felelősségre vonását. Számos esetben viszont épp a klerikusok akadályozták meg a lincseléseket, a bosszút, és mentették meg a helyi kommunisták életét. Ha a plébánosok nem álltak is a felvonulók élére, a szószékről pedig nyugalomra, rendre, békére és szeretetre intettek, de a hívekben – hacsak nem exponált békepapról volt szó – nem maradt kétség afelől, hogy a katolikus egyház kinek az oldalán áll.

Nagy Imre kormányfő politikai ígéreteinek egyike sem függött össze a lelkiismereti és vallásszabadsággal, nem beszélhetünk átgondolt egyházpolitikájáról, de még érdemi és konkrét egyházpolitikai lépésekről sem. Ennek a kormányzati feladatnak egyszerűen nem volt „gazdája”. Nem került sor az egyház- és vallásellenes politikai akaratot szimbolizáló intézmény, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) formális feloszlására. Október 30-án Tildy Zoltán államminiszter nyilatkozott először arról: a kormány kívánatosnak tartaná, hogy a koncepciók perben 1949-ben életfogytiglanra ítélt Mindszenty József bíboros-érsek visszatérjen Esztergomba, és vegye át érseki teendőit. A szabadságát visszanyert bíboros pillanatok alatt a forradalom győzelmének szimbólumává vált, tömegek kapcsoltak személyéhez jövőbeni politikai – akár miniszterelnöki¹ – szerepet. Még az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsában is úgy emlegették mint Magyarország irányítására alkalmas, integráló erejű vezetőt.² A magyar kormány csak kullogott az események után, amikor november 1-jén közleményben minősítette törvénytelennek a bíboros elleni nyolc évvel korábbi büntető-eljárást.³

Ha a katolikus és protestáns egyházak nem formálták is 1956 forradalmának eseményeit, azok viszont annál inkább felkorbácsolták az egyházak belső életét. A református és evangélikus egyház kompromittálódott püspökei, világi főgondnokokai és felügyelői sorban mondtak le posztjaikról. A katolikusok nem voltak ennyire önkritikusak, többen csak Mindszenty József egyházkormányzati személyi rendelkezései nyomán távoztak: 1956. november 4-én, 5-én és a rákövetkező napokban – már az amerikai követség menedékéből – felfüggesztés (*suspensio*) terhe mellett 11 vezető békepapot (azaz politikai érdekeket kiszolgáló egyházi személyt) fosztott meg tisztességétől. Intézkedéseit több egyházmegyében is hasonló lépések követték. A további személycserékhez a papság és a hívek erkölcsi fegyelmezésében illetékes Sacra Congregatio Concilii (Zsinati Szent Kongregáció) 1957. január 21-én kiadott két dekretuma adott újabb lökést: Róma az Állami Egyházügyi Hivatal kívánására korábban kinevezett püspöki helynököket, irodaigazgatókat, összesen 21 főt eltiltott állásuk további gyakorlásától.⁴ A két rendelkezés azokat az egyházi személyeket hozta nehéz helyzetbe, akik lojális magatartásuk alapján állami támogatással kerültek jelentősebb egyházi funkcióba, vagy a papi békemozgalomban vezető szerepet vittek. Ugyanez a kongregáció 1957. július 16-án minden katolikus papot felszólított, hogy hat hónapon belül teljesen vonuljon vissza a politikai tevékenységtől, különben automatikusan az Apostoli Szentszéknek különleges módon fenntartott kiközösítés hatálya alá kerülnek.⁵ A tiltás ellenére parlamenti mandátumától meg nem váló három békepapot – Beresztóczy Miklóst, Máté Jánost és Horváth Richárdot – 1958 februárjában a Vatikán kiközösítéssel sújtotta.⁶ Az eset évtizedekre megterhelte a magyar–vatikáni viszonyt. (A kiközösítések 1971. július 15-ig érvényben voltak, hatálytalanításukra csak a Mindszenty-kérdés megoldásával összefüggésben került

sor.) Az eseményeket értékelő kormányzati összefoglaló szerint az egyházakkal „a viszony nagyon megromlott és bonyolulttá vált... Veszélyben forognak az évek során elért eredmények, a papi békemozgalmat pedig az áthelyezésekkel valósággal lefejezték, működését megbénították.”⁷ Egy 1958. áprilisi összesítés szerint a katolikus egyházban összesen 57, hivatalukat állami nyomásra elnyert „haladó papot” (azaz békepapot) függesztettek föl.⁸ Az egyházjog mellőzésével hivatalba került személyek elmozdítását a hatalom már nem akarta vagy nem tudta megakadályozni. A püspöki irodákból viharos gyorsasággal tűntek el a Rákosi-rendszer egyházpolitikájának gyűlölt és megvetett kreatúrái, az egyházügyi megbízottak és a társutas békepapok. Az egyházak számára ez jelentette a forradalom elsődleges hozadékát. De csak átmenetileg...

Restauráció és szövetségi politika

■ A Szentszék tehát kiállt Mindszenty egyházkormányzati intézkedései mellett, és a kánonjog eszközével támogatta azokat. Ennél többre azonban nem bízta, és nem járult hozzá, hogy a bíboros az amerikai követség menedékéből bátorítsa a rendszerrel szembeni ellenállást. Nemigen értelmezhető ugyanis másként XII. Pius pápa üzenete, amelyben arra kérte, hogy tevékenységének hangsúlyát az imának szentelje.⁹ Diplomáciai berkekben azt is tudni vélték, hogy a magyar válságról és a forradalom utáni helyzetről készült egy – Dell’Acqua, a pápai államtitkárság magas beosztású munkatársa által aláírt – jelentés, amely egyfelől elismeri, hogy a katolikus erőknek semmilyen szerepük sem volt a felkelés előzményeiben, másfelől a magyar válság politikai aspektusait vizsgálva azt hangsúlyozza, hogy magyarországi kalandor akciókkal nem szabad veszélybe sodorni a katolikus egyház Lengyelországban elért kedvezményeit. A dokumentum elismeri, hogy a kommunista rendszer fennmaradása Magyarországon a nagyhatalmak közt jelenleg létező egyensúly eleme, és aláhúzza, hogy politikailag éretlenek azok a csoportok, amelyek a magyar felkelésnek túlságosan nyíltan kommunistaellenes irányt akartak szabni.¹⁰

A forradalom romjain berendezkedő új magyar kommunista vezetés ugyan nem szívesen emlegette születésének körülményeit, de okult belőlük. Egyházpolitikájában azonban a forradalom tanulsága csak formális és taktikai engedményeket hozott. A kormány is jónak látta, hogy a népszerűtlen ÁEH egyelőre bizonyos mértékben húzódjon háttérbe. Az Elnöki Tanács 1956. december 31-i hatállyal, az 1956. évi 33. sz. törvényerejű rendelettel megszüntette a hivatal autonómiáját, és az 1959-ig csak a Művelődésügyi Minisztérium egyik osztályaként működött, igaz, változatlan személyi állománnyal és lényegében csorbítatlan hatáskörrel. Még az Állami Egyházügyi Hivatal közölte, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány *status quo*-nak az 1956. október 23-át megelőző állapotokat tekinti.¹¹ Az üzenet világos volt: az eszközök változtak ugyan, de a régi-új politikai garnitúra egyházpolitikájának stratégiai célja ugyanaz maradt, azaz a vallás és annak szervezeti keretei, az egyházak elsorvasztása.

Közben az országra egyszerre zúdult ígéret és megtorlás. Kádár János 1956. november 15-én még arról beszélt, hogy szabad választásokat tartanak, de már másfél hét múlva letartóztatási hullám indult. Hamarosan statáriumot hirdettek, és megkezdődött a magyar történelem egyik legsúlyosabb politikai leszámolója. 1957 januárjában – a megyei egyházügyi előadók bevonásával – megkezdték a papi személyek „ellenforradalmi tevékenységének” feltérképezését. A forradalommal összefüggésben meghurcolt katolikus egyháziak száma 1956 novemberre és 1957 vége között összesen 176 fő.¹² Minimális retorzióként megvonták a kongruát, de ezt kiegyénekelte a hitoktatói engedély megvonása, áthelyezés vagy a lelkipásztori tevékenység egyéb

adminisztratív akadályozása. A komolyabbnak minősített ügyekért internálás, illetve börtönbüntetés járt.

1957 első negyedéve a politikai kérdőjelek időszaka. Január 6-án Kádár János miniszterelnök új programot hirdetett: külpolitikában teljes hűség a Szovjetunió iránt, belpolitikában vallásszabadság és szabad hitoktatás, a mezőgazdaságban kollektivizálás. Az aktuális egyházpolitikai kérdéseket 1957. március 5-én tárgyalta a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Ideiglenes Központi Bizottságának Intéző Bizottsága.¹³ A restauráció érdekében az alábbi négy megoldandó feladatot tűzte a kormány elé.

1. Megbízható személyi állománnyal feltölteni az egyházi állásokat

Ennek érdekében korrigálták az elégtelennek bizonyult 1951. évi 20. sz. törvényerejű rendeletet, amely még lehetőséget adott a püspököknek, hogy állami jóváhagyás nélkül személycseréket hajtsanak végre egyházmegyéjükben. 1957. március 20-án hatályba lépett a 22. számú törvényerejű rendelet az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról, amely tovább minimálisra korlátozta a püspökök belső egyházkormányzati jogait: minden papi, minden teológiai professzori s minden egyházi középiskolai igazgatói állás betöltése vagy az ezt érintő áthelyezés, illetve leváltás állami hozzájárulástól függött (kivéve néhány kisebb vidéki plébánosi és kápláni posztot). Ezért is lesz a püspökök kinevezése az 1963-ban kezdődött magyar–szentszéki tárgyalások egyik kulcskérdése, amit majd az 1964-es részleges megállapodás fog „rendezni”, lehetővé téve az üresedésben lévő stallumok kánoni betöltését. Önmagában az állami hozzájárulás még nem jelenti azt, hogy a kinevezettek az államnak voltak elkötelezettek. Ám bizonyos, hogy mire valakiből püspök lett, négyszer-öttször tették nagyító alá az Állami Egyházügyi Hivatal illetékesei. Az 1970-es években kinevezett új püspökök már egy új lelkészgenerációhoz tartoztak, és sem életkoruk, sem múltbeli szerepük alapján nem lehetett rájuk aggatni a „reakciós” jelzőt. Összességében a rendeletnek köszönhetően egy erősen kontra-szelektált hierarchia épült ki.

2. Az ellenforradalom támogatásával hatalomra jutott egyházi vezetők és csoportok gyors félreállítása

A félreállítás fokozatai: elszigetelés, lemondatás, leváltás, internálás, börtönbüntetés, ritkábban „véletlen” balesetek. Személyi vonatkozásban legelőbb a reformátusoknál, 1958-ra az evangélikusoknál s legkésőbb – mondhatni csak 1977-re – a katolikusoknál is „helyreállt a rend”.

3. A kompromittálódott papi békemozgalom reformja

E téren viszonylag gyorsan sikerült eredményt elérni: már 1957 áprilisában megalkult az Országos Béketanács Református Bizottsága, május 24-én az Országos Béketanács Katolikus Békebizottsága s túl ezen az Opus Pacis, aminek keretében *maga a katolikus püspöki kar* szervezte a békemunkát. A „békemű” rendeltetése az volt, hogy keretet adjon az egyházi személyek békéért (lényegében a szocializmusért) kifejtett tevékenységének. A püspökök így akarták elkerülni, hogy a békepapi mozgalom megossa a klérust, ám a szervezet végeredményben a kormánynak hozott politikai nyereséget. Miután a hierarchia megbízható partner lett, az Opus Pacis feleslegessé vált és elsorvadt, az 1989-es rendszerváltásig csak a központ és a Szabolcs-Szatmár megyei szervezet működött valamelyest.

4. A reakció visszaszorításával egyidejűleg a közvetlen politikai érdekeket nem sértő egyházi igények kielégítése

Még a külső szemlélők szerint is bizonyos enyhülés következett be a vallásgyakorlás terén. „Ez a javulás számos módon megnyilvánul” – jelentette például a budapesti francia követ. „Megfigyelhetjük a beiratkozások újraindulását a felekezeti iskolákban, továbbá az egyházaknak engedélyt adnak az Úrnapi körmenetek szervezé-

sére, az utcákon és a hivatalos fogadásokon a papok újra reverendában jelennek meg, egyes templomokban újra állami helyreállítási munkák kezdődtek, havonta hitoktató műsort sugároz a rádió, stb.”¹⁴ Ám mindez nem akadályozta a kormányt abban, hogy üldözze az általa reakciónak minősített papokat, így 1957 nyarán a sajtó egy csoport szerzetes letartóztatásáról számolt be.

E négy lépésből álló intézkedéscsomagot a fokozatosság s az egyes egyházak közötti differenciálás elvével fogadták el: „a katolikus egyházat mint az egyházi reakció magyarországi fő képviselőjét elszigeteljük a hozzánk lojálisabb egyházaktól.”¹⁵

Kettős irányvonal rajzolódik tehát ki. Egyfelől megszaporodtak a Kádár-kormány gesztusai az egyházak irányában, azok viszont cserébe tartózkodtak a nyílt szolidaritástól a felelősségre vont forradalmárokkal. A fejlemények végül is új fejezetet nyitottak: a *kádárista pragmatista egyházpolitika* évtizedeit, aminek az a lényege, hogy *amíg az egyházak léteznek, fel kell őket használni*. Ezt szinte szimbolizálja az az utazás, amelyet a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Egyházügyi Tanács meghívására egy 27 tagú – 14 katolikus, 9 református és 4 evangélikus egyházi személy – papi küldöttség tett 1958. április 22. és május 6. között a Szovjetunióban. Hamvas Endre csanádi püspök őszinte elismeréssel számolt be a tapasztalatról: „A helyzet ugyanaz, ami itt nálunk. A templomok nyitva vannak, és a hívek nagy buzgósággal járnak templomba, szívesen járulnak a szentségekhez és nagyon buzgó katolikusok. Ott egyházi adó nincs, csak stóla, azért a papság jól el van látva, a hívek ellátják. A püspöknek autója is van. [...] Az egész fogadás és bánásmód nagyon szíves és figyelmes volt. Ez nem »kicsinált« valami, hanem szívből jött. [...] nem igaz, hogy a nép itt szemben áll a rendszerrel, ilyenekkel ne áltassuk magunkat.”¹⁶ Hogy a fecsegő felszín alatt észrevették-e a valót? Ha igen, akkor sem írtak róla, mert a delegációtagok beszámolóit csak pozitívumokról szóltak. Az MSZMP Központi Bizottsága 1958. július 22-én határozatban szentesítette az új típusú szövetségi politikát: „...a szocializmus építésének korszakában az egyházak még hosszú ideig fennmaradnak, ezért megsemmisítve a klerikális reakció ellenforradalmi kísérleteit, az egyházakkal pozitív együttműködésre törekszünk.”¹⁷ Kádár János apparátusának 1958-ra sikerült helyreállítani a Rákosi-korszak egyházpolitikájának főbb elemeit, de nem kizárólag adminisztratív módszerekkel, és tartalmilag sem ugyanazt. Az ország nemzetközi stabilizálása, a labilis belpolitikai helyzet konszolidálása és az új gazdaságpolitikai tervek megvalósítása érdekében az ideológiai harc arzenáljából kikerült a nyers erőszak. A korábbi nyíltan likvidáló szándékú egyházüldözést a „*nemzeti egységet*” előtérbe helyező népfrontpolitika váltotta fel. A restauráció lezárását szimbolizálja, hogy 1959. június 2-án az Állami Egyházügyi Hivatal visszakapta önállóságát, és ezután 1989-ig változatlan státúttal működött.

Államellenes összeesküvések, homoszexualitás

■ A kádári évtizedekre egyidejűleg volt jellemző az egyház bizonyos szabadsága és az egyházellenes harc. A párt Politikai Bizottságának 1960. június 21-én elfogadott határozata a belső reakció elleni harc fő irányát a nemzeti kommunista és horthysta szervezetek mellett még mindig a klerikális erőkhöz jelölte meg. A határozat végrehajtásaként 1960 őszen, 1961 elején és tavaszán nagyszabású rendőrségi akciókra került sor, amelyek legalább 300 egyházi személyt érintettek.¹⁸ Ezúttal azok a papok kerültek célkeresztbe, akik kiténtek az Állami Egyházügyi Hivatal kéréseivel és többé-kevésbé nyílt nyomásaival szemben tanúsított szilárd magatartásukkal.¹⁹

Ha az újabb letartóztatási hullám időzítésére és miértjére keressük a választ, akkor elmondható, hogy azok megfelelnek a kelet-közép-európai népi demokratikus rendszerek gyakorlatának: az egyháziak tartós megfélemlítésével zsarolták ki támo-

gatásukat mind a „békemozgalom” propagandájához, mind a parasztság meggyőzéséhez a mezőgazdaság kollektivizálásának előnyeiről. Ám a konkrét esetben a hatóságok heves reakcióját táplálta egy második forradalomtól való félelem is. Mert négy évvel 1956 után elégedetlenek voltak a városiak, akik ismét egész napokat álltak sorban az üres élelmiszerboltok előtt, nehezteltek a munkások, akiket csökkentett bérért keményebb munkanormákra kényszerítettek, és végképp bizalmatlan volt a parasztság, amely lehetőségeihez mérten bojkottálta a termelősövetkezetekbe való belépési nyilatkozatok aláírását. Az ellenállást csírájában kellett elfojtani, még azt a passzív ellenszegülést is, amit a kormányapparátus realitásokra vak buzgalma ügyetlenül kiprovokált: a fiatal papnövényedékekre is ráerőltetett békemozgalom iránti ellenszenv akkor vált botrányvá, amikor a hatóságok a szeminaristákat hallgatóságnak be akarták ültetni az 1959. január 23-án rendezett Országos Papi Békegyűlésre. A jövődő papi nemzedék „békeharcos” nevelése azonban helyből kudarccá vált, a növényedékek megtagadták a részvételt, amiért büntetésül kizárták őket a szeminárium-ból. Az eset azonban az egykori rákosista Olt Károly által vezetett Állami Egyháziügyi Hivatal tekintélyét igencsak aláasta, ugyanis kiderült – a rendszer meghökkenésére és a katolikus hierarchia többsége számára nagy meglepetésként –, hogy a kicsapott szeminaristáknak nem csupán tanulmányaikat sikerült illegálisan folytatni, de titokban fel is szenteltették magukat. Egyházzogilag megfelelően, de a hatályban lévő állami törvényekkel szembehelyezkedve. „Nyilvánvalóan nem volt lehetséges – jelentette a budapesti francia követ Párizsnak –, hogy a bábkormány vezetői – és az őket felügyelő orosz hatóságok – egy ilyen kudarcot valamilyen ellenreakció nélkül hagyjanak.”²⁰ Mivel az állami hatóságoknak nem sikerült a papi utánpótlás egy egész nemzedékét élethivatása feladására kényszeríteni, ezért büntetésül példát statuáltak annak érdekében, hogy elbátortalanítsák nem csupán az agilisabb egyházi személyeket, hanem a vallásához továbbra is ragaszkodó lakosság egészét. (A kispapok illegális továbbképzéséért felelős Tabódy Istvánt 1961. július 7-én 12 évi börtönbüntetésre ítélte a Legfelsőbb Bíróság. A vád: a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése és hazaárulással elkövetett hűtlenség.)²¹

Az 1961-es eljárások államellenes, politikai vonulata mellé egy addig szokatlan, ám mélységesen ártó vádpont is került: természetellenes fajtalanokodás vagy a szemérem elleni erőszak büntette, így bélyegezve meg a vádlottakat. Az eljárás előkészítésére 1961. február 7-én Kállai Gyula, a Minisztertanács első elnökhelyettese bejelentette a megijedt püspököknek, hogy az előző év őszén és a mindössze pár órája letartóztatott egyházi és világi személyek ügyében „a homoszexuális és államellenes bűncselekmények sem függetlenek teljesen egymástól, mert az erkölcstelenségbe való belesodródás út az államellenes összeesküvés felé”. Egyedül az esztergomi főegyházmege apostoli kormányzója, Schwarz Eggenhofer Artur merészelt vitatni a nagy ívű összefüggést: „A szexuális betegségek és a politikai ügyek között többnyire nincs semmi kapcsolat”²² – replikázott. A bebörtönzött papokat elítélő püspökkari körlevél azonban mégis előbb jelent meg, mint a sokéves börtönbüntetéseket kiszabó bírósági ítélet... A hatalom később is képtelen volt tolerálni az egyháziak aktivitását, 1964-ben és 1965-ben újabb perhullámra került sor. Az utolsó börtönbe zárt katolikus papot – Lénárd Ödön piarista szerzetest – csak 1977-ben engedték szabadon.

A magyar–szentszéki részleges megállapodás (1964)

■ A világpolitikai feszültségek oldódása kedvezett az 1956 után légüres térbe került Kádár-kormánynak. 1962 végén az ún. magyarkérdés lekerült az ENSZ-közgyűlés napirendjéről – anélkül hogy azért cserébe az amerikai követségen tartózkodó Mindszenty bíborost ki kellett volna engedni az országból. Az ENSZ-döntés vitathat-

tatlanul a Kádár-rendszer nagy fegyverténye volt. A nemzetközi elszigeteltség végét jelezte az is, hogy 1963-ban és 1964-ben hét nyugati ország emelte nagyköveti szintre Magyarországgal fenntartott diplomáciai kapcsolatát. A megtorlás 1963-ban amnesztiával ért véget, és a rezsim lényegében minden markáns politikai ellenfelével kiegyezett. A kimondatlan alku értelmében a fokozatosan emelkedő életszínvonal ára a szabadságjogok korlátozása, az egypártrendszer elismerése volt. A közmegegyezés a társadalmat politikailag közömbössé tette.

Az II. vatikáni zsinat szellemisége pedig a nemzetközi közeledést segítette. Amikor a Szentszék Magyarország irányában követett politikájára – a világpolitikai tényezőkhöz kívül – magyarázatot próbálunk keresni, akkor azt a magyar kormány a püspökségek betöltése terén alkalmazott gyakorlatában találjuk meg. A hatósági fellépés mellett létezett ugyanis a hierarchia akadályozásának egy másik formája, amely alattomosabb, de minden kétséget kizárólag kifizetődőbbnek bizonyult, mint az erőszak. Amióta életbe lépett az említett 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet az egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról, nem volt mód a megüresedett stallumok kánoni betöltésére. Amint megüresedett egy püspöki szék, a hatóságok rendre úgy intézkedtek, hogy a Róma által kijelölt személyt ne lehessen felszentelni.²³ 1964-ben Magyarország tizenegy egyházmegyéjéből mindössze ötnek az élén állt püspök (Szeged, Győr, Hajdúdorog, Székesfehérvár, Szombathely). A többi püspökség vagy nem volt betöltve, és csak káptalani helynök (Pécs, Kalocsa), vagy apostoli kormányzó (Eger) vezette, vagy a kinevezett püspök „akadályoztatva” volt (Esztergom, Vác, Veszprém) feladatainak ellátásában. Viszont püspökök nélkül nincsenek papok, papok nélkül nincsenek szentségek, szentségek nélkül, amelyeket még „erre méltatlanok” is érvényesen szolgáltathatnak ki, nincs lelki üdvösség. Az egyház alapvető küldetése lehetetlenülhet el az alapstruktúra hiányában.

A mindkét fél részéről tapasztalható útkeresésnek mérföldköve az 1964-es év, amikor a magyar kormány és az Apostoli Szentszék szeptember 15-én úgynevezett részleges megállapodást kötött. Az amerikai diplomáciai értékelés szerint a megállapodást a magyar kormány azért könyvelhette el győzelemként, mert „megkapta, amit akart, azaz további publicitást és presztízst a nyugati sajtóban, és az egyház valójában nagyon keveset profitált az egészből”.²⁴ Az egyezményről a külföldi médiumok vezető helyen tudósítottak. Némelyeknek feltűnt, hogy a bő másfél éve tárgyaló felek félretették a budapesti amerikai követségen élő Mindszenty József ügyét, mert a jegyzőkönyv csupán az egyikként nevezte meg abból a tizenhat témakörből, amelyeket a négyfordulós tárgyalássorozatban érintettek.

A tizenhat kérdésből csupán háromban született megállapodás: a püspökök kinevezésében, a hűségesküben és a Pápai Magyar Egyházi Intézet státusában.²⁵ Eszerint a kinevezést megelőzően a Vatikán megkeresi a magyar kormányt a jelöltekkel kapcsolatban, és azokat csak akkor nevezi ki, ha a magyar állam megfelelő szerve (Elnöki Tanács) előzetes hozzájárulását adja. Tehát az egyházi állások betöltéséről szóló szigorú jogszabály (1957. évi 22. tvr.) hatályban maradt, de a tarthatatlan helyzet némiképp rendeződött. A Vatikán elismerte a magyarországi katolikus papság Alkotmányra tett esküjét azzal, hogy azt az „ahogyan püspökhöz vagy paphoz illik” kitétel szerint kell értelmezni. Végül a római Pápai Magyar Egyházi Intézetet a magyar katolikus püspöki kar átvehette a magyar papság továbbképzése céljára.²⁶ Mivel mind az intézmény vezetőinek, mind hallgatóságának magyar állampolgárságúnak kellett lenniük, ez kizárta, hogy a jövőben az emigráns papság szerepet játsszon az intézmény irányításában. Az átvétel után a Pápai Magyar Egyházi Intézet fontos hírszerző központtá vált Róma szívében.²⁷ Egyéb kérdésben nem jött létre egyezés, tehát az iskolai hitoktatás, a papi szemináriumok, a papság politikai tevékenységének ügyében nem történt változás. A megegyezés nem bírt a nemzetközi diplomáciában

szokásos egyezmény- vagy konkordátumjelleggel, hanem csupán egy gentlemen's agreement volt.

Minden hiányával együtt mégis ez volt az első államközi megállapodás, amelyet a Szentszék egy szocialista országgal kötött, ennek megfelelően a világ közvéleménye szenzációsnak értékelte. A megegyezés annyiban valóban fordulópontot jelentett, hogy a megmerevedett front átszakadt, és – mondhatni – tükröződött benne az egész enyhülési politika. Moszkva a háború óta először vette tudomásul, hogy egy érdekszférájába tartozó állam kormánya a Szentszékkel közvetlenül megállapodást kössön, míg a Szentszék is először fogadott el tárgyalópartnerül egy kommunista kormányt. Elképzelhető, hogy nemcsak a kádári „népfrontos” egyházpolitika volt rendhagyó az államszocialista országok körében, hanem a Vatikán is kísérleti terepnek tekintette Magyarországot annak felmérésére, hogy képes-e, s ha igen, hogyan tud működni az egyház a kommunizmusban. Mi volt az alkalmazkodás ára és társadalmi előnye? S végső soron szabadon élhetett-e az egyház a Kádár-korszak Magyarországon, vagy egyszerűen a rendszer politikai és erkölcsi előmozdítójává lett? Avagy ellenkezőleg, a rendszer ellenzéke volt? Csupán az indulatoktól sem mentes vitáknál és a vázlatos válaszoknál tartunk, ám az mindenesetre tény, hogy a megállapodás aláírásának napján a Vatikán bejelentette öt új magyar püspök kinevezését, majd öt év elteltével, 1969-ben újabb püspöki kinevezésekre került sor, ami – még ha a kormány iránt lojális püspökökkel is, de – lehetővé tette az egyházmegyék „normális” kormányzását. A túlélés biztosítékát, a katolikus hierarchia létének megőrzését – mint alapvető célkitűzést – sikerült elérni. A bírálatok azután erősödtek fel, miután láthatóvá vált, hogy a megegyezés a magyarországi egyházi élet számára azonnali könnyebbséget egyáltalán nem hozott, miközben a remélnél hosszú távon is jóval kevesebbet. Sőt újabb akadályok tornyosultak a lelkipásztori munka elé, újabb korlátozásokat vezettek be az iskolai vallásoktatásban, és államellenes összeesküvés vádjával újabb papok letartóztatására és elítélésére került sor. A Szentszék 1990-ig azt sem érte el, hogy a magyar kormány újra felvegye vele a diplomáciai kapcsolatokat.

Egyházak és „gulyáskommunizmus”

■ „Aki nincs ellenünk, az velünk van” – fordította visszájára Kádár János a Rákosi Mátyás által gyakran ismételt, de már Lenin által is használt újszövetségi mondást, s ezzel meglehetősen mélyre hatoló erjedést indított el a társadalom vallásos rétegeiben. A csekély engedményekért – Lékai László esztergomi érsek szavaival: a „kis lépésekért” – cserébe a katolikus egyház is hozzájárult a tömegek „komfortérzéséhez”, annak elfogadtatásához, hogy a szocialista társadalomban vallásos emberként is lehet boldogulni. A hívek közül mind többen vállalták a kiegyezést, a lojalitást, a sajátos beilleszkedést a proletárdiktatúrába. A hatalom pedig támaszkodni igyekezett az egyházakra, miközben minimális mozgásteret adott nekik. Az állam-, illetve pártvezetés oly tökélyre fejlesztette a népfrontpolitikát, hogy az egyházak nemcsak eltűntek, hanem kifejezetten kiálltak a rendszer gazdasági, sőt (az 1970-es évek végétől) politikai céljainak támogatása mellett. Végeredményben az a furcsa helyzet állt elő, hogy a szószékről sokszor ugyanazt mondták, mint a Hazafias Népfront gyűlésein, csak ott egyházi, emitt meg politikai zsargonban.

A kommunisták persze soha nem mondtak le arról, hogy világnézetükről meggyőzzék a társadalmat, de már nem követelték meg, hogy a hívők feladják vallásuk gyakorlását. Ez a szemlélet egyszerre látott szövetségest és ellenséget az egyházakban. A nemzeti egység népfrontos kirakatpolitikája mellett ugyanakkor az 1970-es évek végéig előfordultak rendőri letartóztatások; míg az erőszakoskodások, a megfi-

gyelések, a le- és kihallgatások, a házkutatások és a beszervezések egészen a rendszer végéig gerjesztették a félelmet.

A hivatalos nyilatkozatok szerint a nyolcvanas évekre elérkezett a politikai együttműködés ideje a keresztények és a marxisták között. Nemzetközi szenzáció volt, amikor 1977. június 9-én VI. Pál pápa fogadta Kádár Jánost, az első kommunista pártvezetőt, aki nem állami hivatal tisztségviselőjeként lépte át a Vatikán küszöbét. 1977-re már hat egyházi ember volt parlamenti képviselő, 45 volt tagja a helyi tanácsoknak és százak vállaltak szerepet a Hazafias Népfront különböző bizottságaiban. 1980-ban 64 egyházit – 31 katolikust, 30 reformátust, 12 evangélikust és 1 izraelitát – választottak tanácstagnak. Ugyanebben az évben 672 egyházi személy került be a Hazafias Népfront testületeibe. 1985-ben a Hazafias Népfront Országos Tanácsában valamennyi nagyobb egyház képviseltette magát, összesen 17 fővel.

A kifáradó Kádár-rendszer a kettős nevelés, kettős értelmezés és kettős viselkedés aranykora volt. Az egyházak működése is lassan „kétvágányúvá”²⁸ vált: az egyik vágányon a hivatalos egyház, a másikon a nem nyilvános keresztény gyakorlat vagy az úgynevezett katakombaegyház haladt. A „hivatalos egyház” hozzájárult a rendszer legitimálásához, s ezzel nemcsak a papság, hanem a hívők nagy részét is fásulttá tette. A gulyáskommunizmus langya fokozatosan zsugorította az egyházak ellenzékiességét, olvadt a szocializmussal szembeni nyílt ellenállás. Szigorúan korlátozott keretek között ugyan, de az egyházak bővíthették szociális és karitatív tevékenységüket, emelkedett könyvkiadásuk volumene és a hitbuzgalmi szerveződések száma, ugyanakkor az oktatási lehetőség fel sem merülhetett. Viszonzásul az egyházak bekapcsolódtak a békemunkába, különösen fontos szerep hárult a protestáns Keresztyén Békekonferenciára, amely határozottan javított a szovjet tömb külpolitikai optikáján.

A cinkos összekacsintások mellett a zsigerekbe ivódott a hátrányoktól való félelem, ami jelentkezhett az egyetemi továbbtanulás megakadályozásában, fizetés(emelés), előléptetés vagy épp egy útlevelkérelem elutasításában. A vallásos civil társadalom ezzel együtt létezett, és a hagyományos (1945/48 előtti) kötődésekből, gondolkodásokból, értékekből, politikai attitűdökből sok mindent megőrzött és átmentett.²⁹ A felszín alatt – katolikusok és protestánsok körében egyaránt – megjelentek a katakombakeresztények, akik elítélték az állammal való együttműködést, és megszorodtak a kisközösségek vagy bázisközösségek. Találkozóikat eleinte rendőrségi ügyként kezelték, majd az állam a bázisközösségek kezelését átadta a püspöki karnak, amely ezután saját maga próbálta felszámolni belső ellenzékét, és 1976. decemberi konferenciáján a kisközösségeket „szektásnak” minősítette. Új jelenség volt, amikor 1976-ban egy katolikus hívő lelkiismerete parancsára hivatkozva nem vállalta a fegyveres katonai szolgálatot. 1986-ig 24 katolikus fiatal tagadta meg a katonai szolgálatot, tőlük a püspöki kar 1986. október 17-én nyilatkozatban határolódott el. A kérdésben módosulást csak a rendszerváltást közvetlenül megelőző évek hoztak: 1988. március 14-én Paskai László bíboros esztergomi érsek – szakítva a hierarchia addigi álláspontjával – az alternatív katonai szolgálat bevezetését javasolta.³⁰

Összességében az 1980-as évekre a magyar katolicizmus már súlyos belső válság tüneteit hordozta: a püspökök a kétféle – Rómának és a kommunista államnak – megfelelési kényszer közepette elszakadtak a hívőktől és a papságtól, de a papság és a hívők között is torlaszok emelkedtek. A lelkészek tartósan egyfajta félelem pszichózisban és a lojalitás konfliktusában éltek; felütötte fejét a bizalmatlanság, mert minden papról feltételezték, hogy titkos függőségi viszonyban van az ÁEH-val. Lényeges szerepalkotó tényezővé léptek elő a jutalmazások és a büntetések. Mindezek következményeként – a hatósági fellépések visszaszorulása ellenére is – csökkent a templomba járók száma, s egyre kevésbé minősült a kommunizmussal való ösztönös

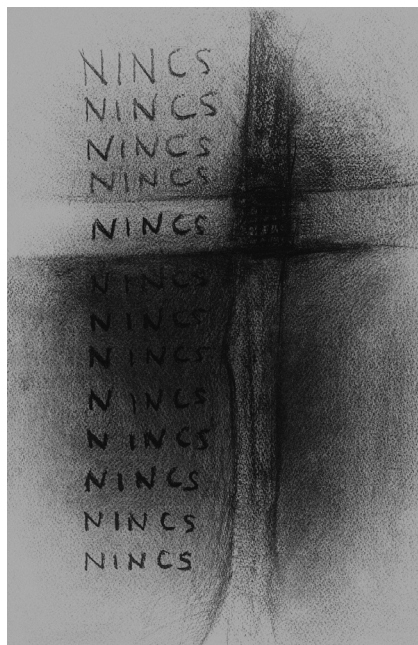
szembenállásnak egy misén való részvétel. Az egyházból hiányzott a megfelelő utánpótlás, a nyílt gondolatcsere, az őszinte párbeszéd.

Ma már groteszknek hatnak azok a nyilatkozatok, amelyek még 1988 végén is az egyházpolitika változatlanlansága mellett érveltek, miközben fél év múlva, 1989. június 30-án az Elnöki Tanács 1989. évi 14. sz. törvényerejű rendelete fölszámolta a kommunista egyházüldözés mindvégig jelen lévő, szimbolikus intézményét, az Állami Egyházügyi Hivatalt. Mindenesetre az állam szempontjából a Kádár-korszak egyházpolitikája eredményesnek értékelhető, azzal együtt, hogy – Lengyelországon kívül – aligha volt még egy kelet-európai ország, amelyben az egyházak nagyobb mozgásszabadsággal bírtak volna, mint Magyarországon. A kádári egyházpolitika csak a rendszer összeomlásával veszítette el talaját.

■ JEGYZETEK

1. National Archives and Records Administration (College Park, Maryland) (= NARA) Record Group (= RG) 59. General Records of the Department of State. Central Decimal Files 1955–1959, Box 4805. 864.413/11–356. Francis L. Rozsaly SP (Rozsály Ferenc piarista) levele Dwight D. Eisenhower elnöknek. Washington, 1956. november 1.
2. John Forster Dulles külügyminiszter szavai: „In such a heavily Catholic nation as Hungary, Cardinal Mindszenty might prove to be such a leader and unifying force.” Dwight D. Eisenhower Presidential Library (Abilene, Kansas) Papers as President of the United States, 1953–61. [Ann Whitman File] Box 19. NSC Records. Emlékeztető a Nemzetbiztonsági Tanács 302. számú gyűléséről. Washington, 1956. november 1. 9.00–10.55 óra. Interneten: <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1955-57v25> (letöltés: 2011. április 2.).
3. Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) XX-5-h-8. kötet/1956–58. 13. doboz. Nagy Imre és társai. Vizsgálati iratok, 104. fol. „Nagy Imre kézjegyével ellátott okmány Mindszenty József volt [sic!] hercegprímás rehabilitálására.” Dátum nélkül. Faksimilében: *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. III. kötet. Kiadja a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, é. n. 58.
4. Az első dekrétum hivatalos szövegét lásd *Acta Apostolicae Sedis* (= AAS), 49. (1957) 38–39. Az AAS-ben nem jelent meg a második dekrétum. Levéltári fellelhetősége: Kalocsai Főegyházmezei Levéltár I.1.c. Grósz József perszonális iratai – Vegyes iratok, 1957. Gépelt másolat, rajta piros betűkkel rápecsételve: „KOPIA”. A latin szövegek hátoldalára Grósz érsek a következő utasítást jegyezte: „Lemásolni Pannonhalma kivételével az Ordináriusok számára és elküldeni nekik. Aztán Helynök Úr fordítsa le az Egyházügyi Hivatal számára. II 12. [J]ózsef]. é[rsek].” – A hatóságokhoz küldött fordítást lásd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3.1.5. O–13.405/2. 220–221.; A dekrétumokat közli Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964)*. München, 1988. 188–189.
5. AAS 49. (1957) 637. 25446/D. számú dekrétum.
6. AAS 50. (1958) 118. A korabeli iratok az említett pápai döntéseket egységesen 1957-es dekrétumokként említik.
7. MNL, Állami Egyházügyi Hivatal (= ÁEH) Titkos Ügyirat-kezelési (= TÜK) Irattára, 0011/1957. február 7-i előterjesztés az egyházpolitikai kérdés rendezésére.
8. MNL, ÁEH Elnöki Iratok, 6-33/1958. Mindszenty bíboros utasításait és a vezető békepapok reakcióit közli: *A katolikus egyház 1956-ban*. Szerk. Rosdy Pál. Új Ember, Bp., 2006. 135–139. (Ugyanekkor a református egyházból 31, az evangélikus egyházból 13 államhű papot távolítottak el.)
9. Archives du Ministère des Affaires étrangères (= AMAE) Série: Europe, 1956-1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956-juin 1957. fol. 201. Jean Paul-Boncour budapesti francia követ 341-343. számú távirata, Budapest, 1957. március 4. 19 óra 13 perc. Megérkezett [Párizsba]: 1957. március 4. 20 óra 15 perc.
10. AMAE Série: Europe, 1956-1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956-juin 1957. fol. 149–150. Christian Pineau francia külügyminiszter 386/EU számú távirata Franciaország szentszéki nagykövetének, 1956. december 10.
11. MNL M–KS 288. f. 5/3. őrzési egység (= 6. e.) Jegyzőkönyv az MSZMP Intéző Bizottságának 1956. november 21-i üléséről Nyomatásban: *Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei, 1. kötet. 1956. november 11.–1957. január 14.* Főszerk.: Balogh Sándor. Szerk. és a jegyzeteket készítette: Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. Intera Rt., Bp., 1993. 71–94; Népszabadság 1956. november 28.
12. Szántó Konrád: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház*. Szent Maximilian Lap- és Könyvkiadó, Miskolc, é. n. 171.
13. MNL M–KS 288. f. 5/17. 6. e. Az MSZMP IKB Intéző Bizottsága ülése, 1957. március 5. 30–35. Az előterjesztést közli: *Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen*. A dokumentumokat válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Ólmosi Zoltán. Lex Kft., Bp., 1991. 29–33.
14. AMAE Série: Europe, 1956-1960, sous-série: Hongrie, dossier: 102 Questions religieuses, juillet 1957-juin 1958. Henri Quioec, Franciaország magyarországi követsége ideiglenes ügyvivőjének 746/EU számú jelentése Christian Pineau külügyminiszter részére, 1957. július 30.
15. MNL XIX–A–21–d (ÁEH TÜK-iratok.) Párthatározatok 1957–1987.
16. ÁBTL O–13.405/3-a. 78–79. Állambiztonsági jelentés, 1958. május 22.
17. MNL XIX–A–21–d (ÁEH TÜK-iratok.) Párthatározatok 1957–1987.

18. Egészen pontosan 113 főnél tartottak házkutatást, 51 személyt helyeztek előzetes letartóztatásba, 224 személyt terhelte nyilvánítottak, 50 papi személyt funkciójából fegyelmi útján eltávolítottak, 70 világit pedig tudományos és egyetemi munkahelyéről küldtek el. ÁBTL 3.1.5. O–11802/1. 171. Javaslat a „Fekete hollók” fedőnevű Cs-600-as számú csoportdosszié lezárására és irattárba helyezesére, Budapest, 1962. június 18. Idézi Diera Bernadett: „Fekete hollók” a budapesti Szentimrevárosban. *Hitoktatás vagy államellenes szervezkedés?* In: *Visszatekintés a 19–20. századra*. Szerk. Cóthné Gyóni Eszter – Wirthné Diera Bernadett. Bp., ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Program, 2011. 223–235:224.
19. A perfolym történelmi feldolgozása épphogy megkezdődött. Az előbbi írás mellett lásd Wirthné Diera Bernadett: *A pécsi „Fekete hollók”, avagy a hitoktatás elméleti és gyakorlati keretei az 1960-as években*. In: „*Alattad a föld, fölötted az ég.*” Szerk. Balogh Margit. Bp., ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010. 289–309; Uő: *Az egri „Fekete hollók”*. In: *Mából a tegnapról. Képek Magyarország 19. és 20. századi történelméből*. Szerk. Cóthné Gyóni Eszter – Wirthné Diera Bernadett. Bp., ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Program, 2012. 227–238.
20. AMAE Série: Europe, 1961-1970, sous-série: Hongrie, dossier: 153 Questions religieuses, 1961-1962. Jean Paul-Boncour, Franciaország magyarországi követének 161/EU számú jelentése Couve de Murville külügyminiszternek, 1961. május 17.
21. Balogh Margit: *Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben*. Eszmélet 1997. 34. sz. 69–79; Uő: *Egyházpolitika az 1960-as években*. *História* 1994. 9–10. sz. 30–32:30.
22. Balogh Margit: *Egyházak és politikai visszarendeződés*. *História* 1995. 9–10. sz. 37.
23. Például a pécsi püspöki szék 1961-ben bekövetkezett megüresedésekor Belon Gellért, a Róma által már 1959-ben kinevezett segédpüspök kinevezéséhez a magyar állam 23 éven át nem járult hozzá.
24. NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A-1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. July 1, 1964–July 31, 1965. Emlékeztető, 1964. november 12.
25. A megállapodás szövegét olaszul közli Giovanni Barberini (szerk.): *La Política del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik Vaticana*. Il Mulino, Bologna, 2008. 156–171. (Santa Sede e politica nel Novecento 7.)
26. MNL XIX-J-1-j-IV-14/005535/2/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. doboz.; MNL XIX-A-21-d-0022-23/2/1964. Visszaminósított TÜK-iratok. Tájékoztató a Vatikánnal kötött megállapodásról. Budapest, 1964. október 7., október 12.
27. Stefano Bottoni: *Egy különleges kapcsolat története. A magyar titkosszolgálat és a Szentszék, 1961–1978*. In: *Csapdában*. Szerk. Bánkúti Gábor és Gyarmati György. ÁBTL, Bp., 2009. 261–289.
28. Tomka Miklós: *Magyar katolicizmus 1991*. Országos Lelkipásztori Intézet, Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, 1991. 74.
29. Legújabb elemzését lásd Jason Wittenberg: *Crucibles of Political Loyalty. Church, Institutions and Electoral Continuity in Hungary*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2006. 528.
30. Balogh Margit – Gecse Gusztáv – Varga József: *Vallások és a katonai szolgálat*. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1989. 116–123.

LUCIAN BLAGA

Mint soha még (Fum căzut)

Libák ügyetlen, rövid röpte
hallszik a hideg tisztások felett.
Valahol egy ének százados
hívásokkal lesz tele.
Furulyahang fül el, más már nem szólal meg.
Alleluja, nézésesem megtelik madárral, széllel –
az életnek egy gondolattal sem tartozom,
de tartozom egész életemmel.
A mozdulatok ritkán megtorpannak,
ívboltokat látok, mik vízbe zuhantak.
Mint bibliai, mitikus sátorból,
úgy lépek ki a falu lombsátorából.
Alleluja, mint soha még,
az ég fáradt testvére vagyok,
s a füsté, mely kihűlt a tűzhelyen rég.

DANIELA CRĂSNARU

Pasztell (Pastel)

Tél szaga érzik, foszló fáé,
gömbszélű könnyé, éjszakáé.
Lassúdad mozgás – önfelejtés,
mikor a rossz a jóba lejtés.
Megtorpant élet a verőerekben,
fájdalom hiánya nyílt sebekben.
Elhalt kiáltás vattacsomókban,
vesztésekre vesztés, jobban.
Félelem bűzlik, eltiport inda,
földdel bemocskolt égne a nyirka.

GEORGE BACOVIA

Fagy van, hideg tél

(Din vremuri)

Fagy van, hideg tél...
 Gondoljam végig a sivár éveket...
 Nem várok senkit már,
 Semmi remény.
 Senki sem szabad már...
 Gondoljam végig a sivár éveket...
 Csukj be akármit,
 Csukd be az ajtót...
 Fagy van, hideg tél...

NICHITA STĂNESCU

13. Csomó

(Nod 13.)

Hogy mikor is éltem,
 nem fogom megtudni soha.
 És azt, hogy éltem, elfelejtem,
 ahogy a fényt a tört szem.
 Még kezemben tartom az amforaszilánkot,
 amelynek borát én ittam ki;
 amelynek agyaga: kezem.
 Tengeri sast látok,
 de lehet, hogy ő lát engem –
 Lehet, hogy ő látja a tengeri sast.

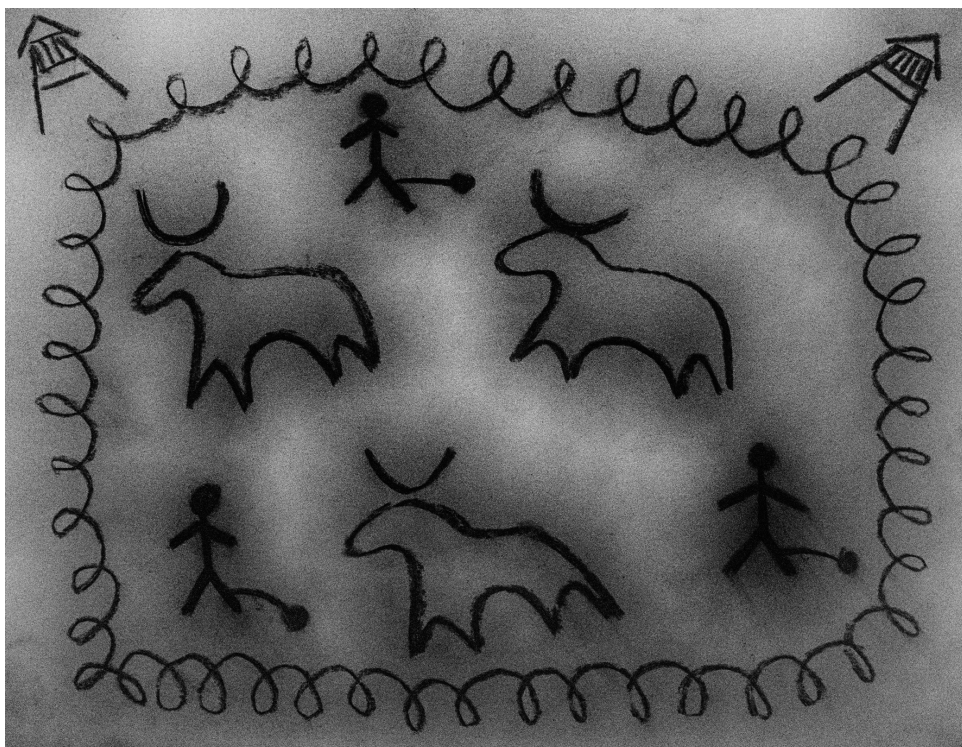
Nagy Attila fordításai

Fordítói jegyzet, szerkesztői kérésre

- 1. A Blaga-verset 1972-ben fordítottam le, a Bolyai akkori lapjában, a *Tentamenben* jelent meg 1973-ban. Áprily meg Jékely vezettek rá Blagára.
- 2. Az a Daniela Crăsnaru-kötet, amelyből a verset vettem, elkallódott valamerre, vagy én adtam oda valakinek? (saját tulajdonom volt) – nem tudom már. A nyolcvanas évek második felében több versét is lefordítottam, az *Igaz Szó* nem közölte le egyet sem belőlük. Tény, hogy sajátos témakezelése, metaforái (a kötet több versében) az akkori rendszerben merésznek számítottak, mögöttes olvasatuk van. Persze tudom, hogy ma egyesek köpönyegforgatónak tartják (akárcsak Herta Müllert).

3. A Bacovia-verset a *Plumb* című kötetből fordítottam, egy időben a Blaga-verssel. Bacoviától is többet fordítottam egyébként, meg is jelentek a *Tentamen* már említett számában. Kedves költőm, amikor Moldvában voltam körorvos, el-eljárogattam a patakhoz, ahol annak idején halászatott (a körzetemhez tartozott területileg). Az *Igaz Szó* nem közölte egyik fordítást sem.

4. A Nichita Stănescu-vers a *Noduri și Semne* kötetből való. Néhány éve kezdtem el a teljes kötetet lefordítani, jó néhány darab el is készült belőle. Lehet, hogy tévedek, de Stănescu számomra az a fajta misztikus költő, mint pl. Rilke stb., illetve Oravecș csinál ilyesmit *A hopik könyve* lapjain.

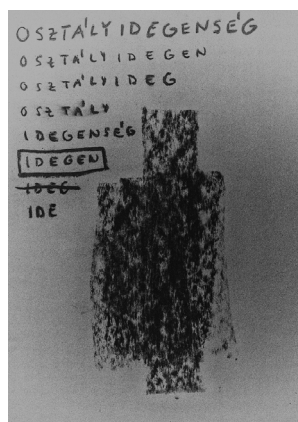
HORVÁTH SÁNDOR

MINDENNAPI SZTÁLINVÁROS: ILONA TÖRTÉNETE

1

■ Hagymási Imre rendőr őrzetető 1959 karácsonya előtt két nappal, ebédidő táján betért a sztálinvárosi Technikum negyed italboltjába. Az 1950-től épített szocialista mintaváros – bár 1956 őszén rövid ideig Dunapentelének hívták – hivatalos neve 1961. november 25-ig Sztálinváros volt. A város nevét csak a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1961 októberében tartott XXII. kongresszusa hatására változtatták meg Dunaújvárosra, amikor többek között Sztálingrádból Volgograd, Stalinstadtból pedig Eisenhüttenstadt lett. A Kádár-korszak hajnalán az egyik legfontosabb hivatalos célkitűzésnek a Rákosi-rendszerrel történő szakítás hangoztatása tűnt. Ezért a magyarországi sztálinizáció szimbóluma, Sztálinváros akár olyan nem kívánt örökségnek is tűnhetett, amivel nehéz volt mit kezdeni. A város lakói számára az ötvenes évek második fele a bizonytalanság évei voltak. A Technikum negyed, a város „prolinegyede” 1959-ben is inkább hasonlított építési területre, mint a tervezőasztalon szépen átgondolt „szomszédsági egységre”. A negyed építését éppen a Sztálin halálát követő ideiglenes magyar miniszterelnök-váltás miatt hagyták félbe 1954-ben. A félig kész, bevakolatlan épületek közt megbúvó italbolt a negyed legfontosabb társasági helyének számított.¹

Hagymási másnap készült jelentése szerint a kocsmában arra lett figyelmes, hogy egy hölgy több férfi társaságában „igen sűrűen hajtogatja a féldeci rumokat és nagyokat nevetget (igen boros kedvében)”. Érdeklődésére elmondták, hogy a hölgy rendszeres vendége a vendéglátóipari egységnek, néha egész délutánokat ott tölt. A kérde-

Ilona visszatérhetett otthonába az öt kisgyerekekkel a kedves szomszédok közé, ha azt az egykori albérlő vagy valaki más még nem foglalta el. Megkezdődött a hivatalosan frizsiderszocializmusként propagált évtized a másfél év múlva Dunaújvárosra átkeresztelt Sztálinvárosban is.

zősködés közben a hölgynek feltűnt, hogy a rendőr nézi, ezért gyorsan távozott. Hagymási járőr nem hagyta annyiban a dolgot: a hölgy lakcíme után érdeklődött. Könnyű dolga volt, csak az italbolttal szemben lévő házba kellett átmennie. A házfelügyelőt, Z. T. Gábornét könnyen megtalálta, akitől sztálinvárosi Sherlock Holmesként tovább kérdezősködött. Megtudta a hölgy nevét és azt, hogy a másodikon lakik. Közben összetalálkozhattak B. Jánosné (született Cs. Ilona) alsó szomszédjával is – a két háztartásbeli asszony immár együtt szidhatta szomszédját a rendőrnek. Elmondták, hogy Ilona többször elmegy a 101-es italboltba, ott félnapokat is elidőz különböző férfiakkal társaságában, és ilyenkor gyermekeit bezárja a lakásba.

A rendőr kérte a házmestert, menjenek fel együtt Ilonához. A csöngetésre maga Ilona nyitott ajtót, aki a rendőrt – kérésére, hogy beszélni szeretne vele – betessékelte a konyhába. Hagymásinak nem tetszett, amit ott látott. Jelentése szerint „a konyha berendezése egy szalmazsák és egy asztal volt, jéghideg a konyhában, és a szalmazsákon egy 17 hónapos kisgyerek meztelenül, valószínű oda volt bezárva, a kisgyermek a szalmazsákon ide-oda csúszkált és kis fejét dugdosta a szalmazsákon megleget keresve”.²

A rendőr és Ilona beszélgetése nem lehetett túl bensőséges a konyhában, mindenestre Hagymási könnyen bejutott. A rend őre megtudta, hogy Ilonának öt gyermeke van, ő nem, férje pedig villanyszerelőként messze vidéken dolgozik. A rendőr jelentése végén – hogy nyomatékosítsa az eset fontosságát – ismét leírta a szomszédok állításait, miszerint a gyermekeket Ilona bezárja, sőt egyszer a „középső kisgyermek a lakásban lévő központifűtés-vezetékre éhségében felmászott, és azon csüngve az ablakon nézett ki és kis ujját szopta. Ezen a járóelőlk és szomszédok is megbotránkoztak. Előfordult olyan eset is, mikor a B.-né elment hazulról és az erkélyajtót nyitva hagyta és a gyermekek kimentek az erkélyre, és onnan a lakók kérésére mentek csak be.” A gyermekek nyilván zajongtak, ami zavarta a szomszédokat. A központifűtés-vezetékek ellenére azért volt hideg a lakásban, mivel a Technikum negyed házába előbb költöztek be a lakók a központifűtés-vezetékekkel ellátott lakásokba, mint hogy oda a fűtést bevezették. Emiatt a negyedben még évekig szénnel fűtötték a lakásokat. A központi fűtés kiépítését azért is hagyták félbe, mert a negyed építését 1954-ben kezdték, amikor Sztálinváros – büntetésből – kisebb mértékben részesült a központi beruházási alapokból a Sztálin halála után enyhén módosuló politikai irányvonal miatt. Paradox módon a nehézipari beruházásokra fordított költségvetési hányad csökkentése miatt is fázhattak Ilona gyerekei.

Hagymási azzal zárta jelentését, hogy szerinte „nevezett személy titkos kéjelgésel foglalkozik, amint eszt (sic!) a házfelügyelő elmondotta, mert ő maga is észrevette, hogy több alkalommal idegen férfiak voltak lakásán”. Mikor Szabó Lajos a sztálinvárosi rendőrkapitányságon átvette a szolgálatot teljesítő Hagymási jelentését, valószínűleg már a karácsonyi készülődésre vagy menüre gondolhatott. Ráért az ügy, nem igényelt azonnali intézkedést.

Karácsony után a rendőrség ismét elővették a fiókból a jelentést. Úgy döntöttek, érdemes foglalkozni Ilona ügyével. 1960. január 7-én megjelentek a rendőrök Ilona lakásán, hogy előállítsák, de csak a gyerekeket találták otthon. Ilonára a vendéglőben találtak rá, ahonnan terheltként előállították a rendőrkapitányságra, és délután kettőkor kihallgatták. A gyerekeket – akik aznap kávéval reggeliztek Ilona elmondása szerint, mivel nem volt más otthon – még aznap állami gondozásba vették és a Rácalmási Gyermekotthonba szállították. Anyjuk aznap vallomása szerint a gyerekeknek néhány hiányos ruhadarabot leszámítva nem volt sem ruhájuk, sem cipőjük. A gyermekotthont 1951-ben eredetileg a Sztálinváros építésén „kiváló munkát végzők” gyermekei számára alapították, ám a „kiváló építőmunkások” egy része, mikor továbbállt, nem vitte magával a gyermekét, hanem otthagya Rácalmásán.³ 1954-ben

az otthont már nagyrészt gyermekvédő intézetnek tekintették.⁴ A *Sztálinvárosi Hírlap* 1957 februárjában – az új idők jeleként – a rácalmási csecsemőotthonban otthagytott gyermekek „tömegéről” számolt be.⁵ A városi rendőrségen 1956 után a politikai ügyek (1956-os megtorlás) mellett az elhanyagolt gyermekek ügyei váltak divattá, melyeket a sajtóban is rendre publikáltak. Az új rendszer emberibb arcát részben a politikai elítélésekkel és kivégzésekkel párhuzamos időben zajló gyermekvédő akciók voltak hivatva megjeleníteni. A rendőrökkel szembeni egyik új elvárás a gyermekeiket rosszul vagy nem gondozó szülők előállítására lett.

2

■ Ilona története egy a sztálinvárosi bevándorlók történetei közül, amelyek magukban foglalják a sztálinizáció vagy az ötvenes évek lehetséges tapasztalatait is. Ilona 29 éves volt előállítására idején. Őt gyermek anyjaként korántsem számított már fiatal nőnek Sztálinvárosban. Az 1953-as sztálinvárosi anyakönyvek szerint a Budapesten született sztálinvárosi nők átlagosan 21 évesen mentek férjhez, mivel házasság nélkül nem is nagyon reménykedhettek állami lakás kiutalásában. Emiatt a város a házások, elváltak és a gyorsan újraházasodók városa is volt. Az államilag ellenőrzött lakáspiac és a házassághoz kötött lakáskiutalás miatt mindenki igyekezett házasságban élni (még a sok-sok elvált is úgy, hogy újraházasodott).⁶

Ilona – akit egyre jobban megismerve hívhatunk szomszédjai előtt ismert becenevén Icának is – újpesti lány volt, aki anyja vezetéknévét viselte. A kihallgatási jegyzőkönyvbe is utólag írták csak be a rendőrök apja nevét. Ica nem ismerte a szüleit, akik egyéves korában meghaltak. Ezután nagyszülei nevelték, akik elmondták neki, hogy apja „kisiparos” (ez a bírósági jegyzőkönyv szerint szobafestőmestert takart), anyja pedig „háztartásbeli” volt. Nagyanya 9 éves korában meghalt, ezzel indokolta Ica, hogy nagyapja 1940-ben menhelyen helyezte el. Rövidesen Csurgóra került, egy mérnökházaspár gondozásába, akik 1946-ig nevelték. A lány megvált tőlük – hogy miért, az nem derül ki –, és négy hónapot menhelyen élt Pécsen, majd 1948 tavaszáig Budapesten a Jó Pásztor nevű apácaintézetben nevelkedett.⁷ Innen kihelyezték dolgozni a 18 éves lányt a belügyminisztérium egyik büféjébe mint kiszolgálót. Itt egy évet dolgozott, majd Angyalföldön helyezkedett el szintén egy italboltban. Ekkor ismerte meg, 1949-ben férjét, Jánost, akivel 1950-től már közös háztartásban éltek.

A város építésének kezdetén, 1950-ben jöttek férjével együtt Sztálinvárosba dolgozni. Mondhatni az első „telepesek” közé tartoztak. Ica a gyermekek születése között italboltban, takarítónőként és néha adminisztrátorként dolgozott egy-egy hónapot – de a női munkahelyből mindig hiány volt Sztálinvárosban, még az 1950-es évek végén is. Közös szálláson éltek, miközben 1952 januárjában megszületett első gyermekük, Jancsi. János – akivel csak a negyedik gyerek születése után, 1957-ben házasodtak össze – közben 1953-ban kitanulta a villanyszerelő-szakmát. Ezzel egyre gyakrabban tudott jobban fizető munkákat vállalni, Sztálinvároson kívül. 1955 januárjában megszületett második gyermekük, Judit, majd december végén még egy kislány, Magdolna. Közben a városban öt éve élő család a Technikum negyedben talált – közös szálláson – lakhelyet magának. A közös szállások többnyire azt jelentették, hogy a félig kész épületek lakásait munkásszállásként hasznosították, több családot beköltöztetve a bevakolatlan épületek egy-egy fűtetlen lakásának helyiségeibe.

1956 szerencsés változást hozott a család életében. A forradalom után híret vették, hogy megürült egy lakás a negyedben, az Esze Tamás utcában. A korszakban igen gyakori „önkéntes lakásfoglalással” 1956. november 30-án beköltöztek a lakásba. Jól döntöttek: a tanács a korabeli, szerte az országban elterjedt gyakorlat szerint,

a kormányrendeleteknek megfelelően, legalizálta az elfoglalt lakás tulajdonát, részben enyhítendő a korabeli lakáshiányból származó feszültségeket. A lakásfoglalás legalizálása különösen gyakori volt, ha a lakásfoglaló „a néphadsereg, a Belügyminisztérium vagy a határőrség hivatásos állományú tisztje vagy tiszthelyettese volt”.⁸ János egyik sem volt, de értékes sztálinvárosi munkaezőnek számíthatott, mivel havonta 2000 forintot adott haza keresetéből (vagyis keresete jóval magasabb volt a korabeli 1500 Ft körüli átlagkeresetnél).⁹ Ráadásul 1956 után helyben adtak már neki munkát. 1957. május 1-jén, a Kádár-korszak hajnalán született meg negyedik gyermekük, Zoltán, akibe az anya a gyerekek elvitelekor utolsóként csimpaszkodott.

János 1957 novemberében Sztálinvárostól távol, a „vidéki munkán” megbetegedett, és hét hónapon át betegállományban volt, kórházban és szívszanatóriumban is. A férj táppénze csupán 600-700 forint volt havonta, így a család – bár már önálló lakásban – ínséges hónapokat élt meg, többnyire hitelből. János 1958 májusától megint tudott dolgozni, felépülése után ismét a városban. A szomszédok szerint vidéki munkahelyeiről korábban naponta hazajárt. Közben 1958 júniusában megszületett az ötödik gyerek, Imre, akit – jelentése szerint – Hagymási rendőrőrzet vezető másfél év múlva a konyhában látott csúszkálni télen meztelenül. Ica elmondása szerint 1959 októberéig „rendes és normális családi életet” éltek férjével.

A két héttel később megérkező erkölcsi bizonyítványából kiderült, hogy 1949-ben egyszer lopás miatt 14 napi fogházra, egyszer pedig „csavargás” miatt 10 nap elzárásra ítélték Ilonát. 1950-ben már komolyabb ítéleteket kapott: januárban még 12 napot csavargásért, majd márciusban 6 hónapi börtönre ítélték lopás büntette miatt. Vagyis Ica majdani férjével börtönbüntetése után közvetlenül érkezett Sztálinvárosba 1950-ben.

3

■ 1959. november–decemberétől János nem adta haza a Sztálinvárosban élő feleségének a fizetését. Ica egyedül maradt az öt gyerekkel a fűtetlen lakásban. Az addigra már két hetet előzetes letartóztatásban eltöltött Ica ügyészségen tett vallomása szerint azért történt így, mert „1959 októberétől fogva én megismerkedtem egy családdal és azokkal eljártam szórakozni, nem törődtem a gyerekekkel és ez a férjemet nagyon bántotta”. Ica a kihallgatások és az előzetesben töltött idő előrehaladtával egyre korábbra tette azt az időt, amikor a férje nem adta haza a fizetését, ezzel is igyekezve magát mentetgetni. Míg letartóztatása napján még azt mondta, hogy János december 15-éig hazaadta rendesen a fizetését, addig két hét múlva az ügyészségen már arra hivatkozott, hogy férje november óta jelentős összeget visszatart. A megszozott havi kétezer forint helyett november–december hónapban összesen csak 1600 Ft-ot kapott. Viszonyuk megromlott, mindkét fél a másikat okolhatta. Ica szerint férje ivott, és ott akarta hagyni őket. A férfi ritkábban jött haza: csak november 30-án, majd a rendőri látogatást követő napon a karácsonyi ünnepekre. Fényképezőgépet vásárolt magának, amit Ica kifogásolt, elmondása szerint ugyanis a férjétől kapott pénz feléből tartozásait fizette ki. A rendőrségen tett vallomása szerint János háromszor megverte az ünnepek alatt, „holott azelőtt soha nem szokott engem bántani”.

A rendőrököt érdekelte a verés oka: „Azért vert meg egyszer, mert a fényképezőgép-vásárlást kifogásoltam, másodszor ittas volt, és pénzt kértem tőle, harmadszor pedig azért, mert a lakást nem tartom tisztán” – mondta Ica a rendőrségen. A verésekről a szomszédok és albérlőjük is tudott. A két szobából és konyhából álló – szocialista életvitelre megálmodott lakásban – ugyanis egy házaspár élt albérlésben, akik néhány hónappal az ötödik gyermek megszületése után, 1958 októberében költöztek oda. Az albérlők tartása a túlzású iparvárosokban és a fővárosban szokvá-

nyos jelenség volt, a falvakból városokba özönlők tömege ellepte a lakáspiacot. Az albérlő felesége, az Icánál csak két évvel fiatalabb Éva takarítónőként dolgozott Sztálinvárosban, és az Ica letartóztatását követő napon hallgatták ki a rendőrségen. Az albérlő szerint sem volt veszekedés korábban a házaspárnál, viszont karácsonykor János – mikor megérkezett – megverte a feleségét „azért, mert a lakást nem tartja rendben”, ezenkívül ismerősei azt mondták neki, hogy amíg távol volt, felesége csavargott. Erre azt mondta távozásakor, hogy nem jön többé haza.¹⁰ Az egyik veréskor a szemben lakó szomszéd átment kérdőre vonni Jánost, aki a rendetlenséggel magyarázta tettét. Mindez persze már a rendőr látogatása után és az eljárás megindulása előtt történt, amíg Hagymási rendőrjárőr jelentése vélhetően az íróasztalfiókban pihent. A rendőr látogatása tovább ronthatta az amúgy sem felhőtlen házastársi viszonyt. Az albérlő szerint János a fizetését – amíg otthon volt – minden fillérig hazaadta. Ezzel szemben a fényképezőgép – a Kádár-korszak egyik fogyasztási szimbóluma – komoly megterhelést jelentett. Annak karácsonyi megvétele a szomszédoknak és albérlőjüknek is tartozó Icának komoly anyagi terheket okozott.

A rendőrököt érdekelte az is, miért nem dolgozott az öt kisgyermek mellett Ica. (Arra talán nem gondoltak, hogy Ica szinte állandóan terhes volt, vagy valamelyik gyermeke még az egy évet sem töltötte be.) Az albérlő úgy tudta, hogy a fölöttük lakó szomszédasszony segítette volna elhelyezkedni a vendéglátóipari vállalatnál (a korban egyik leggyakoribb női munkahelyen Sztálinvárosban) egy évvel korábban, karácsonykor, de végül Ica nem vállalta a munkát. Arról nem beszéltek, hogy a fél-éves kisfiú a túlszűfolt sztálinvárosi bölcsődék közül – amelyekbe szinte képtelenség volt felvételt nyerni – melyikbe került volna abban az esetben, ha Ica vállalja a munkát.

Január 7-én, 8-án és 20-án több szomszédot is kihallgattak a rendőrségen az ügyben. A jegyzőkönyvekből kiderült, hogy a sztálinvárosi munkásházban különböző megyékből és más-más foglalkozású lakók a szomszédosági kapcsolatokat nem az elidegenedettséggel, hanem az összejárás jellemezte. A kényszerből és esetlegesen összerakuló, szűk lépcsőházakból nyíló lakások lakói jól ismerték egymást, néha úgy beszéltek Icáról is, mint „falubelijükről”. Rendszeresen átjártak egymáshoz. A gyerekeknek kinőtt ruhákat, egymásnak kölcsönt adtak, és ismerték a másik ügyes-bajos dolgait az Esze Tamás utcai ház lakói. A néha barakklakásokból menekülő önkényes lakásfoglalók ellepték a félig kész negyed épületeit, időnként felszedték és eltűzelték a parkettát, és a fürdőszobában baromfit neveltek.¹¹ A prolinegyedként emlegetett Technikum negyed Sztálinvároson belül a véglegesnek épült téglapépületek között a legalacsonyabb státusú lakóhelynek számított, ám jobbnak, mint a több ezer embernek éveken át otthont adó barakkvárosok a város szélén. Az egymásrautaltság persze itt sem az összefogást, hanem az irigységet és az áskálódást táplálta.

Ica január 7-ei és az albérlő Éva másnapi vallomásából ki is derült a házaspár 1959. őszi összeveszésének talán legfontosabb oka, ami miatt Ica azt terjesztette magáról, hogy elmegy egy szovjet katonával, otthagyja a nyomort, amiben él.¹² Az albérlő, Éva vallomása szerint október 10-én szüretre mentek vidékre férjével, és elhívták Jánost is, aki akkor még a családjával volt. Icáról már akkor is az a hír járta, hogy mindenkit ismer, egy olyan családdal barátkozik, ahova szovjet katonák is járnak. A szovjet–magyar kapcsolatok ápolását ennél a „családnál” – bár ezt nyíltan egy jegyzőkönyvben sem írták le – az anyagiak is motiválhatták, nem csupán a szovjet–magyar barátság. Nem volt ritka, hogy a szovjet katonák sztálinvárosi lakásokban élők, jövedelmüket prostitúcióval kiegészítő nőkhez jártak. Ez a rendőröknek időnként problémát is jelentett, mivel ezek a „titkos kéjnlők” a szovjet katonák védeltségét élvezték. A katonatisztek rendszeres kuncsaftok voltak más „titkos kéjnlőknél” is, ami megnehezítette a rendőrség munkáját, mivel nem akarták, hogy kedvenc prostituáltjaik a rendőrség kezébe

kerüljenek. Így történt ez a H. lányok esetében is, akik ételt-italt hozó szovjet katonákat fogadtak lakásukon rendszeresen, a ház lakóinak tiltakozása ellenére: „A nemi viszonyait férfiakkal anyjuk, H. Miklósné szokta elősegíteni, aki szintén nem egy alkalommal a szovjetekkel való orgiákban részt vett. A szovjetektől rendszerint a közösülésekért ellenszolgáltatásként órákat, nylonharisnyákat kaptak, valamint csokoládét. Ezen tárgyakat gyakran kínálták a H. lányok eladásra a ház lakóinak.”¹³

Az albérlő, Éva vallomása szerint, mikor két nap múlva a szüretre visszajöttek, „akkor tudódott ki, hogy B.-né egy szovjet katonát felvitt a lakásba, és azzal az én albérlői szobámban közösült. Ő maga is mondta. Később a férje is megtudta ezt. Nem mondta meg B.-né, hogy a közösülésért mit kapott, és én nem láttam nála semmit.” Ugyanerről az ügyről Ica letartóztatása napján a rendőrök által fogalmazott jegyzőkönyv szerint ezt mondta: „Férjem tudta, hogy én egy szovjet katonával megcsaltam. Azt mondta, megbocsátja, de nem felejtí el nekem. Akkor csaltam meg, amikor albérlőmék elhívták őt is a szüretre, s három napig nem volt itthon.” János ettől is lehetett felbőszülve, amikor a családi költségvetésre fittyet hányva fényképezőgépet vásárolt magának, karácsonykor megverte feleségét a rendetlenségre hivatkozva, és nem adta haza a fizetését.

Az albérlő – aki be volt jelentkezve a lakásba – a gyermekek elhanyagolását részletesen ecsetelte, akárcsak azt, hogy Ica egyáltalán nem használja a mellékhelyiségeket. Persze az albérlőből nem válhatott automatikusan főbérlő a főbérlő eltávolításaikor, mindenesetre – ahogy az önkényes lakásfoglalás esetében – reménykedhetett, hogy a lakást esetleg neki utalja ki a tanács, mivel benne lakik. Ica előzetes letartóztatása alatt a lakásbeli csőtörés ügyében a házmester szerint már az albérlőnek kellett volna eljárnia.¹⁴ Emiatt Éva érdekelt volt Ica elítélésében, mégsem mondott el róla minden rosszat, amit csak tudhatott. A kései csengetéseket nem azzal magyarázta, mint a szomszédok, hogy férfiak jártak Icahoz, hanem csak annyit mondott, hogy „én nem tudhatom, engedett-e be valakit vagy sem, én nem vettem észre”. Éva szerint Ica csak a két nagyobbik gyereket szokta verni (5 és 7 éves), „azért, hogy miért nem vigyáznak a kisebbekre”. Azért a rendőrségi vallomásában aláhúzva szerepel az a mondat, hogy „Ott ütötte, ahol érte őket”. A férjet elsősorban azért hibáztatta, mert az nem fenyegette hatékonyan feleségét a kosz és piszok miatt. Éva szerint Ica és gyermekei naponta háromszor biztosan nem étkeztek, de azért naponta egyszer ehettek valamit.

4

■ A legszocialistábbnak tervezett mintavárosban a 10-12 lakásból álló lépcsőházakban élő szomszédokat gyorsan egymás elleni tanúskodásra lehetett bírni a rendőrkapitányság épületében. Néha biztatás nélkül is. A vizsgálatot két munkanap alatt lefolytató Farkas Lajos rendőrőrmester rutinosan idézte be a tanúkat, nem az első ügye lehetett ez a szokványosnak tűnő eset 1960 első hónapjában. A letartóztatás másnapján kihallgatta a házmestert, az albérlőt és a szemben lakó szomszédot, majd a letartóztatás után két héttel még három szomszédot. A kihallgatott hat tanú közül négy háztartásbeli feleség volt, az albérlő takarítónő, és csupán egyetlen férfit kérdeztek meg (ami jelzi az ügy súlytalanságát): egy MÁV-altisztet. A tanúk második kihallgatási napján visszatérő kérdés volt Ica szovjet katonaismerőse, ám az ügy kivizsgálásakor nem a nehezen bizonyítható „titkos kéjelgés” bizonyítására helyezték a hangsúlyt, hanem a gyermekek elhanyagolására.

Az albérlővel egy napon, még január 8-án kihallgatott szemben lakó szomszédasszony igen terhelő vallomást tett Icará. Bár elmondása szerint bejáratos volt hozzá, azt mondta Icaról a rendőröknek, miközben tudta, hogy a nőt letartóztatták, és

gyermeküket állami gondozásba helyezték: „Nem lehetett nála tapasztalni már azt, hogy szereti a gyermekeket és szeretne dolgozni, hogy legyen nekik valami, mint azelőtt. Nappal mindig a szemközti italboltban volt, a gyermekek be voltak zárva és éhségükben sírtak.”¹⁵ Ez utóbbi mondatot a rend buzgó őrei hullámos vonallal ki is emelték a jegyzőkönyvben. Az, hogy a viszonylag rosszindulatú szomszéd a férfi ismerősökről csupán annyit mond: több férfival látta Icát beszélgetni az utcán, meggyőzhette a rendőröket, hogy fölösleges ebbe az irányba elindulni. Másrészt vélhetően – a város kicsiny volta miatt – ismerték azokat a nőket, akik prostitúcióból éltek, és igen korán felismerték, hogy jelen esetben nem erről van szó. A tényállás megállapítása során a fő kérdések a gyermekek nevelésére és a takarításra összpontosítottak.

A ceglédi születésű házfelügyelő a lakásfoglalás után, 1957 tavaszán került házfelügyelőként a házba, ám pontosan beszámolt annak időpontjáról. A házfelügyelők gyakran tevőleges szereplői voltak az önkényes lakásfoglalásoknak, mivel rajtuk keresztül áramlott az információ az elhagyott lakásokról. A házfelügyelő egy másik szomszédasszonyt – akit később szintén kihallgattak – okolt Ica elzüllésével: „M. Istvánné elvitte őt a vidámparkba a táncfesztiválra, és ettől az időtől kezdve gyakran volt kiségitő a vendéglátóiparban és ott züllött el. Addig csak esetleg szomszédolt, de azután hosszabb időre elhagyta a gyermekeket és csavargott. Azokat nem gondozta és éheztek.”

A január 20-án vallomást tevő szomszédok is ezt a vonalat követték. A felső szomszéd, „elzüllesztő barátnő” vallomásából kiderült, hogy az a Délvárosnak hívtott sztálinvárosi barakk-táborba járt takarítani, és segítségként vitte magával Icát is dolgozni, nem a vendéglátóiparba. A barátnő jóindulatúnak nem mondható vallomásában a piszokról és a bűzről beszélt, ami a lakásból áradt. Szerinte a legkisebb gyerekeken és a négyéves kislányon soha nem volt ruha, és Ilona „azt a gyermeket mindig rúgta-vágta, mert görbe volt a lába”.

Egy másik szomszédasszony a férjét is hibáztatta, mert bár – mint azt mindenki megerősítette – nem ivott, és fizetését hazaadta, ismerte a család életét, „mégsem tett meg mindent, hogy az ott fennálló állapotok megszűnjenek”. Ennek a szomszédnak a vallomásából a rendőrök számára a gyermekek verése („széles gumicsikkal”) volt a legérdekesebb, aláhúzendó, mivel addigra a gyermekverés egyre kevésbé számított elfogadhatónak. A gyermekverés lakóhelyek szerint eltérő konfliktusként jelent meg a városi tanácsi ülések beszédmódjában. A belvárosi szülők elsősorban arra panaszkodtak, hogy az iskolában a tanítók vagy tanárok ütik a gyereket, ezzel szemben a barakk-tábori vagy ófalui iskola tanárai azt kifogásolták, hogy a szülők verik a gyerekeket. Mindez persze nem abból fakadt, hogy lényegesen eltérő képzettségűek lettek volna a város iskoláiban alkalmazott pedagógusok, hanem abból, hogy míg egyes rétegek esetében a gyermekverés „bocsánatos bűnnek” számított, addig az urbanizáltabb életvitelt folytató (többnyire belvárosi) szülőket úgy ábrázolták, hogy számukra a gyermekverés bűn. Persze az is előfordult, hogy egyes szülők a rossz bizonyítvány után nem gyereküket, hanem a rossz jegyet adó tanárt verték meg.¹⁶

A nyomozást még aznap lezárták. Arról nem szól egyetlen irat sem, hogy a férjet összeférhetlenségi vagy egyéb okok miatt nem hallgatták ki. Icával az eljárási rendnek megfelelően ismertették a szomszédok tanúvallomásait, aki leghevesebben a gyerekveréseket és a gyerekek éhezését tagadta. A szomszédok önzetlen segítségét sem tartotta igaznak, bár azt például elismerte, hogy kapott a szomszédoktól gyerekruhákat, „de én azért megdolgoztam” – mondta. Az őt „bemártó” barátnőjét – aki még egy férfival hozta őt összefüggésbe – kölcsönkenyér visszajár alapon szintén rossz hírbe hozta: S. Mihály „az ő udvarlója volt, ezt onnan tudom, hogy elment vele szórakozni és utána nevezett nadrágját mutogatta a vendéglőben”. A vendéglőbe járást

ő is – mint a házmester – a „rossz barátok” (M.-né és az albérlője) hatásának tulajdonította a nyomozás lezárásakor.

5

■ A továbbra is előzetes letartóztatásban lévő Icát kilenc nap múlva hallgatta ki a sztálinvárosi járási ügyész. A hivatalok útvesztőjében egyedül maradt nő próbált küzdeni és menteni magát, felvetette a városi tanács felelősségét is: „Az utóbbi időben szerettem volna elmenni dolgozni, de hiába kértem a városi tanács illetékes szerveit, hogy segítsenek gyermekeim elhelyezésében, nem tettek nekem kedvező intézkedéseket.” Még azt is mondta – amivel persze nem erősítette szavai hitelét: „Az italboltokban szeszesitalt nem szoktam fogyasztani, csak bambit ittam. Akkor, amikor az italboltba vagy a szomszédokhoz mentem, akkor a gyerekeket nem zártam be, mert vagy az albérlőm, vagy a férje otthon tartózkodott.” A gyerekverést elismerte, de – mint mondta – azt csak a „szokványos”, többi szülőhöz hasonló mértékben tette. Tetteit pedig ismételten a rossz baráti társaság hatásával magyarázta.

Az ügyben született vádirat – amelyre nagyrészt a bírósági ítélet is épült – éppen a rendőrség által firtatottakat emelte ki, azt, hogy Ilona rendszeresen az italboltba járt, lezüllött, és a gyerekekkel nem törődött. Ennek okait korántsem feszegette a fogalmazó, a tanúk összes vallomását igaznak tételezte fel. Az ügyészégi fogalmazó költői túlzásokra is ragadtatta magát, ami egyetlen vallomásban sem szerepelt: „több esetben is látták, amikor a gyerekek éhségükben a lakás ablakában a kis kezüket nyaldossák”.

A tárgyalásra egy hónap múlva került sor, ahova Ilonát az adonyi börtönből szállították vissza Sztálinvárosba. Az összes rendőrségi tanút beidéztek. A tárgyaláson Ica bővebben is mesélhetett mindennapjairól, mint a rendőrségen. Tagadta, hogy a gyerekek a Technikum negyedbeli átlaghoz képest éheztek volna. Elmondta, hogy kéthetente járt holtba, ahol december 23-án – a rendőrségi látogatás másnapján – is járt: ott 3 kg cukrot, 5 kg lisztet, 2 kg zsírt és apróságokat vásárolt. Ezután 60 forintja maradt csak, így a spájzot telerakni nem tudta. Ennek ellenére fűteni tudott a felhalmozott koksszal. Ica a beidézett szomszédasszonyokat okolta ismét mindenért, akik a rosszra, a szórakozásra csábították.

A fűtetlen lakás tényét a tárgyaláson az albérlő is tagadta, aki elmondta, hogy Ica délutánonként szokott befűteni (ezért lehetett ebéd előtt fűtetlen a lakás, amikor Hagymási rendőrőrzetű látogatást tett karácsony előtt). A szomszédok a bíróságon is elismerték korábban tett vallomásaik lényegesnek tartott részeit, és majd mindent Ilona könnyelműségével magyaráztak. Rendre össze is veszték a tárgyalóteremben Icával, aki a szóváltásban tagadta vádjait.

A házfelügyelő a sztálinvárosi Vidámparkban 1959-ben rendezett táncdalfesztiváltól számította Ilona elzüllésének történetét. A 43 éves nő az erkölcsi rend őrének is érezte magát a házban, egyúttal a hivatal alapfokú képviselőjének, ami kiderül a többi szomszédra tett megjegyzéséből is. A szomszédok egyöntetűen kiközösítették a ház náluk régebbi lakóját, Ilonát, aki néhány hónappal korábban költözött családjával az épületbe. A szomszédok (így a tanúk) többsége 1957 márciusában költözött a házba, „legálisan”, amikor a tanács kiutalta nekik a félig kész épületben addig szállás céljára használt lakásokat. Az „önkéntes lakásfoglaló”, már akkor három-, később ötgyermekes család elsősorban a lakás megszerzésének módjában különbözött tőlük – mint azt sokan elismerték a tárgyaláson is, egészen 1959 októberéig. Lakást szerezni korántsem volt könnyű Sztálinvárosban, így az önkényes szerzés ténye és a férj távolléte (aki az éppen kollektivizálendő falvakban szerelte az új tsz-épületekben a villanyt) felbátoríthatta a szomszédokat.

A szomszédok a tárgyalóteremben saját, önzetlennek ábrázolt segítségüket részletezték, majd többnyire a gyerekek sírásának vélt okait boncolgatták. A vádlott észrevételeiből kiderült, hogy a szomszédok többségével addigra már haragban volt. Egyetlen szomszédasszonya tett rá kedvező vallomást, aki szerint bár el voltak hanyagolva a gyermekek, de „azt, hogy nem szereti a gyermekeket, azt nem lehet állítani”. A vallomások többségében szörnyetegként feltűnő nő fő bűne ebben a vallomásban, hogy édességgel tömi a gyerekeket, vagyis rosszul osztja be a pénzt. A fogalmazó nem is húzott alá ez utóbbi vallomás jegyzőkönyvezett szövegében egyetlen mondatot sem abból a célból, hogy felhasználja az ítélet megfogalmazásához. A másik, Ilonára nézve semleges vallomás az egyetlen férfi tanútól – egy MÁV-alttiszttől – származik, aki szokványosnak mondta a gyermekek ruházatát és ellátását, „a gyermekeket láttam futkosni hiányos öltözetben, szennyes ruhákban, de én ennek nem tulajdonítottam semmit sem, mert a nagyobbik gyermek az általában megfelelően volt járva”.¹⁷ Ez alapján az Esze Tamás utcában Ilona gyermekei nem ütöttek el a többi gyerektől.

Fentiek ellenére a gyámhatóság képviselője azt állította, hogy a gyermekek neki azt mondták Rácalmáson, hogy inkább szeretnének az otthonban maradni, nem pedig anyjuknál. Persze mindezt a bírósági elvárások miatt is mondhatta a gyámhatóság képviselője, mivel a legrosszabb körülmények között élő állami gondozottak is rendre visszazöktek szüleikhez. Az intézeti rendszer pedig éppen ebben az évtizedben épült ki: míg 1951-ben az állami gondozottak 30, addig 1955-ben már 60%-a volt intézetben elhelyezve. Ezt csak úgy lehetett elérni, hogy az intézetekben előfordult, hogy két-három gyereket fektettek egy ágyba.¹⁸

A bíróság első fokon egy év börtönbüntetésre és egy év szülői felügyelet gyakorlásától való eltiltásra ítélte Ilonát 1960. február 29-én gondozási kötelezettség elmulasztása miatt. Addig már közel két hónapot töltött előzetes letartóztatásban az adonyi börtönben, néhány kilométerre gyermekeitől. A titkos kéjelgés vádjának a tárgyaláson már híre-hamva sem maradt, a gyanús nőt éppen emiatt lakásáig követő rendőr jelentése után szétporladt a kapitányságon.

6

■ 1960. Rácalmási Gyermekotthon, Sztálinváros határában. Az egyik képen közepesen egy hétéves kisfiú, az apja nevét viselő Jancsi mosolyog. Kezében az Arany ABC, amely nemzedékek számára jelentette az első találkozást az ábécével az Ablak Zsiráf megjelenéséig. Mellette húgai ülnek. Egyikük kezében játékmackó, másik műanyag babát ringat. Mögöttük a polcon egy baba, a sötétben hátul egy fémrácsos ágy kisebb gyerekeknek. A csillogó, tisztára törölt viaszosvászon terítőn egy apró hintaló és egy hatalmas tál bukta. A kislányok buktát esznek teli szájjal, előttük fehér virágos poharak a kép dramaturgiája alapján kakaóval tele. A másik képen egy másfél és egy két és fél éves kisfiú ül járókában, kezükben és szájukban pöttös labdával. Nevetnek.¹⁹

Az Ilona lakásán készült fényképek alapján a fürdőszobában a kád használaton kívül, pokrócokkal megpakolva. Mögötte a fehér csempe csak még jobban kiemeli a koszt. Egy másik képen papírdobozban rohadó krumplics, egy harmadikon leszakadt fakeretes ágy, és végül mindenki szörnyülködésére egy vaságy, alatta bili és a szalmazsákból kirázott kukacok. A konyhában a tűzhellyel szemben még egy vaságy, a kockás kőpadlón töcsa sötétlik. Asztal, rajta félbe tört kenyér, egy alma és egy elején nyitott könyv. A gyermekotthonba és a lakásra kiküldött fotós képeit bizonyítékként (a gyermekek új helyükön boldogok, a régi maga volt a „pokol”) a peranyaghoz csatolták.

Beköszöntött a tavasz. A székesfehérvári megyei bíróságon a fellebbezés miatt 1960. május 5-én újratárgyalták Ilona ügyét. A másodfokú bíróság eltűzöttnek találta az elsőfokú bíróság által alkalmazott intézkedést, így a büntetést leszállította négy hónap börtönbüntetésre. A hatásvadász fényképek ellenére a háborút követő népbírói perekben megedzett Tánczos Kornél ítélete a szülői jogok gyakorlásának tiltását szükségtelennek tartotta, az addig letöltött időt (az előzetessel együtt éppen négy hónapot) a büntetésbe beszámította. Ilona kiszabadult a börtönből, a gyermekotthoni képeken mosolygó gyermekeket visszakarta az államtól. A bíróság szerint „az események bekövetkeztében jelentős szerepe volt annak, hogy a vádlott férje vidékre került és csupán hetenként egy-egy alkalommal vagy még ritkábban látogathatta meg családját”. Pedig a bíróság szerint Ilonát felügyelni kellett volna, mivel „hányatott gyermekkorában” olyan „erkölcsi érzék” a gyermeknevelést illetően ki sem fejlődött nála, mint más embereknél. „Az a körülmény, hogy a vádlott a férjének ellenőrzése alól kikerült, szintén hozzájárult ahhoz, hogy a vádlott felelőtlenül élt.”

Ilona visszatérhetett otthonába az öt kisgyerekekkel a kedves szomszédok közé, ha azt az egykori albérlő vagy valaki más még nem foglalta el. Megkezdődött a hivatalosan friziderszocializmusként propagált évtized a másfél év múlva Dunaújvárosra átkeresztelt Sztálinvárosban is.

■ JEGYZETEK

1. A nyomozati eljárás és peranyag jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (a továbbiakban FML). XXV 24. a) Sztálinvárosi (Dunaújvárosi) Városi Bíróság. Büntetőperek. 1960. 6. d. B I. 39/1960. B. Jánosné gondozási kötelezettség elmulasztásának büntette (a továbbiakban B. Jánosné ügye). A sztálinvárosi Technikum negyedről részletesen lásd Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA TTI, Bp., 2004. 2. fejezet.
2. Uo. Hagymási Imre jelentése. 2760/1959. 1959. december 23.
3. FML. Sztálinvárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága (továbbiakban: VB) XXIII/502. 1. d. 1951. szeptember 29.
4. FML. VB. 7. d. 1954. február 25.
5. Sztálinvárosi Hírlap 1957. február 15. 2.
6. FML. Sztálinvárosi házassági anyakönyvi kivonatok. Minta nagysága: 450 pár adatai. 1953-ból 121, 1958-ból 105 házasságkötés adatai. A gyermekszületés és házasságkötés összefüggéseire: FML. Születési anyakönyvi kivonatok: 1953-ból 117, 1958-ból 107 születési anyakönyvi kivonat.
7. Jó Pásztor Nővérek rendje, melyet 1950-ben feloszlattak.
8. Gábor László – Győri Péter: *Guberálás a lakáspiacra*. In: Győri Péter (szerk.): *A város, a város társadalma, életformacsoportok*. Szöveggyűjtemény. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Bp., é. n. 113–136. 127.
9. *Statisztikai Évkönyv* 1985. KSH, Bp., 1986. 17.
10. B. Jánosné. B. Józsefné tanúkihallgatási jegyzőkönyve a sztálinvárosi rendőrkapitányságon. 1960. január 8.
11. Sztálinvárosi Hírlap 1957. március 8. 5.
12. Ennek terjesztését – ami több vallomásban megjelent – Ilona maga is elismerte az ügyészségen január 29-én tett vallomásában, ám azt viccnek minősítette: „Azt, hogy a férjemtől el fogok válni és a szovjet katonához megyek feleségül, csak viccből mondtam.”
13. FML. Rendőrség. 12. d. 1959. Jelentés. 1959. június 23. Aktájukat 1958. november 18-án nyitották.
14. Z. T. Gáborné vallomása. B. Jánosné ügye. 1960. január 8.
15. B. Jánosné ügye. G. Sándorné vallomása. 1960. január 8.
16. FML. VB. 7. d. 1954. november 11; Sztálinvárosi Hírlap 1953. december 18. 2; 1958. március 4. 3.
17. K. Gyula vallomása. Jegyzőkönyv a gondozási kötelezettség elmulasztásának büntette miatt B. Jánosné ellen indított bűnügyben a Sztálinvárosi Városi Bíróságnál, 1960. február 29. 8.
18. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MOL). M-KS-288. f. 33. cs. 1957/1. ő. e. Javaslat a minisztertanácsához az Országos Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanács felállításáról. 91.
19. A fényképeket B. Jánosné peranyagához csatolták.

GYARMATI GYÖRGY

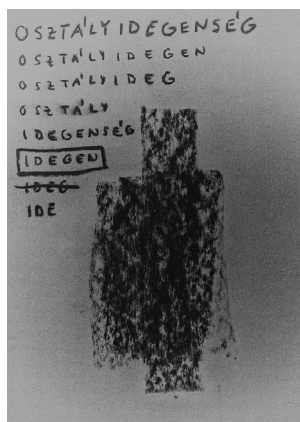
A NOSZTALGIA ESETE A KÁDÁR-KORSZAKKAL

■ A szakmai elemzések természetes jellemzője, hogy a befejezett múltat – lett legyen szó markáns politikai cezúrával elhatárolt közelmúltról akár – történelmi tematikaként vizsgálják. A társadalmi közgondolkodásban vagy a múlt aktuálpolitikai szempontú újrahasznosítása során már inkább relatív az időmérték, és széles – alkalmasint szabados – értelmezési tartományban élhet velünk a történelem. E társbérletben az emlékezet ugyanúgy többretegűen szelektív, mint az amnézia. Ugyanarra a csupasz koponyára – ha ezt tekintjük a történelmi forrásfeltárással hitelesített csontváznak – nagyon különböző arcéleket képes applikálni a memória, az emlékezés és a felejtés plasztikai sebészete. A korszakkal foglalkozó írások némelyike felveti, hogy ha Kádár János az ötvenes-hatvanas évek fordulóján meghal, a múlt század igencsak rossz emléké első emberei között parentálták volna el. Nem így történt. Három évtized múltán – személyének és rendszerének egybeeső temetése idején – kevesen merték volna megjövedölni, hogy regnálásának korszakát idővel majd „nosztalgiával” emlegetik. Ez sem így történt, miáltal újfent igazolódni látszik az ironikus bölcselkedés: „nem tudhatjuk, hogy mit hoz a múlt”.

Esetleges mintavétel milliók családhalmazból

■ Nagyapám az első világháborúban *már*, a második világgégs tűzrakásánál *még* katonaköteles kor-

A dolgozat előadásként – legutóbb – az MTA TTKK Politikatudományi Intézetének 1912. november 22-ei *A múlt jelene – a jelen múltja* című konferenciáján hangzott el, s nem sokkal ezelőtt a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének *Metaszetek* c. online portálja adta közre. „Hagyományos”, nyomtatott formában a *Korunk* teszi közzé először.

„Mondjatok egyetlen olyan »testvéri« országot [...], ahová érdemes lenne emigrálni!”

ban volt. Egy keze idővel már kevésnek bizonyult, hogy előszámálja ujjain a huszadik századi magyar politikai cezurákat vagy annak nevesítőit: Ferenc József, Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós, Szálasi Ferenc, Rákosi Máttyás. 1956 forró őszenek napjaiban szinte egyvégtében a rádió előtt ült. Nagy Imre után az újabb rendszer névadója, Kádár János volt számára a nyolcadik – s egyben az utolsó –, akit „az ország első embereként” lajstromozott. Ő bizony a fent említett „rossz emlékű Kádár”-tudattal hagyta itt ezt az árnyékvilágot. Végiggondolva az első frontra vonulása óta történeteket, lehetett-e bármi oka arra, hogy ne fiatalkori „Ferenc Jóska” éveit tekintse boldog békeidőknek – idézőjel nélkül? Felnőttkorát számba véve – ami 1910-től 1960-ig épp egy fél évszázadra rúgott – nem akadt egyetlen öt évet meghaladó periódus, amikor ne érte volna az országot s alattvalóitársainak többségével együtt önmagát is valami újabb sorsfordító megpróbáltatás. A „mostantól minden másképp volt” politikai hiszekegyek előjelváltásai közepette az is nehezen volt kalkulálható, hogy a „kezdhetünk mindent előlről” egzisztenciális kedvezményezettséget vagy diszkriminációs csapást jelent-e az éppen regnáló rendszer horizontján, de akadt fordulat – kiknek egyik, kiknek másik kurzusváltáskor –, hogy „a lét a tét” veszedelme derengett fel.¹

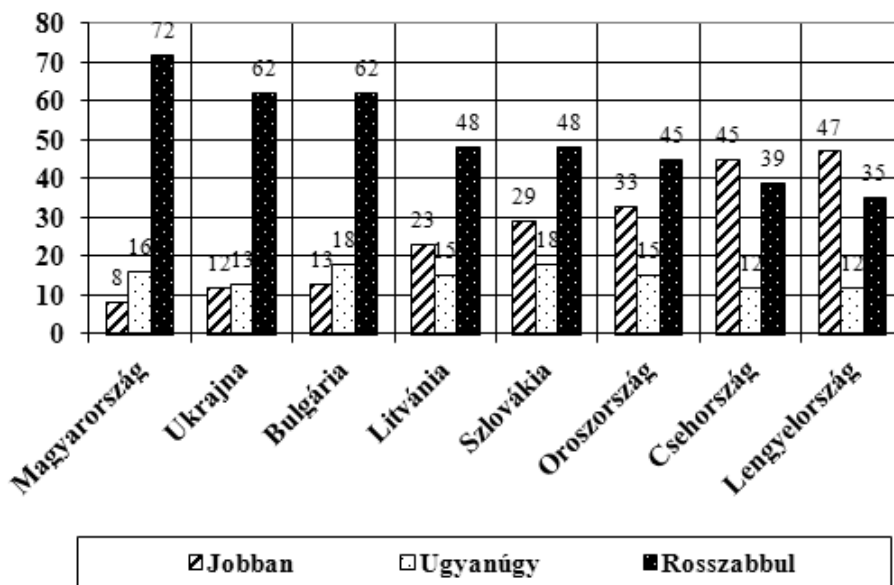
A múlt század húszas éveiben született lánya, fiai – veje és menyei – saját életük „történelmi időszámítását” a világválsággal kezdhették (1929–33). Mindannyian átérték ugyanakkor a Kádár-korszak konszolidáltnak és puha diktatúrájának mondott szűk három évtizedét, sőt mi több, a legutóbbi, 1989–90-es rendszertranszformációt is (nyugdíjasként). Az unokák a második világháborús fordulattól az első öt éves terv nyitányáig orgonasípokként jöttek egymás után a természet rendje szerint. Világra eszmélni 1956 és a Berlini Fal felhúzása közötti években kezdtek. Hatból ketten „csak” középiskolát maturáltak, de ők tudtak/mertek – munkáslakás-hittel – saját házat tető alá hozni. Négyen – régies fordulattal „nadrágos emberek” – diplomások lettek. A kádári új gazdasági mechanizmus – és annak visszavonása – éveiben voltak fiatal pályakezdők, s immár a mába érően, az elmúlt évtizedben lépegették át a nyugdíjogosultság (időközben kitolódott) évkörét. Fiaik, lányaik – a dedunoka-generáció – már a legutóbbi rendszerváltás után végeztek egyetemet mindannyian, s (több diplomával, esetenként több nyelvvél a tarsolyukban) keresik a megélhetéssel kecsegtető munkát. Számukra a gyerekkori népmesei fordulat, „hol volt, hol nem volt” jelen idejűvé aktualizálódott, mert állás bizony „hol van, hol nem van”.² S ha itthon nincs, mennek – mert tehetik, s mert a megélhetésért erre kényszerülnek – külföldre...

A rendszerváltási deficit társadalmi tükre – két évtized múltán (2009)

■ Az előbbi bekezdés három generációjából kerültek ki azok, akik az elmúlt években visszatérően alanyai lehettek a kérdezőbiztosoknak. Az eltérő reprezentativitású felmérések a rendszerváltást fókuszba helyező idősíki mentén faggatóztak hogylétek felől. Arra kérdeztek rá – esetünkben két évtized távlatából –, hogy jobban, rosszabbul vagy ugyanúgy (változatlan „privát” kondíciók közepette) élnek-e, mint a letűnt államszocializmus idején. Ezúttal egy olyan felmérést hívunk segítségül, amelyik néhány más, posztkommunista országot is pásztázott,³ mindazonáltal mondanók továbbra is Magyarországra koncentrálnak.

A közreadott felmérés szerint Magyarországon kiugróan magas, 72% azok aránya, akik magukat a *rendszerváltás vesztesei* közé sorolják, s ennek komplementer oldalán értelemeszerűen kínálkozik, hogy a legkevésbé (8%) helyezik magukat a *rendszerváltás nyertesei* közé. Különösen szembeűnő a magyarországi státuscsoportok meg-

1. diagram
2009-ben jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul él, mint a kommunizmus alatt?

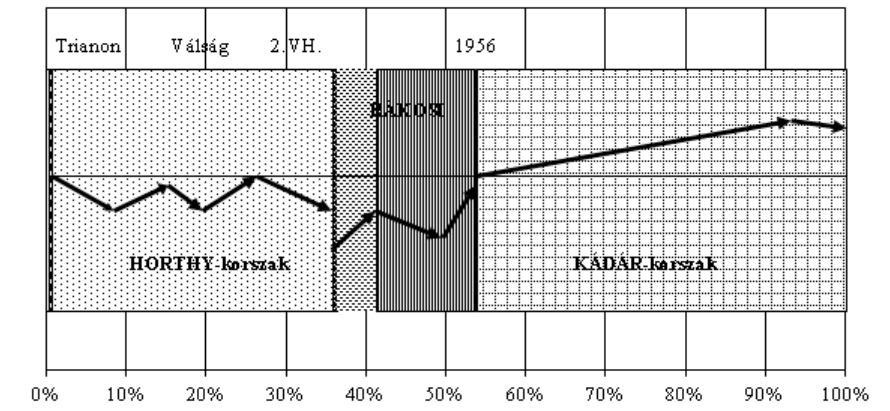
oszlásának aránya a diagram másik szélén elhelyezkedő Cseh- és Lengyelország megkérdezettjeivel összevetve: utóbbiaknál több mint ötször annyian vannak a nyertes csoportba öndefiniálók, s fele körül mozognak a magukat vesztesek közé sorolók.⁴ A nyertes-vesztes megoszlásnak két egymásba fonódó olvasata van. Aktuálpolitikai közelítésben azért sokkoló, mert a rendszerváltás mineműségéről s annak kormányosairól, „az új politikai osztályról” állít ki rossz bizonyítványt. Ennek tükörképe az a „történetinek” maszkírozott magyarázat, mely szerint az ilyen típusú kérdések és azok ilyen – ehhez hasonló – eredményei tanúsítják leginkább a társadalom Kádár-korszak iránti nosztalgiáját. Utóbbira sok minden mondható, az viszont legkevésbé, hogy „történeti” értelmezés lenne. Inkább tanúsítja azt az attitűdöt, mely szerint – a magyar közgondolkodásban legalábbis – a nőkhöz, a focihoz és a történelemhez „mindenki ért”. S tanúsítja azt a sértett politikusi habitust, amely a rendszerváltás egyik minisztere, Szabó Iván keserű kifakadását hívta elő egy kedvezőtlen választási eredmény láttán: „borzalmas tagságunk van!” A Kádár-nosztalgiát emlegető *áltörténeti* – pontosabban mentegetőző, szemrehányó s majdhogynem bűnbakkereső – magyarázat ugyanis azt sugallja: „borzalmas társadalmunk van”. Nem gondolnám, hogy így volna. A felmérés tekinthető a rendszerváltási deficit – egyik – társadalmi lenyomatának, de ez is inkább a mából magyarázza a múltat. Az alábbiakban nem e „társadalmi háládatlanságnak” kívánok utánajárni. Sokkal inkább szeretném – spinozai értelemben – *megérteni*, hogy az elmúlt század magyarországi történelmének mely mozzanatai teszik értelmezhetővé a diagramban tükröződő társadalmi beállítódás, közérzület létrejöttét. (Mindenkinek szabad, hát legyen szabad egy történésznek is történészkedni...)

A rövid 20. század és a hosszú Kádár-korszak

■ A történetírásban elterjedt a „hosszú 19. század” fogalma, melyet kronológiailag a nagy francia forradalomtól (1789) az első világháborúig (1914/1918) szoktak számolni. Így a „rövid 20. század” nyitánya az 1918. őszi háború- és birodalomvesztés, míg záró időköre 1989/1990, az államszocializmus „javított kiadásának”, a Kádár-korszaknak a leáldozása. Fentiek alapján a hosszú 19. század közel 130, a rövid 20. század legfeljebb 72 kalendáriumi évet foglal magában. Magyarországon a rövid 20. századán a továbbiakban ezt a hét évtizedet értem, két kiegészítéssel. Az egyik, hogy e bő hét évtized során összesen kilenc rendszerváltás – vagy azzal felérő rendszerváltási kísérlet – történt. A másik, hogy akinek életútja ennél hosszabbra nyúlt – mondhatnók „három századot érintett” –, az Ajtmatov regénycímét fordítva könyvelhette el: „évszázadnál hosszabb ez a lét”.⁵ Csak saját szakmám nevesebbjeiből patinás lista állítható össze, akik elmondhatták magukról, hogy – gyakorolta hányatott, kacskaringós – életükre visszatekintve nyolc magyarországi rendszer születésének és bukásának lehettek kortársai a 20. században, s kilencedikként láthatták még az ezredvégen újra „próbálkozó demokráciát”.⁶ (Copyright Bibó István.) Ha csupán a historikusok közül ennyi nevesíthető, mennyire rúghat más szakmák, hivatások közismertségre szert tett gerontokráciája, és mekkora lehet a nem jegyzett nevű, de még 1990 után is köztünk élő szépkorúak halmaza.

A társadalmat széles körben sújtó megpróbáltatások korábban sem voltak ismeretlenek a magyarhoni történelemben: tatárjárás, török dúlás, német áfium. Ezeknek a pusztításoknak más volt a történelmi algoritmus: országot-népet emésztő két sorscsapás között több generációnyi idő telt el, így a társadalomnak megadatott a soros „istencsapást” kiheverni, szépapáktól ükunokákig újrendezni soraikat, egyénileg és közösségi lében is regenerálódni, közkeletűen ötről hatra jutni. A rövid huszadik század folyamán viszont egy átlagos életút során többször, visszatérően szenvedett el a társadalmi sokaság újabb és még újabb „mohácsokat” úgy, hogy közöttük nem maradt idő regenerálódni. Ebben a történetileg fragmentálódott rövid huszadik században jelent majd relatíve hosszú regenerálódási periódust Magyarországon a Kádár János nevéhez kötődő időszak.

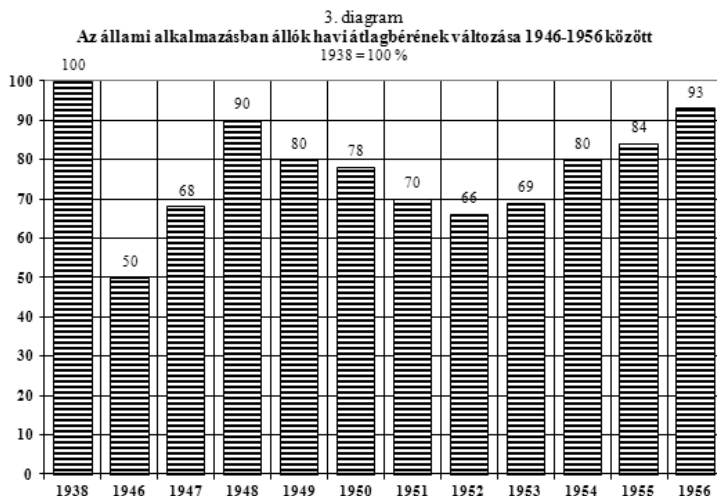
2. diagram
Rezsimek időarányos megoszlása Magyarországon a 20. században -
éltívó-trenddel

□ Károlyi M ■ Kun B □ Horthy M ■ Szálasi F ⊗ Koalíció ■ Rákosi M ↻ 56 Okt. ⊠ Kádár J

A második diagramon időtartamuk arányainak megfelelően követik egymást a 20. századi magyar politikai rezsimiek.⁷ Ezek többnyire végletesen tagadták azt, amit éppen leváltottak, s ebből ered „hasonlóságuk” is: minden egyes rendszerfordulathoz elmaradhatatlanul társult az éppen felülkerekedő új berendezkedés önigazolását célzó ilyen-olyan elszámoltatás: B-lista, számon kérő szék, nemzetvédelemnek magyarázott népirtás, népbíráskodás, „népítélet” vagy éppen osztályalapúnak mondott tömeges diszkrimináció. A kollektív emlékezetben manapság még fel-feltűnik a „csengőfrász”, de azt kronológiailag megelőzte a történelmi emlékezet homályába vesző „csendőfrász”. A vörös-, fehér-, barna terror váltógazdaságát, a kakastollat ávósmundérra cserélő fordulatokat elszenvedőként megélve – már akinek a túlélés megadatott –, a politikai névtelenek sokasága többnyire azt konstatálhatta a század első felében, hogy a rendszercserék szériája inkább csak csöbörből vödörbe „másállapotot” hozott számukra. Az egymást rapszodikusán kergető rendszerek e számon kérő algoritmusára négy évtizeden át követhető, egészen az ötvenes évek végéig – a Kádár-korszak restaurációs megtorlásáig –, miközben már átléptünk a század második felébe.

A rövid század közepe az időskálán Nagy Imre első miniszterelnökségére, ezen belül 1954-re tehető. Történelmi véletlen ugyan – mert sem annak alakítói, sem passzív részei nem tudhatták –, de az ún. „új szakasz” húsz hónapja megélhetéstörténeti közelítésben egy nem pontszerű „fordulópontot” jelentett a társadalom nagyobbik hányadának. Ha az 1918–1953 közötti időszakban követjük nyomon az életnívó (mindig torz) átlagának mozgását, hullámvasútra emlékeztető emelkedések, lejtmenetek váltakozása volt jellemző. Az első háborús összeomlás, a trianoni veszteségek, a jóvátételi kötelezettség terhe és – mindhármukkal összefüggésben – a nagyarányú infláció 1924-ig eltartott. A Bethlen István miniszterelnök nevéhez kapcsolt konszolidáció évtizedében már csak öt év volt hátra, hogy a megváltozott összetételű „trianoni társadalom” regenerálódjon valamelyest, mígnem kitört a nagy gazdasági világválság. Nekünk perifériális fuvallata is elég volt ahhoz, hogy újra milliók egzisztenciája kerüljön meg vagy omoljon össze – döntő hányadában az egyébként is permanensen szűkséget szenvedők köréből. Ebből csak az újabb háborúra készülési fegyverkezési konjunktúrája segített magunkra találni – időlegesen –, mert amit nyertünk (nyertünk?) a revíziós vámon-vágyon, az mind odalett a világháborús réven. Sőt még annál is több. A társadalom közel tizedének pusztulása mellett a nemzeti és magánjavak prédává válásán túl a maradékból a megmaradtaknak kellett kiizzadniuk újra a vesztesre kirótt jóvátételt. Ezzel ismét átléptünk a második világháború utáni időkre, aminek megidézéséhez egy újabb diagramot hívok segítségül.

A világháborúban megvert ország megtizedelt-megtiport társadalma tényleg lenyűgöző „újjaépítést” és önreparálási erőfeszítést mutat fel az 1945–1948 közötti években. (Van, aki ezt a helyreállítási boomot – visszatekintő európai összevetésben – keresztelte el „magyar csodának”.⁸) Statisztikai adatokkal – megint csak átlagosan – ez ki is mutatható. De ehhez az kellett, hogy az 1946. évi valutastabilizáció közepette az utolsó békeév (1938) szintjének felére redukálják az új forintban kínált (átlag)keresetet. A talpra állás innét számítandó, s ezzel együtt becsülendő meg az a teljesítmény, hogy 1948-ra elértük a tíz évvel korábbi (utolsó békeév) standard 80 százalékát. Majd következett az újabb fordulat, a nyílt kommunista hatalomátvétel, s társult hozzá többéves nadrágszíj-megszorítás: „nem ehetjük meg ma a holnapra aranytojást tojó tyúkot”. Rákosi Mátyás hagymázás ellenségkeresési – és ellenségtaglalási – hisztériával fűszerezett hadigazdasági terroruralmának első fél évtizedében a társadalom többségének életszínvonala újra visszaramlott a háborút követő általános nélkülözés közelébe. Nem csupán a Horthy-korszakbeli nívóra, hanem a kommunista hatalomátvétel előtti részleges regenerálódás elért szintjére is békaperspektívából tekinthetett fel a kortársak többsége.⁹

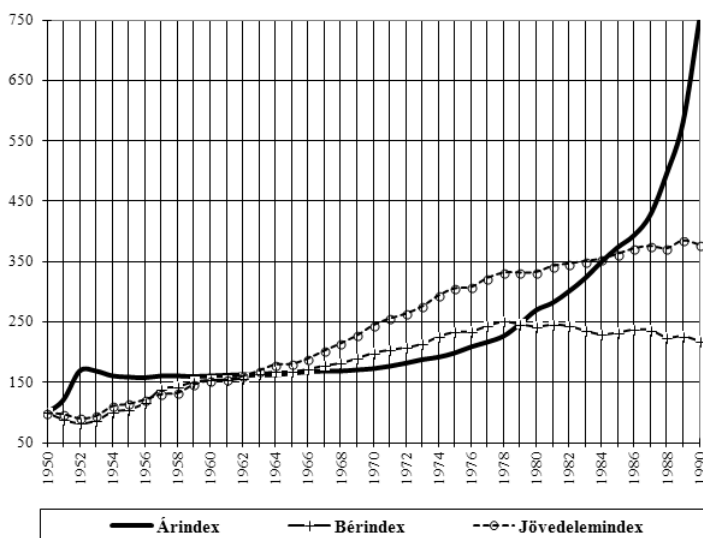
Ezután érünk el a fentebb már említett „új szakaszhoz”, a 20. század félidejéhez s egyúttal a társadalom megélhetési hullámgörbéjének – statisztikailag mérhető – történelmi fordulópontjához. Winston Churchill – utólag és nagyvonalú általánosítással – summázta úgy a második világháborús fordulatot, hogy „El-Alamein előtt nem arattunk győzelmet, El-Alamein után nem szenvedtünk vereséget”.¹⁰ Ugyanílyen nagyvonalú általánosítással mondható, hogy a magyarországi életszínvonal a „trianoni” századelőtől 1954-ig – többnyire ötéves időszakaszokra töredevezve – hektikusan le s fel rángatózott, 1954 után viszont közel három évtizeden át nem csökkent. E hosszú távú előrettekintéssel korántsem akarunk átsiklani az 1956-os kettős fordulaton, a forradalmon és a bukását követő újabb véres megtorlással elegyített restauráción. Már csak azért sem, mert a Kádár-korszak nyitányának Janus-arcú – „mézesmadzag és korbács” – politikájából ezúttal az első összetevő segít megvilágítani az imént történelmi fordulatként említett életnívó-emelkedés faramuciságát. Nevezetesen azt, hogy ha az éppen lezajlott – akkor hivatalosított terminussal – „ellenforradalom kártevősei” valóban olyan mértékűek voltak, mint amilyenek azt a propaganda hirdette, ugyan miből teltt 1957 elején rögtön nagyarányú, 19–27 százalékos általános fizetésemelést foganatosítani.

Az ország lakóit a megtorlás kibontakozása közepette „pénztárcáján és hasán keresztül” pacifikálni igyekvő politika nem volt eredménytelen. Hosszabb távon szemlélve pedig ezzel az aktussal jutottak (végre) oda a bérből és fizetésből élők milliói, hogy keresetük két évtized után újra elérte a világháború előtti utolsó békeév szintjét, az 1938-as megélhetési rátát. A fentebbi (3. számú) diagram hullámvasútja az évenkénti változásokat követve szemlélteti, hogy a Rákosi-korszak hadikommunista és üldözési mániás terroruralma egy teljes évtizeddel késleltette – halasztotta el – a háborúkra történelmi algoritmusként következő társadalmi regenerálódás lehetőségét. Mert – félreértés ne essék – itt sincs még szó a kommunista önlegitimáció népboldogító axiómájának beteljesüléséről. A volt uralkodó osztályokat – azok javait elkönfiskálva, vagyonukat eltékozolva – eltüntették ugyan, de a szocialista rendszer saját bázisának tartott „dolgozó tömegek” legfeljebb azt konstatálhatták, hogy előbb jutottunk ’56-ra, mint ötről hatra: legfeljebb ugyanott kezdünk tartani, ahol már voltunk – két évtizeddel ezelőtt.¹¹ Mindenesetre ez már annak a századunkban leghosszabb – negvedszázados – regenerálódási időszaknak volt a nyitánya, amilyen a honi társadalom egymást váltó generációinak korábban soha nem adatott meg. Lássuk immár, hogy milyen is volt az a konzolidált „hosszú Kádár-korszak”, s hogy mennyiben tértek el a – társadalmat leginkább érdeklő – megélhetési viszonyok a korábbiaktól.

A „hosszú Kádár-korszak” mint tartós társadalmi regenerálódási ciklus

■ Az egymást számon kérő, megtagadó abcúgolással váltó politikai rendszerek mozaikosan töredezték a társadalom – többnyire még tradicionális, többgenerációs nagycsaládi rendben együtt élő – történeti folytonosságát is. A rövid huszadik század egészét tekintve nemhogy négy évtized – a magyarországi államszocializmus jelenvalósága – számít hosszú időtartamnak, hanem annak már akár a fele is. A 4. *diagram* 1950–1990 között követi nyomon a bérek és a jövedelmek változásait, s a szintén változó árindex hozzájuk rendelésével jelzi azok mindenkori „statisztikai” vásárlóértékét. Ennek első éve szinkronban vannak a már korábban leírtakkal. Az ötvenes évekbe lépve, a hidegháború és Rákosi pártfőtitkárságának „jégkorszaka” a társadalom többsége számára újabb „öt szűk esztendő” kiszolgáltatottságával köszöntött be. Sztálin halála után az ehrenburgi „olvadás”¹² azzal kecsegtetett, hogy megfordulhat a nélkülözés trendje. De még csupán arról lehetett szó, hogy a kommunista hatalomátvétellel 1948 után elakadt posztvilágháborús regenerálódás mégiscsak folytatódhat, s – visszautalva a 3. *diagramra* – 1957-re tehető az 1938-as megélhetési szint (statisztikai) utolérése. A diagram 1954–1962 közötti éveire pillantva jól látható, hogy a bér és a jövedelem közelíti ugyan az árindexet, de egyelőre „alulról kapaszkodik utána”. Ne feledjük, ezekben az években Rákosi előbb még „a Sztálin nélküli sztálinizmus” életben tartásával próbálkozott, mígnem 1956-ban mégiscsak menesztették, amit gyors egymásutánban követett a nemzeti-demokratikus forradalom, annak bukása, majd a kádári restauráció, azaz: ellentétes előjelű és cunami erejű társadalmi-politikai fordulatok gyors egymásutánja. Utóbbi részeként viszik keresztül az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a mezőgazdaság szinte teljes egészének kollektivizálását. Az egy évtizeddel korábbi brutalitásából helyenként már alább adó téveszesítés újabb hulláma lényegében felszámolta a kommunista axióma szerint rendszeridegen paraszti magángazdálkodást. Mondhatnók úgy is, hogy míg Rákosi nyolcvényi terroruralommal is csupán felében-harmadában tudta keresztül-

4. diagram
Az egy főre eső bérek, jövedelmek, illetve a fogyasztói árak
változása Magyarországon, 1950-1990 között. (1950=100)

erőszakolni az államszocializmus e rendszerelmét, Kádár ezt – „jösz vagy viszlek” know-how alkalmazásával – fél évtized alatt abszolválta. Ezzel viszont már az alattvalók (szinte) egésze vált egzisztenciálisan státusfüggővé. Ezt a stációt, a *társadalom államosítását* rögzíthette úgy az egyeduralkodó MSZMP 1961-ben, hogy elvégeztette „a szocializmus alapjainak lerakása”.

Megélhetéstörténeti nézőpontból ekkortól számítható a Kádár-korszak „két jó évtizede”. A 4. *diagram* trendvonalai azt mutatják, hogy a bérimdex 1979-ig, a jövedelemindex pedig egészen 1984-ig meghaladta az árindexet. Azaz, a társadalom keresőképes többsége minden évkörben egy csipetnyivel többet tudhatott saját háztartásában, mint amennyi a közvetlen napi megélhetéshez nélkülözhetetlen volt. Ezzel párhuzamosan teljesedett ki az állami paternalizmus szociális ellátási köre. Önálló egzisztenciájának elvétele fejében a szövetkezeti parasztság is részesévé lett a társadalombiztosítás egészségügyi rendszerének és az öregségi nyugellátásnak (a tsz-tagoknak ekkortól valóban fizetett ún. földjáradék mellett). A hatvanas évek elején szűnik meg a velük – mint „maszekokkal” – szembeni kollektív diszkrimináció gyermekeik felsőfokú (egyetemi, főiskolai) továbbtanulása esetén, s ugyanekkor oldják fel ezt a hátrányos ideológiai-politikai megkülönböztetést az értelmiségi családból („x” ikszesek) felsőoktatásba jelentkezőkkel szemben. A hatvanas-hetvenes évtized fordulójától vezetik be és bővítik fokozatosan az alkalmazásban álló nők szülési-anyasági szociális ellátását (GYES) és a nyugdíjkorhatár gyerekszámától függő kedvezményét.

A kommunizmus projekt sztálinista archetípusához képest – amit Rákosi mindvégig hektikus (konszolidálatlan) rendszere próbált Magyarországra erőltetni – a Kádár-korszak mássága három pilléren nyugodott, s alighanem ettől vált hosszú évtizedekre konszolidált rendszerré.

a) *A korábban nyíltan brutális politikai diktatúra mérséklése*. Az államosított alattvaló státust elfogadó, túlnyomó többséget jelentő társadalomhánnyaddal szembeni – a Rákosi-korban naponkénti – oktan vegzálások nagyarányú mérséklődése. Leegyszerűsítve ezt fejezte ki egyfelől az „aki nincs ellenünk, az velünk van”, másfelől az úgynevezett 3T, a „támogatott – túrt – tiltott” politikai szlogen.

b) *A szocialista „bővített újraelosztás”*. A teljes körű foglalkoztatás keretében mindvégig alacsonyan tartották a béreket, azzal együtt, hogy azok hosszú időn át kiszámíthatóan emelkedtek. Ez volt az elemi megélhetési alap, amit szociális juttatások sokaságával bátyáztak körül. Gyerekszámától függő családi pótlék mellett ingyenes bölcsődék és óvodák; a kötelező, de alacsonyan megszabott társadalombiztosítási hozzájárulás fejében „ingyenes” betegellátás; minden szinten tandíjmentes oktatás; kedvezményes munkásszálló, illetve kollégiumi lakhatás, utóbbiaknál szociális és/vagy tanulmányi ösztöndíj; kedvezményes és tömeges szakszervezeti és/vagy vállalati üdülés; foglalkoztatás közepette megszerzendő szakképesítéshez, diplomához járó munkaidő-kedvezmény és/vagy tanulmányi szabadság; a kedvezményes bérlakáshoz jutás különböző formái, illetve kedvezményes – hosszú lejáratú és alacsony kamatszintű – állami lakásépítési kölcsön (gyakorta majdhogynem kamatmentes munkahelyi kölcsönrel kiegészítve).

c) *Privát tevékenységi formáknak az államszocializmus praxisába szerveződése*. Az elsődlegesnek tekintett (állami) „szocialista tulajdon” mellett a konszolidált Kádár-korszak intézményesített kiskapukkal – előbb túrt kategóriaként, majd egyre inkább a rendszer működési mechanizmusába szervezítve – legalizálta a (korlátozott) magántulajdont. Ezek eleinte önállóság- vagy tulajdonpótlékok voltak, idő múltával viszont fontos elemek lettek az ún. kádári „nagy kompromisszum” fennmaradásának. Közülük legkiterjedtebb és legemlékezetesebb a *háztáji parcella* – eredetileg a termelőszövetkezeti tagoknak, később az agrárgazdaságok alkalmazotti státusú foglalkoztatottai számára is. Ide sorolható a *hétvégi házak* egy része – főként a Balaton mel-

lett és más üdülőövezetekben.¹³ A háztáji termelvényeknek – a saját fogyasztás mellett – egyre komolyabb szerepe lett a városi háztartások élelmiszerellátásában, a frekventált helyen lévő víkendházaknak pedig az elégtelen szabadidős férőhelyhiány pótlásában úgy, hogy az ezzel foglalatосkodók számára mindkét esetben számottevő jövedelemkiegészítést jelentett. Míg az előbb említett két változat magántulajdon alapú volt, a *mellék- és másodállások* egyre terebélyesedő rendszere a saját munkakerő/tudás bővített áruba bocsátását jelentette a hatvanas évek második felétől, majd a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától ezek zöme is intézményesült az ún. vállalati – majd azon kívül is létrehozható – *gazdasági munkaközösségek* (gmk) különböző formációiban. Ezek együttesen alkották a *második gazdaságot*. Azon lehet vitatkozni, hogy az említett tulajdon-, illetve pénzkereseti formák beilleszthetőek-e az államszocialista rendszerparadigmába vagy sem. A sztálinista, „rákosista” archetípusba aligha, a Kádár-korszak Magyarországon viszont szerves részei lettek a „létező szocializmus” működtetésének és a „részlegesen önfenntartó” kvázi-piaci társadalmi megélhetésnek. Az újabb szemléletű kommunizmus-kutatás egyik formuláját kölcsönözve azt is mondhatnók, hogy a magyaros államszocializmusnak a Kádár-korszakban lett „szocialista tartalma” (is).¹⁴

Itt érünk el a rendszerkronológiában a múlt század nyolcvanas éveéhez. A fentebbi 4. *diagramon* nyomon követhető, hogy az árindex egyre meredekebben emelkedik, s elszakad előbb a csökkenő bér-, majd a stagnálónak váló jövedelemindextől is. Ez volt a fokozatosan adósságszpirálba forduló külső állami eladósodás évtizede. Közelebbről vizsgálva viszont inkább egy sajátos rendszerparadoxon mutatkozott: az állam külföldi eladósodásának növekvő mértéke nem fordult át – nem hátrították át – „társadalmi eladósodássá”. Összességében a korábbi „két jó évtizedhez” képest a társadalmi megélhetés-javulás, a gyarapodás íve kisebb emelkedésszöveget, illetve stagnálást mutat a harmadik évtizedben. Csak két példát említve: a magánháztartásokban mind a lakásépítés, mind a gépkocsibeszerzés „kiemelt nagyberuházásnak” számított ekkoriban. Miközben a nyolcvanas évtizedben látványosan csökken az állami lakásépítés, az ún. önerős fészekrakás révén teljesül a tervezési lakásépítési program. A magángépkocsik száma Magyarországon 1980-ban lépte túl az egymilliót, s 1990-re – a hanyatlás évtizedében – megkétszereződött. A rendszer összeomlásakor kétmillió magánautó futott – vagy éppen dőcögött – meglehetősen rossz útjainkon. A hatvanas-hetvenes évek szocialista bővített újraelosztása után a mindinkább elterjedő „bővített önkiszákmányolás” – a második gazdaság vagy közületi másod-, harmadállások – révén szerzett jövedelem kínált lehetőséget arra, hogy az állam külső eladósodását és a makrogazdaság recesszióját a társadalom zöme legalábbis késleltetni, mérsékelni tudta saját „civil” szférájában. (A magánszféra pauperizálódása – főként az összeomlás előtti három-négy évben – azok körében mutatható ki, akik az állami vállalatok „leépítési” programjának részeként kerültek utcára, holott egyedül ez biztosította egzisztenciájukat. A szegénységi küszöb környékén – vagy az alatt – élők korábban is csak fehér hollóként voltak a második gazdaság haszonélvezői, és ekkor sem tudtak oda átváltani.)

A társadalmi regenerálódás „időmértéke” és a szocialista bővített újraelosztás kamatainak késleltetett behajtása

■ A Kádár-korszak utolsó három évtizede – a rövid 20. század 40 százalékát kitöltve – érdemleges társadalmi megújítás, látványos politikai fordulat nélküli regenerálódási időszak volt. Ennek „időmértéke” akkor becsülhető fel, ha összevetjük a két előzményének számító – virtuális – „harmincéves háborúval”, lett legyen szó akár az 1918-

tól 1948-ig, akár az 1928-tól 1958-ig terjedő három dekádról, amikor öt-öt antagonisztikus rendszerváltó fordulat számolható össze, s a társadalom zöme válsággazdasági és/vagy háborús dúlásoknak volt kárvallottja. Ezek visszajáró kiszolgáltatottságához képest volt politikailag nyugodtabb, társadalmi nézőpontból kiszámíthatóbb – alkalmasint saját életút-stratégiát és életmódváltást is lehetővé tevő¹⁵ – a Kádár-korszak, ahol a munkavállalási kötelezettség különböző nívón bár, de tartós elemi létbiztonságot kínált és (ehhez kötötten) nyugdíjjal fedezett öregkorral kecsegtetett. (A rendszerkritikákban visszatérően és jogosan szóvá tett ún. „kapun belüli munkanélküliséget” a közületi szférában és a második gazdaságban való többszörös foglalkoztatási igénnyel-lehetőséggel összevetve inkább beszélhetünk keresleti és nem kínálati munkaerő piacról.)

Az érem másik oldala. Kádár rendszere az említett létbiztonságot nem polgári egzisztenciák sokasága, hanem státusfüggő alattvalók tömege számára kínálta. A rendszerszintű paternalizmus tudomásulvétele volt az ára „a holnap (jövőre) akár egy kicsit jobb is lehet”, majd „nyugdíjas ágyban halni meg” konszolidációs mindennapoknak. Kádárt már kortársai is „középutasnak, a kompromisszumok robotosának” tartották, s ez köszön vissza az utókorai értékelésekben is. Ehhez képest inkább társadalompolitikai felfogásának érvényesítésében mutatkozott doktrínerek: az átlagember, „a munkás a szocializmus milyenségét saját boldogulásán méri”. A hangsúly az érvényesíteni próbált törekvésen van, mert e posztstálinista paradigma lett a Kádár-kori államszocializmus rendszercsapdájának egyik előidézője azáltal, hogy ez a társadalompolitikai irányelv akkor is érvényben maradt, amikor az ország mindinkább eladósodott, s az egymás után felvett hitelek nyomán egyre kevésbé tűnt túlzásnak, hogy „a létező szocializmust ideológiai ellenlábasa, a kapitalizmus finanszírozza”.¹⁶ A kapitalizmus történeti leírásából ismerhető bővített újraelosztás a konszolidált államszocializmus kádári gyakorlatában „bővített újraelosztás” transzformálódott – egy idő után úgy, hogy a termelés pizaci hozama nem fedezte a redistribúciós tételeket. A külföldi hitelek egy részét viszont az állami újraelosztás csatornáin átszivárogtatva próbálták „örizni” az életszínvonalat. Noha a csak bérből és fizetésből élők számára ez is nadrágszj-megszorítással járt, Kádár rendszere abból következően maradt a hanyatlás évtizedében is „konszolidált”, számottevő politikai zavargásoktól, kiterjedt társadalmi elégedetlenség-demonstrációktól mentes, mert az állam által kötelezően teljesítendő adósságszolgálat terheit ostyába csomagolt pirulaként – mintegy alattvalói kamatmoratóriumot érvényesítve – adagolta.

Holott a rendszer „kamataival” Kádárnak is volt már dolga. Az ötvenes évekbeli előzményekre visszatekintve maga szólt arról az MSZMP KB 1958. decemberi plénumán, hogy „drága és súlyos kamatokat kellett fizetni ebben az időszakban korábbi hibákért. [...] Meg kellett fizetnünk a kamatokat a mezőgazdaság fejlesztésének elhanyagolásáért, meg kellett fizetnünk a kamatokat az önkéntesség megsértéséért, meg kellett fizetnünk a kamatokat a helytelen, rossz árpolitikáért.”¹⁷ Harminc évvel később, a korszak alkonyán legalább annyira szorító volt – 1975 és 1990 között ötszörösére nőtt – a felhalmozott effektív adósság, miközben az látszott felderengeni a politikai horizonton, hogy azt már inkább egy rendszerváltással lehetne „megváltani”.

Magyarország konvertibilis külső adósságállománya 1975–1990 között

	1975	1980	növekedés %-ban	1985	növekedés %-ban	1990	növekedés %-ban	növekedés 1975–1990 %-ban
összes adósság*	3,9	9,1	233	14	153	21,3	152	546
egy főre eső adósság**	369	850	230	1326	156	2057	155	557
*milliárd USA \$					**USA \$			

■ Nem így történt. Financialis, megélhetési szempontból – legalábbis a társadalom nagyobbik hányada számára – nem. Ezt tükrözi a dolgozat elején idézett közvéleménykutatás eredménye (1. diagram). Kádár rendszerének hátrahagyott adóssága az időközben megtapasztalt – és a tranzitológia művelői által leírt – *transzformációs veszteséggel* együtt szakadt a túlélő társadalom nyakába.¹⁸ Úgy tűnik, hogy mindmáig fizetjük az államszocializmus fél évszázada – ezen belül a Kádár-korszak – kamatait. Csakhogy az utóbbi a társadalom többségének adott esélyt a század első felében visszatérően elszenvedett és kiszámíthatatlanul rapszodikus megpróbáltatások – emberi életúttal mérve – hosszúnak is mondható kompenzálására. Ugyanezen többség nézőpontjából még csak „jólétnek” se nevezném a mindennapos nélkülözések fokozatos feledhetőségét. Inkább beszélhetünk a – gyakorta megtöbbszörözött – munkával elérhető, szükségget már nem szenvedő megélhetés biztonságáról, amely egyszerre kecsgetetett nyugdíjas öregséggel és a fiak, unokák generációjának is egzisztenciát kínáló „jövővel”. Szó se róla, Kádár mindezt – a kezdeti „nemzeti egybepofozás rendszere” után – alattvalóknak szánt paternalista kegyúri adományként nyújtotta. Az alattvalóságot és a rendszer paternalista velejét manapság aligha sírja vissza bárki. Ennyiben a Kádár-rendszer iránti nosztalgiát emlegetők alighanem konfabulálnak, sőt – akaratuk ellenére – gondolati-logikai „öngólt lőnek”, mivel az államszocialista puha diktatúra „rendszerspecifikus” jellemzőjévé magasztosítják a tartós munkabiztonságot és az ezáltal elérhető kínládásmentesebb megélhetést. Ami – „történelem alulnézetből” szemlélve – nem volt más, mint a század első felében visszatérően elszenvedett zord idők utáni békésebb, társadalmi regenerálódást lehetővé tevő periódus.

A magát a rendszerváltás vesztesének érző 72 százalékos társadalomhányad megékkentő. Még akkor is sokkoló az arány, ha szubjektív közérzetet jelenít meg: így is két évtizednyi permanens rendszert váltó politika hozadékának mutat görbe tükröt. Sőt mi több, nem csupán azoktól vonta meg – milliós nagyságrendben – a megélhetés kiszámíthatóságát, akik ténylegesen elvesztették egzisztenciájukat, hanem azokat a keresőkorú milliókat is folytonos bizonytalanságban (és öregkori perspektívátlanságban) tartja, akiknek ma éppen (még) van munkája. Nem szólva az időközben felcseperedett új generáció azon hányadáról, akik még pályakezdőkként sem tudták magukat kipróbálni „a munka világában”. Ilyen értelemben a rendszerváltási deficit immár demokráciadeficitként látszik tartósulni, mert saját helyzetükön túlmenően az ország számára is „kockázati tényező” a diktatúra elboldoguló alattvalóiból képződött demokráciapáriák számossága. Ez nem dicséri a rendszerváltókat, de azon is legkevésbé nekik illik megbotránkozni, hogy a vesztes többség „nosztalgiazik”, mert ez a sokaság a demokráciában lett/maradt kiszolgáltatott kegyelemkenyér-alattvaló.

E tekintetben az aktuális érdekeltségű (politikus), az állampolgári érdekeltségű (megélesi, közérzeti) pozíciók és a múlt elemzésére vállalkozó (történelmi) kívülállás – illetve a státuskülönbségekből eredő magyarázatok és konklúziók – aligha juthatnak közös nevezőre. Szakmám mezsgyéjét át nem lépve a történelmi, történetiszociológiai látószög – és annak az idő előrehaladásából következő – változása kínál valamely fogódzót a „nosztalgiazás” fölötti értetlenkedés feloldására. Ha a rövid huszadik század folyamán kerébe tört sorsokról, „ellopott életekről” kell lajstromot készíteni, akkor az emlékezet „tükör által homályosan” jellemzője kerül előtérbe. A Kádár-korszak felnőtt és felcseperedőben levő nemzedékeinek fölösen elég korábbi „rendszerváltó adomával” vagy éppen szörnyűséggel volt alkalmuk töltekezni a század első feléből – kezdve Trianonnal, a Horthy-korszakon át Rákosi évtizedes ámokfutásáig – saját tapasztalatukból, illetve a családi legendáriumból. A „nemzetismere-ti tantárgyak” ezekről szemérmesen hallgattak ugyan, de attól még a szűkebb-tágabb

családtörténet fordulatai, alkalmasint tragédiái nem csupán ismerhetők, ismertek is voltak, persze „nem nyilvános” tudásként. A század második felét kitöltő Kádár-korszak nehezebb elbeszélhetősége elsősorban 1956 rendszertabu voltára vezethető vissza. A forradalom kibeszélhetetlensége miatt a rákövetkező megtorlások sokasága sem volt pertraktálható – a hivatalos „ellenforradalom” narratíva meg a kutyát sem érdekelte. E krisztusi kort kitevő „szájjár” bőségesen elég volt ahhoz, hogy – meglehetősen keveseket leszámítva – a sokat emlegetett kollektív amnézia valóban jelentős mértékben erodálja a közelmúltat, még akár családi körben is. A politikai forgatókönyvekkel, „sorsbalesetekkel” szabdalta több évtizednyi szükségben élés után nem magától értetődő-e, hogy a parkettás szobáért fizetett luxusadó (igen!) eltörlése, az első televízió megvétele, az első „orkánkabát-vadász” bécsi (szakszervezeti) kirándulás, az első széria kombináltszekrény-sor vagy éppen az első Trabant (Moszkvics, Skoda, Wartburg) sokéves várakozás utáni „megérkezése” lettek jegyzett események a családi *historia domus*okban. A Kádár-korból a múltba révedő szemhatárán talán mégsem oktanul tűnt elő több traumatikus emlékfoszlány, mint azoknak, akik a jelenből visszatekintve próbálják előhívni Kádár-kori kiszolgáltatottságuk toposzait. Az emlékezés eltérő idősíkjai erősen különböző sokkhatás-töltetű periódusokat pásztáznak, s úgy tűnik, hogy ez – a múlt század egészét szemrevételezve – manapság a Kádár-korszak javára billenti a köznapi memória mérlegét.

Történeti nézőpontból számomra egy dolog teszi igazán rejtélyessé ezt a – nem is az – „nosztalgiát”. Ennyire hatástalan lenne a negyvenöt éven át itt állomásozó szovjet megszálló csapatok 1991-es kivonulásáról szóló évenkénti megemlékezés? (Gyanítom, igen.) Büszke magyar függetlenségi öntudatunkkal kalkulálva a „szovjet megszállottak voltunk” memoriternek önmagában kellene csírájában blokkolnia bármifajta nosztalgiagyánús merengést. Vagy talán abból ered ennek figyelmen kívül hagyása, hogy a Kádár-korban – ellentétben a Rákosi-kori erőltetett fraternizáláskampányokkal – nagy szövetségeseink magyarországi alakulatait szó szerint bezárták lakanyáikba, telephelyeikre. Nemzedéktársaim vagy a nálam is több telet megérttek azért tudhatnak egy-egy jobb-rosszabb személyes sztorit mesélni „találkoztam szovjet kiskatonával” címszó alatt, mert azt rendkívülisége miatt őrizte meg az emlékezet. De lehet ennek egy éppannyira köznapi, mint amennyire általánosabb oka is. Krízisszituációkat leszámítva inkább csak az értelmiségiek egy része és a politikai iránt kihegyezett attitűddel bírók együttesen is „törpe minoritása” figyel módszerebben arra, amit magas politikának szoktunk volt nevezni. Konzolidált időszakokban a társadalmi sokaságnak ez aligha napi betevő falat. A Kádár-kor túlnyomó részét meg visszamenőlegesen is ilyennek tartjuk. Kataklizmáktól mentes mindennapjaiban az itt állomásozó szovjet hadsereg éppoly kevéssé tűnt fel a közember életvitelszerű tereiben – mert nem volt ott –, mint a külföldi hitelek felvételéért járó és törlesztésüket intéző bankalelnök, mert ő sem volt a korabeli magyar televízió mindennapos vendége. Holott az államadósság – szóltunk róla – egy idő után inkább volt befolyással hogylétünkre, mint az országunkba telepített szovjet csapatok.

A humanizmus (huszadik századi) apostola címmel megtisztelt Tzvetan Todorov írja egy helyütt, hogy „az emlékezet egyáltalán nem hasonlítható a történetek mechanikus rögzítéséhez: formái és funkciói vannak, amelyek közül feltétlenül választani kell”.¹⁹ Nos ebből most csak a terítéken lévő „nosztalgia” funkciójára reflektálok. A bevezetőben megidézett közvélemény-kutatás egyértelmű kérdésre kapott meglehetősen egyértelmű válaszcsoport közölt. Miután ez vajmi kevéssé volt kedvező az elmúlt évtizedek rendszerváltó politikaformálóira nézve, ugyancsak funkcionálisan kezdték el féltreagymagarázni, úgy, hogy az a válaszadókat kompromittálja, s ehhez tűnt legkézenfekvőbb „médiumnak” a múlt század bőséges kínálatából a „legutolsó átkos”, a Kádár-korszak. Talán azért, mert nagyapám – boldog békeidő – fiatalságá-

hoz képest a Ferenc József és Kádár János között feltűnt történelmi epizodisták bármelyikének hivatali idejéről nehéz lenne a társadalmi sokaság „jobbban élésére” asszociálni. Ennyi köze van az említett közvélemény-kutatás fogadtatásának a Kádár-korszakhoz és a vele hírbe hozott „nosztalgiához”.

A részletező leírás után talán már megengedhető a leegyszerűsítő összegzés. Az emlékezet univerzumában a regnáló rendszereket a társadalom zöme saját boldogulása függvényében értékeli. A nekik megadott kínálat alapján a rövid huszadik század Magyarországán nem a Kádár-korszak volt jó – az összes többi volt annál is rosszabb.

Nagyapám – és nemzedéktársai – huszadik századi vesszőfutásával kezdtem az elbeszélést, hadd zárjam azt apám „eseti mintavételével”. Fejfája szerint (1920–1997) ő úgy volt e rövid század gyermeke, hogy annak végkifejletét és a „szép új világ” beköszöntét is megtapasztalhatta. A Kádár-rendszer derekán, az ún. mechanizmusreform 1972-es visszavétele után került sorra a Merkurnál, és vezethette haza első (Skoda) kocsiját a külvárosi portára. Utána minden nyáron kempingtúrára indult. Egy szűk évtized alatt végigportyázta anyámmal a környező „testvéri szocialista országokat”. (Albánia kimaradt, a Szovjetunióba pedig – mint mondta – „nem vágott vissza”. Ennek nemcsak az volt az oka, hogy oda az egyéni turizmus veszélyes volt, hanem az is, hogy ’anno, a Don-kanyarból való hazavergődés közben fagyott el mindkét lábfeje.) A bolgárok „amilyen szegények, olyan vendégszeretők”; a „fejlettebb” csehek és főleg a „németek” (NDK) egyvégtében arról beszéltek, hogy *nálunk* „mindent lehet kapni”. Ugyanez igaz a „jugókra” is – volt a válasza –, miközben ennek az ellenkezőjéről számolt be az egyik évben Erdélyből, a másikban meg Lengyelországból hazatérve. „Mintha némi irigykedés is lett volna a hangjukban” – mondta, de az akkor már általános közhelyek, „gulyás-kommunizmus”, illetve a magyar „legvidámabb barakk” emlegetésére nem emlékszem. Ez inkább lehetett szembetűnő kívülről nézve. Az viszont megmaradt bennem, hogy a mindig nagycsaládi körben elköltött disznótorok egyikén – a zsírsütés másnapra maradt – letorkolta sógorait (nagybátyáimat): „Mondjatok egyetlen olyan »testvéri« országot ti, Tóthok,²⁰ ahová érdemes lenne emigrálni!”

„Kenj mindent rám!” mondta – a városi legenda szerint – az éppen megbuktatott Nyikita Sz. Hruscsov utódjának, Leonyid Ny. Brezsnyevnek a múlt század hatvanas éveinek derekához közeledve. De ettől Brezsnyevnek még nem sikerült „jobb szocializmust” csinálnia. Magyarországi helytartóik mindegyikét túlélve viszont úgy tűnik, hogy apám más konzekvenciára jutott: Rákosihoz képest Kádár az alattvalók sokaságának is élhető szocializmust eszabált össze. A „létező szocializmus” korabeli táborában talán a leginkább élhető, amit még a „rendszerestvér” környező országok halandói, kiségzisztenciái is hasonlóképpen láttak, mert másképp aligha tették volna szóvá. Mintha túl sokan lennének azok az apámmal egy húron pendülők, akik – őt is túlélve – úgy értékelik fel a magántörténeti emlékezetben a Kádár-korszakot, ahogyan azt a kortársak tették a szocialista lágér többi barakkjából nézve. Manapság viszont arrafelé nagyságrenddel kevesebben „nosztalgiáznak” saját pártállami közelmúltjuk iránt. A rendszerváltás után a társadalom többsége Európa ezen régiójában is „polgári” státusra vágyik, de egyelőre – történeti okokra visszavezethetően – legálább „kispolgári” köznapi létviszonyokat szeretne a magáénak tudni.

■ JEGYZETEK

1. A világháborúk üszkös terepeiről mindkétszer élve keveredett haza, de közte „a nagy válság próbára tett bennünket, és sokakat megroppantott a rokonságban is” – szölt a szentvelen tényközlés. Első agyvérzését – midőn (több tagban) négyholdnyi földjét akarták eltéeszesíteni – a Rákosi-korszak legzordabb évében, 1952-ben kapta. Ebből még felépült. 1959–60 fordulóján, a Kádár-kori kollektivizálási-tagosítási hullám hozta meg második agyvérzését. Ezt már nem élte túl – de ebben sem volt egyedül generációjában.

2. E többgenerációs családsors köznapian átlagos. Senki nem lett egyik rendszerben sem országos vagy akár csak helyi vezető, ugyanakkor sok tízezer családban súlyosabb és kiterjedtebb volt a rövid huszadik század el-

ső felének nagycsaládi veszteséglajstroma. Másik nagyapai ágon úgy kapott bombatalálót a családi ház, hogy még romjai is alig voltak hasznosíthatók az új (s nem újja-) építésekor, de éppen nem tartózkodott otthon senki. Egy háborús fogság rovására is írható korai halál, egy túlélő fogság és két elfogyott láb a második világháború mérlege: hosszú volt az út a Don-kanyartól hazáig. Két – csak hetekben mérhető – elzárás Rákosi perzeutorainál, majd egy szó szerinti véresre verés 1956 novemberében, a pufajkások tobzódásának hónapjaiban. Végül is „olcsón megúsztuk” volna az ötvenes éveket, ha ezt a sort nem a (már említett) nagyapa földet sirató agyvérzéses halála zárta volna az évtized végén.

3. A Pew Research Center felmérését lásd *Heti Világgazdaság* 2009. 52–53. sz. 7.

4. Az „ugyanúgy” élő *stagnálók* kategóriáját azért nem tartom szükségesnek külön elemezni, mivel annak 6 pontos szóródása (12 és 18% között) a mintavételországek esetében elkönnyvelhető mind a kommunista hozomány, mind pedig az átalakulás egyedi – társadalmi-politikai – jellemzőinek kézenfekvő különbözőségeként.

5. Csingiz Ajmatov: *Az évszázadnál hosszabb ez a nap*. Európa Kiadó, Bp., 1982.

6. Születési időrend szerint: Mályusz Elemér 1898–1989 még határeset, de már nem az A. J. P. Taylor 1906–1990; Fejtő Ferenc 1909–2008; Berlász Jenő 1911 – még ma is él!; Király Béla 1912–2009; Kosáry Domokos 1913–2007; Jakó Zsigmond 1916–2008; Erich Hobsbawm 1917–2012; Georges Duby 1919–1996; Pach Zsigmond Pál 1919–2001; Imreh István 1919–2003; Borbándi Gyula 1919 – még ma is él!

7. Az időarányos megjelenítésben rövidegük miatt csak egy-egy vonal az 1918-as ószirózsás forradalom, az 1919-es tanácsköztársaság. Szálasi 1944-es regnálásának hónapjai, illetve 1956 októbere.

8. Jánossy Ferenc: *A magyar gazdasági fejlődés trendvonala*. Magvető Kiadó, Bp., 1975.

9. Részletesebb elemzését lásd Belényi Gyula: *Válság, 1953*. Históriaantik Könyvkiadó, Bp., 2011; Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. ÁBTAL – Rubicon, Bp., 2011.

10. Winston S. Churchill: *A második világháború*. II. Európa Könyvkiadó, Bp., 1989. 161.

11. Húsz év manapság és húsz év egykoron. A vizsgálódást indító 2009-es felvételre visszautalva képzeljük el, hogy a Magyarországról éppen tíz éve (1948-ban) kitiltott Gallup Közvéleménykutató Intézet 1958-ban készített volna egy felmérést a „kalandvágyból itthon maradtak” akkori körében, s a válaszadók zöme – mert „jobbat” nem tudhatott, „rosszabbat” meg nem mert mondani – a közeputas *ugyanúgy* rubrikát preferálta volna, ami (utólag már tudjuk) nem lett volna más, mint a valóságközeli helyzet konstataciója. A korabeli kommunista politikai elit éppúgy végig lett volna sértve még az *ugyanúgy* válaszdömpingtől is, mint fél évszázaddal későbbi kortársaink a „rosszabbal” válaszok dominanciájától. A köpönyegforgató örök agitátor, Marosán György MSZMP KB titkár előbb „ellenforradalmi uszításaként” értékelte volna az 1958-as privát közérzület 1938-cal való párhuzamba állítását, s csak utána ütötte volna meg a guta.

12. Ilja Ehrenburg: *Olvadás*. I–II. Új Magyar Könyvkiadó, Bp., 1955. A regény címe a maga idején változást jelentő szállóigévé, majd korszakjelző metaforává vált.

13. Külön tanulmányt igényelne a hetvenes években lezajlott magántulajdon-újraszabályozás. Az ún. tanács (kvázi állami) bérlakásban élők otthona nem volt sajátjuk, de olcsó bérleménynek számított, ugyanakkor a hétvégi ház saját tulajdon volt, s „Zimmer frei”-ként hirdetett bérbeadása már a magánjövédelmet gyarapította.

14. Böröcz József: *Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista periférián*. Szociológiai Szemle 1992. 3–20; Stephen Kotkin: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley, 1995; T. V. Volokotyina – G. P. Murasko – T. A. Pokiveljova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa: Sztanovljenije polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tipa, 1949–1953*. Roszpen, Moszkva, 2002; Bartha Eszter: *A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái*. In: *A sztálinizmus hétköznapijai*. Szerk. Krausz Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 15–39.

15. Itt most nem a második világháború után meginduló, a Rákosi-korban kényszer-mobilitással erőltetett életmódváltásra utalunk, hanem arra az inkább késleltetett – és a többedik generációváltással bekövetkező – „önrendelkező” fordulatra, midőn a „falvak átépítése során” a nagyszülék felújított (kitoldott) házaiban a hetvenes években kezdik el lecsérelni a századfordulós tisztaszoba-berendezést, illetve elrendezést. Lásd erről Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Corvina Kiadó, Bp., 2006. 22–45.

16. Gyarmati György: *Politika és társadalom 1945–1989 között*. In: *Magyarország a 20. században*. I. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996. 246; lásd erről legújabban Kornai János: *Mit mond A hiány és A szocialista rendszer a mai magyar olvasónak*. Közgazdasági Szemle 2012. április. 426–443.

17. Rainer M. János: *Helyezkedés a csúcson*. In: *Ki volt Kádár?* Szerk. Rácz Árpád. Rubicon – Aquila, Bp., 2001. 71.

18. Kornai János: *Transzformációs visszaesés*. Közgazdasági Szemle 1993. 7–8. sz. 569–599; Csaba László: *A rendszerváltás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca?* Közgazdasági Szemle 1999. 1. sz. 1–19; Lóránt Károly: *A magyarországi rendszerváltás ára*. Magyar Nemzet Online (MNO) 2000. június 6. (<http://www.mno.hu/portal/5057>). Letöltés: 2010.07.20.)

19. Tzvetan Todorov: *A rossz emlékezete, a jó kísértése*. Mérlegen a XX. század. Napvilág Kiadó, 2005. 7–9.

20. A szűkebb rokonság egyik aza családnevében hordozta a valahai etnikai hovartartozást, de már nagyapám is csak hézagosan értette a szlovákokat, használni nem használta. A nagycsaládi összefüvetelen viszont a familiáris évdés – különösen lagzik, keresztelők, torok emelkedettebb hangulatában – elmaradhatatlan része volt az eszmecseréknek.

KÖBÁNYAI JÁNOS

HELLÓ, CSAJOK! (I.)

Kádár-rendszer és beat- (vagy ahogy magam egykor tudományoskodóan magyarítottam: ifjúsági) zene – tény és való – Magyarországon a Kádár János nevéhez társított történelmi korszakban dívott. Azonban bármilyen igaz is legyen ez a tény, csak a felületet karcolja, mert tér-időnek e narratívához nincs sok köze. Legfeljebb a rendszer számára kihívást jelentő újszerű kulturális mozgalomhoz volt különleges a viszonya. De ez elmondható az élet összes többi jelenségével kapcsolatban is.

A beatzene olyan egyedi virága az egyetemes kultúrának, mint minden más művészeti mozgalom, amely nem ismer határokat. Ahogy az egyik helyen elektromos energiát termelő szélmalomokat hajtó s néhány méterrel odébb csak pusztán fújdogáló szél sem. (Ezen minden Magyarországról Bécs felé autózó elgondolkodik.)

Azonban ha e viszonyrendszert nézzük, akkor – ezt szűrtem le egykori beat- (rock-, jazz-, majd folk-) kritikusai – pontosabban: e „érzéki-erotikus” csoda maradéktalan élvezésének ürügyet adó – tevékenységemből, hogy e műfajnak sokkal jelentősebb ellenkulturális jelentősége volt, mint az azt megszülő amerikai–brit közeg politikumának. Mert ez „csak” az életforma s generációs ellentétek ellen lázadt. A so called szocialista (államdíktatúra) rendszerben azonban ez a zene és a köré szerveült jelenségvilág felszippantott minden kényszerűen elfojtott emberi (fiatalságból eredő) viszonyt – ami kiélhetetlennek bizonyult a demokrácia, a szabadság tartós hiányában. (Lehet, hogy ez az eredendő oka és nem az életkorom, hogy a rendszerváltás óta ez a műfaj – még a nosztalgiját meglovagló események is – oly érdektelen számomra.)

A Kádár-rendszer (ha ez az elnevezés valamit takar – ahogy a Horthyról is kezd kiderülni, mennyire pontatlan vagy semmitmondó) még nem távolodott el oly történelmi léptéki távolsággá, hogy a történelemtudomány foglalkozzék vele. Ugyanis még ha tudat alá is fojtjuk ezt az igazságot, még mélyen és zsigerileg benne élünk. (Sőt: még a Horthyról elnevezetben is – sajna.)

Egy-egy beatkorszakban keletkezett dal is érzelmű, nem pedig történeti-esztétikai reakciókat vált ki belőlünk. Lehet, a milói Vénusz szebb, de a lány(ok), akivel (akikkel) módunkban volt ágyba bújni, sokkal többet jelent(enek) számunkra – ezért kár is lenne köztük bármilyen történelmi vagy esztétikai összehasonlítással fáradozni.

Ezért csak regényt lehetne írni e korszakról most, bőven ömlő, patakozó, sőt: a tárgyhoz híven erekciós kilövellésekbe emelkedő-robbanó prousti (szomoró-i) önéletrégenyt, ha lenne rá idő és tehetség – és potenciális érdeklődés.

Átállt, botcsinálta történészként azért azt még nem felejtettem el, hogy a fikció – mert a történelemtudomány anyagának érzéki sűrítmenye – sokkal többet visszaad egy korból, és nem csak a hangulatából. (Ezért kultiválnám inkább azt a módszert, amikor a fikciókban lerakódott élet- és korszakanyagot szerviteném vissza a történelemtudományba.)

Ezért ajánlottam a Korunk szerkesztőségnek ezt a dokumentumot a tudóskodó elemzés helyett. A Helló, csajok! kétszeresen is az. Műfaja szerint – alkalmazott fikció. S azért is, mert ez az első megjelenése. (A Balázs Béla Stúdió egy pályázatára készült, Surányi András és Súlyom András is megcsinálta volna, de amikor Súlyom András a költségek okán a néphadseregétől egyenruhákat és teherautókat kért, s ehhez benyújtotta – határozott kérésre – a forgatókönyvet, azt a választ kapta, miszerint nem-hogy nem segítik, de mindent elkövetnek, hogy ne kerülhessen leforgatásra.)

A megszárdult dokumentum megváltozhatatlan. Évekkel később – amikor módomban volt megtapasztalni a katonaság utáni időket is – egy újabb befejezést írtam volna, de már nem sikerült az íráshoz illesztenem. A józsefvárosi pályaudvaron a hajnali szórt szürke fénybe helyeztem volna a befejezést, amikor a leszerelt katonák leszállnak Pesten a vonatról. Csak Kavicsot nem várják. Ezért, amíg „az első hajnali villamosra” (Fonográf) vár a pályaudvar előtti téren, a farkaskutyáját, „hopp!”, „ülj le!”, „feküdj!” ... stb. dresszírozó férfire figyel. S jelentőségteljesen – valamire rájött – elhúzza a száját.

■ A film első képe az Állatorvosi Klinika egyik pavilonját mutatja – majd csak a bejárati ajtaját. Szívbe markoló kutyasírást hallunk – legalább 10–15 kutya sír kórusban. Majd csak egy. Mindez körülbelül egy percig tart, aztán nylik az ajtó, s Kavics lép ki rajta pulikutyával. A kutya nagyon izgatott: összevissza szaglászik, boldogan ugrál a fiú térdére – orrát ide-oda mozgatja –, míg a zsebéből előkotorássza a nyakörvet és a pórázt. Rákapcsolja a pórázt a nyakörvre, fél térdre ereszkedik, hogy rátegye a kutya nyakára. Magához vonja a kutya fejét – az dühösen morog, ugat –, majd kitépi magát a fiú kezéből, és futni kezd a pavilonok közötti kerti sétány sárga, barna, rőt őszi levelekkel borított útján. Ebben a pillanatban elkezdődik Bach g-moll hegedűversenye, és mindaddig ezt a zenét halljuk, míg a kutya szalad.

Egy pillanatra még mutatja a kamera a kis fekete szőrtömeg gyorsan távolodó, guruló alakját és a fiú utánamozduló testét, majd szemből mutatja a kutyát, amint egyre gyorsulva feszíti fehérfoltos mellét a szélnek – amit a falevelek mozgásából látunk. Boldogan rohan, összevissza szokellve a fák között, orrával beletúr a gereblyével összehordott levéldombba. A kamera egy falevelet mutat, amint leválik az ágról, és követi, amint a fa bokros ágai közt levergődik, mint egy könnycsepp, majd lassú vitorlával a föld felé száll, és nekiütközik a kutya orrának, aki most kanyarodik ki egy bokor mögül. A kutya prüszköl egyet, megáll, boldogan zihál, vakkant. Ez az Állatorvosi Klinika főútjánál történik – ahová a kerti sétány kiér.

Totál kép. A kutya pofája. Hevesen tágulnak nedvesen csillogó orrlyukai – nagy, fekete gombszeme sűrűn pislog, hosszú, vörös nyelve ki-be ugrál gyémántfekete pofájába. Egy pillanatra úgy mutatja a kamera az utat, ahogy a kutya láthatja – érzékelteti hosszúságát és szélességét, ami a kutyát megrészegítette, és még gyorsabb, önfeledtebb szaladásra készíteti. Míg a kamera csak magát az utat mutatja, egy pillanatra behallatszik a zenébe a kutya erősödő zihálása, hosszú, magas hangú felvakkánása, amit már szinte nem is nevezhetnénk ugatásnak – érzelmességével inkább emberi indulatszóhoz hasonlít.

Amikor beszalad a kutya az út képébe, a kísérőzene felerősödik. A kamera futás közben mutatja a kutya pofáját, mint szűrcsöli a levegőt, melyet a sebességtől sűrű, friss közegnek érez – egészen közelről mutatja szélesre tátott száját, a gyapjúpofa alól kivillanó fehér fogakat, félig nyitott szemét, a fogínyét, amelyről teljes egészében lefeszíti az ajkát, hogy azt is átjárja a szabad levegő, majd hátulról mutatja a futást, a hátán a sebességtől áramvonalba rendeződő hosszú, csimbókos gyapjakat. Előlről is, hátulról is felveszi, mint ugrik át egy nagy pocsolját – ezt az ugrást a levegőben lassítva mutatja. Alatta a kísérőzenét nem halljuk. Közben egy-egy pillanatra az utat is látjuk a kutya szemével, a sárga, barna, rőt leveleket, melyeken keresztülgázol, a pavilonok vörös téglafalát, a főút szürke aszfaltját.

Főkapu, mellette portásfülke, előtte a tányérsapkás portás valakivel beszélget. Ez a beállítás kb. 6–8 méterre van a kaputól és 2–3 méter magasban, hogy minél jobban kihangsúlyozódjon, a kutya milyen kis pont a nagy autóknak szélesre tárt rácsos kapuhoz képest. A portás meghökkenve kapja fel a fejét, amint észreveszi, hogyan rohan ki a fekete gombóc – aki egy éles fordulattal a hosszú utcán rohan változatlan lendülettel. Először a kamera mutatja az utca hosszúságát, a járókelők csodálkozó utánafordulását, amint a kutya elszaladt mellettük. Majd a kutya szemével nézzük a járda felőli oldalon az elsuhanó autók kerekeit, járókelők bokáit, kabátjuk alsó szegélyét.

A másik oldalon a Klinika zölden futó vasrácssorát. Mindez lassanként elmosódik. Hirtelen megint a kutya arcát látjuk futás közben, premier plánban a szeméit. Eltűnik minden, csak a búzákék és azúrkéék közt lévő kékek gomolygását látjuk. Ebbe a kék gomolygásba íródik fel a film címe:

HELLÓ, CSAJOK!

A szereplők és a film készítői neveinek felsorolása alatt marad ez a szín-kép és a zene a tulajdonképpeni film első kockáinak megjelenéséig.

■ Először csak az üres országutat látjuk. Nyár van. Tíz-tizenegy óra.

A nap még nem tűz elviselhetetlenül. Az országút egyik oldalán zöld szőlősorok. A szőlő közepéből piros, kék, zöld tarka kendős asszonyok foltja látszik. Kapálnak, szőlőt kötöznek, az országút szélén ledöntött kerékpárok hevernek, demizsonok, táskák szanaszét. A kamera egy tücsköt követ, amint egyik fűszálról a másikra ugrik. Csend van, csupán az országút szélén zajló élet hallható: bogárzümmögés, madárhang, a szőlőkben dolgozók beszélgetésének foszlányai. Egy asszony kerékpározik el, és eltűnik a kanyarban.

Ezen a békés alföldi tájon néhány percig időzünk.

Egyre erősödő gépkocsizúgás hallatszik, a kanyarból kibukkan az első gépkocsi. Katonai teherautó, széles, erős orrát a kamera alulról, szemből mutatja, úgy, hogy először az autóból csak a széles orr és a két első kerék látszik. Ezt követi még két ugyanilyen kocsi. Az autók platója zsúfolásig megrakva katonákkal. Egyelőre még csak távolból látjuk, mint dübörögnék végig az országúton, ahol már feltűnnek a fák. Negyven-ötven méteres távolságban követik egymást a teherautók, kanyarognak a sárga búzatáblák, zöld lucernaföldek, gyümölcsösök sárga, piros pöttyös fái között. Egyszerre csak a középső kocsiból ének hangzik fel, először csak két-három hang, majd az egész kocsi rázendít.

Mához két napra már nem leszek itt,
Elvisz a gyorsvonat engemet is,
Gyorsvonat, sebesvonat Pestig meg nem áll,
(ez a sor kórusban kiabálva)
El kell búcsúznunk, szervusz, babám.

Miközben az ének a másik két kocsira is áterjed, a kamera ezt a kocsit közelíti, nagyítja fel. Körülbelül 25–30 katona szorong a platón. Egymás hegyén-hátán ülnek – összecsavart pokróckötegen, nagy, zöld fegyverládákon. Mindannyian boldogok, nekifeledkezve énekelnek, lábukkal verik az ütemet. Egy fiú két rohamsisakkal csatog, egy másik pléhfurulyán sípolja az egyszerű dallamot. Csak egyik-másik visel katonasapkát. Hajukat borzoltatják a széllal, felkönyökölnek a vezetőfülke tetejére ketten-hárman mindkét oldalon – amilyen messze csak lehet, kihajolnak. Nekifeszítik az arcukat a sebesség okozta légáramlásnak, amilyen szélesen csak lehet, szemüket behunyják.

Néhányan szétnyitják mellükön a zubbonyt, hogy érje a nap, vagy feltűrik a zubbony ujját. Közben új dalt énekelnek.

Kedvesem olyan furcsa lány volt,
arcán gyakran bánat látszott...

Kerékpárosokat, lovas kocsikat, teherautókat előz meg a konvoj. Mindegyik felé több kéz is kinyúlik, amelyek mutatják, hogy már csak kettő, azaz két nap van hátra a katonaidőből. A sofőrök, ostort suhogtató parasztemberek, vállukon kapával, szakajtóval kerékpározó lányok mind visszaintenek, visszakiáltanak. A kocsikon fokozódik a hangulat. Már rekedten énekel a társaság nagy része, de egyre nagyobb hangerővel. A kamera egyenként veszi az arcokat, a kitáguló, mélyet lélegző orrcimpákat, a messzire révedő szemeket, a behunyt szemhéj mögött szabad világba látó, élő szemeket, a szélesre kitátott éneklő szájakat – aztán a kezeket, a hadonászó, a

gesztikuláló, integető, kettőt mutató, az egész tenyér szélességgel a szélbe markoló, kapaszkodó kezeket, a furulyás fiú billegető kezét, a centit lobogtatók kezét.

Közben egy kisváros szélső házai tűnnek elő. Elhallgat a középső kocsiban az ének. A katonák a kocsi két oldalára és a vezetőfülke teteje felé tolakszanak, hogy többet lássanak a civilek normális életéből, az álmos városka néhány járókelőjéből, az üzletek cégtábláiból, a városszéli benzinkút előtt sorban álló néhány kocsiból.

I. katona: Most milyen nóta jön?

II. katona: Énekeljük a Szentkúti búcsút.

III. katona: Hülyék, most ne trágárkodjunk, ez az utolsó út.

I. katona: Valami nagyon frankót kéne, hogy ezek is tudják, hogy (ujjával a házak felé bökk) mi a dolgok állása.

III. katona: Oké, énekeljük, amit a tüzérektől hallottunk.

Többen: Oké, jó, na kezdjük.

III. katona: elkezdi:

Megjött a levél

Leszerelő öreg baka számára.

Most énekelnek a leghangosabban. Téli torokból üvöltik, a harsogó dal megrázkódtatja az álmos városkát. A járókelők felkapják a fejüket, ablakokból integetnek, a kocsi teraszáról is mindenki feléjük int a söröskorsókkal – a fehér kabátos pincér egyik kezében üres sörösüvegekkel egy tálcán, a másikkal feléjük lobogtatja a bizonytalan színű asztalkendőt. Kifelé hajtanak, feltűnik a temető, a kapuján óriási betűkkel:

FELTÁMADUNK

Ezt a kamera is kihangsúlyozza. Ekkor óriási hangerővel először a középső kocsiból, majd a többiből is:

L e s z e r e l ü n k !

LESZERELÜNK!

L e s z e r e l ü n k !

Nem tudják abbahagyni, fölugrálnak, eldőlnék, sapkáikat dobálják. Összezsókolóznak. Üvöltik: „Leszerelünk, Le-sze-re-lünk.” Hadonásznak – egyik katona vezénnyel –, mutogatják a két napot. Az óriási zsidobongás csak akkor szűnik meg, amikor a konvoj első autója megáll az országút szélén. Ebben a pillanatban a másik két autó is egymás után nagy fékcsikordulással megáll. Az autók ugyanolyan távolságban vannak így állva is, mint menet közben. Az első teherautó vezetőfülkéjéből kipattan az őrnagy. Keményen kiált:

– Század – gépkocsiról, előttem kétsoros oszlopban futásban. Sorakozóóó!

A katonák kelleetlenül ugrálnak le a platóról, és elkezdenek szaladni az őrnagy felé – némelyik már csak pár lépésre van tőle, mire ez: „Vissza-kooozz!”

Most már gyorsabban rohannak vissza – amint felkapaszkodnak a gépkocsikra: ismét az őrnagy:

– Század, előttem kétsoros oszlopban futáshoz sorakozó!

Gyorsan ugranak, rohannak megint.

– Visszakooozz!

Ez így megy hatszor-nyolcszor, rohannak, dől az arcukról az izzadság, a zubbonnyok háta átnedvesedik. Tele lesz az arcuk porral, amit szétmaszátol az izzadság. Dühösen szikrázó szemek, makacsul legörbedt szájak, ajkba harapó fogak.

Végre csakúgyan felsorakoznak az őrnagy előtt. Hangosan zihálnak – az őrnagy fel-alá járkál előttük, hirtelen megáll, a század felé fordul, üvöltetni kezd:

– Honnan veszik a bátorságot, ki engedte meg maguknak, hogy nótázzanak, mutogassanak? Hogy néz ki a szerelvényük? Mintha már trutymó civilek lennének. Vegyék tudomásul, hogy az én parancsnokságom alá tartoznak. Hogy maguk mikor mennek el, az nem érdekel. Itt én parancsolok, és maguk azt csinálják, amit én mondok.

Kidagadnak a nyakán az erek, homlokán gyöngyözik az izzadság, leveszi a sapkát a fejéről, a zubbonyzsebből fésűt vesz elő, hátrafésüli a haját – a század dermedve nézi.

Most pedig, balra – áttt!

Hasalj!

Visszakozzz!

Hasalj! Visszakozzz!

Hasalj Visszakozzz!

Hasalj! Visszakozzz!

Hasalj! Kúszás előre a hátsó gépkocsi irányába!

Ind-uulj!

(A század egyszerre ugrik, mint a gumilabda. Már az összes katona arca fekete a portól. Elkeseredett arcok, ökölbe szorított kezek, fogak közt mormolt „kurva anyád”.)

Azt látjuk, amit a katonák látnak az izzó rohamsisak alól: port, apró köveket, az őrnagy és segédtsíztjeinek szétterpesztett csizmáját, fűszálon ingázó hangyát.

Őrnagy: Föl, vigyázz!

Visszakozzz!

Föl, vigyázz!

Visszakozzz!

Föl, vigyázz! – Na, elvtársak, remélem, semmi nézeteltérés, még egy hangot hallok, még egy pofátlanul mutogató kezét látok, megyünk a fogdába. Van ellenvetés? ... Nincs, köszönöm, elvtársak, hogy így egyetértünk. Hátra arc! Gépkocsi-ra!

A katonák gépiesen lendülnek a platóra, felbőgnek a motorok.

A kamera megint végigmegy az arcokon – lehorgasztott fejek, ajkat harapdáló fogak, grimaszok, behunyt szem mögött szabadon álmodók, kezek ökölbe szorítva, kezek idegesen térdet markolók, kezek gépkocsikarfát görcsösen markolászók.

A kamera megint távolból követi a konvojt, csak a gépkocsizaj hallatszik. Színes földtáblák közt dübörögnek, amitől elüt a kocsik és a katonák kopott, szomorú zöldje.

A kamera visszatér a katonák közé.

I. katona: A rohadt kurva anyját, csak két napja van.

II. katona: Érzi már, hogy leereszt, mint egy luftballon.

III. katona: Nem, srácok, ezt nem lehet kibírni. Az utolsó pillanatig kizsarol, meg-aláz minket.

I. katona: Hülye vagy, két nap múlva fütyülsz rá, ha látod az utcán, és leköpöd. Nem tehet semmit.

Függeszd fel ezt a nagy romantikus lelked erre a két napra.

Ráérsz ezzel odakint. Most már igazán ráérsz.

III. katona: Akkor sem bírom elviselni.

IV. katona: A végén akarod elszúrni? Gondolj arra, hogy szerdán már a Kis Borostyánban ünnepeljük mindannyian a leszerelést.

V. katona: „Helló, csajok”?

II. katona: Hülye vagy, épp most? Ciki. Pedig...

Többen is: Hülyék, nem lehet. Ciki. Bírjuk ki. Két nap van csak hátra. Guggolva is kibírjuk.

Feltűnik a város, messziről a templom kettős tornya, nemsokára a városka főutcáján hajtanak. Széles betonút, két-háromemeletes házakkal, fasorral szegélyezve. Kiemelkedő négyemeletes óriási épület tűnik fel – nagy betűkkel a homlokzatán:

NŐI BÖRTÖN

A kamera az első kocsi katonái közt van megint.

– Egy-két-há... – Nem tudni, ki vezényel, aztán valamennyi torokból felszabadultan repül a börtön falainak:

HELLÓ, CSAJOK!

Egy pillanat múlva a második kocsi húz el. Itt is egy emberként hangzik fel:

HELLÓ, CSAJOK!

És a harmadikban is:

HELLÓ, CSAJOK!

A kamera megint végigmegy az arcokon, kezeken, amelyek azt tükrözik, hogy valami nagy kő gördült le a szívükről, bár továbbra is fegyelmezetten, csendben ülnek a gépkocsikon. A kocsik befordulnak a laktanyakapun.

II. A laktanya

■ Poros gyakorlótér, körülötte néhány fa, zöldjei is olyan kopottak, mint a katonák gyakorlóruhái a felvert portól – törzsüket centire egyforma magasságban, egyenruhaként meszelték fehérre. A gyakorlótér mellett egyensárga laktanyaépületek – kínosan rendben tartott utak –, az itt tapasztalt színek valósággal bántják a szemet az országút és a két városka vidám színei után. A század a három gépkocsi előtt néma csöndben felsorakozva hallgatja az őrnagyot.

Őrnagy: – Szarháziak. „Helló, csajok!” Ezzel még várnék a maguk helyében. Vegyék tudomásul, hogy nincsenek csajok. Verjék ki a fejükből. Maguk katonák, semmi közük hozzájuk. Azt tesznek, amit én mondok. Nem érdekel, hogy maguk leszerelnek ma holnap, csak az, hogy katonák, és hogy végre kell hajtaniuk a parancsot. Hárman fogdába mennek. Jogom van leszerelés után öt napig a fogdában tartani bárkit.

Kik voltak a szervezők? Halljuk. Már megmondták nekem – csak látni akarom, elég bátrak-e.

Senki nem mozdul, az őrnagy mászkálni kezd a sorok közt.

Őrnagy: – Kiss honvéd, maga jó katona, mondja meg, ki kezdte. Nem mondja meg, úgy is jó, megy a fogdába.

Kilépni!

Kiss honvéd kilép a sorból, arccal a század felé fordul, arca nem árul el semmit. Ugyanolyan merev, mint a többi társáé.

Az őrnagy tovább mászkál a sorok között, csak a csizmájának kopogását hallani. Hirtelen megáll egy szőke hajú katona előtt.

Őrnagy: Dékány honvéd.

Az őrnagy tovább lépked, a kamera egy nadrágvarráshoz szorított, ökölbe zárt tenyeret emel ki a század egyszínű tömbjéből. Felnagyítja, látszanak rajta az izzadság-cseppek, az izmok görcsös feszülése. Közben a csizmakopogás monoton ütemét halljuk.

Ritmusát felveszi a kinagyított, ökölbe zárt kéz. Erre az ütemre szorítja jobban és jobban izzadó tenyerét. Hirtelen megáll a csizmakopogás – az ökölbe szorított zárt kéz remegni kezd –, majd felcsattan az őrnagy hangja:

– Kavics honvéd, kilépni!

Az ökölbe zárt kéz kienged. Majd megint az őrnagy hangja:

– Jobbra át, irány a körlet, lépés indulj!

A sor végére áll a három kilépett katona.

Hosszú terem, telezsúfolva emeletes ágyakkal. A katonák csomagokat bontanak fel, amelyből előveszik a civil ruhájukat.

Még nem szabad felvenniük. Nem is merik felpróbálni. Az ágyon fektetik végig, simogatják, igazítják, mintha élők lennének. Szép, színes nyári holmik. Piros, kék, rövid ujjú trikók, fehér és sötétkék farmernadrágok. Egy szó sem hallatszik. Csendben rakosgatnak. Egyik ágyon a három kiválasztott katona ül lehorgasztott fejjel. Szót sem szólnak. Kiss egyik cigarettáról a másikra gyújt.

Bejön a piros karszalagos ügyeletes, eléjük áll, s szinte bocsánatkérő hangon mondja:

– Srácok, fogjatok egy pokrócot, aztán gyertek, a többi cuccotokat leadjuk.

A három fiú föltápszokdik, és libasorban elvonul a karszalagos után.

A teremben halk, visszatartott zsibongás lesz úrrá. Ketten-hárman az ablakhoz mennek. A laktanya főútján távolodik a kis menet a fogda elé. A csoportot háromlépésnyire lemaradva egy katona kíséri – csak a hátát látjuk, amire géppisztoly van szíjazva.

III. A fogda

■ A fogda a laktanya sarkában, az őrség épületében van elhelyezve, amely egy kisebb dombhajlaton fekszik. Tőle néhány lépésnyire szögesdrót kerítés húzódik, s a drótmezsgye mögött egy kisebb folyócska természetes határa is elválasztja a katonákat a külvilágtól. Túlpartján buja lombokkal, élénkpiros padokkal, murvával felszórt utacskákkal csinos park terül el üde színeivel.

Ez a világszelet látszik a cella ablakából. Maga a cella parányi, alacsony helyiség-doboz, bántóan fehérre meszelve, minden bútor nélkül. Rácsos ablak. A három kiválasztott alig tudja összébb szorítani a fejét, hogy mindegyik fényhez-levegőhöz jusson.

A park hozzájuk ellátzó útjain, padjain színes ruhás, hosszú hajú fiatalok csoportosulnak, mászkálnak izgatottan, egy beatkoncert közönsége. Valahol a park közepe táján szabadtéri koncertet tartanak. Hangjait – erősítőszípolás, hangolás, felcsattanó taps, a basszus és a dob dübörgése – elhozza a laktanyáig a szél. A fogda előterében a szögesdrótkerítésnek kapaszkodva az ór és lejjebb katonák fogadják be ezeket a hangokat, s becsukott szemmel ringatóznak a kerítésig eljutott megfáradt ritmusokra. Szövegfoszlányok is idesodródnak. Kamaszos férfihang énekl:

Elszállt egy hajó a szélben,
Házunktól nem messze megállt,
Kiszólt egy hang, hogy menjek,
Sietnek, nem várnak tovább,
Mondd, hogy ki vagyok, mondd, hogy ki vagyok,
Nem hitte el, hogy szeretem.

Míg ezeket a fogda ablakából látható képi és hangzó történéseket (különböző hangerővel szól a zene, ahogy a szél hol fölerősíti, hol lehalkítja) látjuk-halljuk – a kiválasztottak érzékeivel –, Kiss, Dékány, majd Kavics monológja.

Kiss: Lassan huszonnégyszéves leszek. Öt évet melóztam. Tehát nálam más az ábra, mint veletek. Ha ebből a nyavalyás fogdából kikerülök, megnősülök. Három éve ismerem a menyasszonyom. Mielőtt bevonultam, megállapodtunk, hogyha leszerelek, azonnal elveszem. És ha itt cigánygyerekek potyognak az égből, akkor is. Ezt az öt napot kibírjuk, ha már eddig kibírtuk.

Rendesen kitartott mellettem, nem panaszkodhatom. Ti tudjátok a legjobban, hogy a századból majdnem mindenkit otthagyt a nője. Pedig milyen kapcsolatok voltak, eskükor a csajok valóságosan megrohmozták a laktanyát... A Müller majdnem öngyilkos lett, emlékeztek, amikor nem engedték ki őréségbe. Az enyém nem jött le túl gyakran, de minden héten írt legalább kétszer. Nem jött, mert sokszor vasárnapra is vállalt munkát. Fodrásznő, jól keres, minden fillér kell az építőanyagokra. Most biztos sír, hogy nem talál a vonatnál. A srácok majd leadják a sztorit. Anyámékat is sajnálom, nagyon megijedhettek. Mindkettő nyugdíjas. Kikészítette őket, hogy egy évig nem voltam otthon.

Dékány: Soha nem szerettem az állandó csajokat – mindig találtam egyet-egyét, ha kellett, nem volt belőlük hiány. Néhány nappal a bevonulás előtt felszedtem egy anyut a strandon, egy kis szőkét, megvolt mindene. Azzal leveleztem egy darabig, de abbahagytam. Utálok levelet írni. Minek, ha úgysem láthatom. Ha kikerülök ebből a nyomorult odúból, szerzek másikat. Nem azért mondom, hogy dühítselek beneteket, de azért óriási hecc ez a plusz öt nap. Nem sokakkal fordult ez elő. Végre valami nagy sztori, amit mesélni lehet.

Faterék elváltak. A muterom nevelt. Kevés pénzből él. Most biztos mindent összevásárolt. Nagy sütés-főzés, és nem jövök. Ezért itt megfogadom, hogy öt éven belül megverem az őrnagyot. Eljövök ide, ebbe a nyomorult sárfészekbe, és két akkora frászt kap... lehetőleg valami nyilvános helyen, hogy mindenki lássa. Az anyám miatt, mert biztos, hogy elvett pár napot az életéből.

Kavics: Bevonulás előtt töltöttem be a tizennyolcat, akkor veszttem össze a szerelmemmel. Pontosabban fogalmazva, akkor hagyott ott. El sem jött a születésnapomra. Soha rosszabb napot, éjszaka kettőig rugdaltam ugyanazt a kavicsot a Duna-parton az esőben. Nem tudtam szólni senkihez. Kivéve egy rendőrt, aki igazoltatott éjjel a Petőfi híd alatt. Már alig vártam a szeptember elsejét, hogy bevigyenek. Történjék valami, ne kelljen rágni magam.

Azt hittem, hogy itt kiverik a fejemből. Jólesett az elején, hogy itt nem kell gondolkodni, hogyan osszam be a napjaim. De aztán kellett egy lányra gondolni. Valakire, akinek semmi köze a laktanyához. De kinek az arcát képzelhettem volna magam elé?

Kavics után fölerősödve, élvezhető szinten – közelibe – halljuk egy beatszám befejező részét. Ebben az emelkedetté váló hangulatban robban be az őrparancsnok, „rendes”, azaz sorállományú katona, tizedesi rangban.

– Hogy ne rakja az Isten akárhová a tudós urakat... Be vannak riglizve, ki tudja, mi mindent követtek el, s közben itt elélveznek a gyönyörtől. Koncertet hallgatnak.

Nőket nem parancsoltok? Vagy csicsás inget? Italt? Virágot a hajatokba? Aproó, haj. Mutassátok csak a tollatokat.

A kiválasztottak a meglepetéstől szóhoz sem jutnak. Hátat fordítottak a színeket, eseményeket nyújtó ablaknak – a zene közben szól, ördögös, felfelé repítő hangszerimprovizáció –, tétován téblábolnak. Felpattan a tizedes:

– Vigyázzzz! Sapkáááát le!

Nem teljesítitek a parancsot? Ismétlem. Utoljára ismétlem: Sapkáááát le!

A három fiú kelleetlenül leveszi a sapkáját.

– No nézd csak, milyen hippi hárék. Gyönyörűek, mondhatom. Hát persze. Nagy titokban növesztgetjük, gyűjtögetjük a hajunkat. Begyűrjük a sapka alá, kihasználjuk, hogy kötelező a viselete. Hogy aztán csőre töltve, „élesben” beindulhassatok a csajoknál. Mert a csajoknál manapság nem sikk a rövid haj. De hát most, ugye – mint ezt tudjuk mindnyájan –, szó sincs csajozásról. Akkor meg fölösleges ez a nagy haj. Még megsültök benne itt a hűvösön.

Az órparancsnok gúnyolódása közben a háta mögött kíváncsi fejek – pihenőben lévő örök – kukucskálnak be kárörvendő kíváncsisággal.

Órparancsnok: Karcsi, itt van a hajvágó ollód?

Karcsi: Nincs, tudod, hogy őrségben nem rendelek.

Órparancsnok: Nem baj, ha jól emlékszem, van valami ollóféle a vöröskeresztes csomagban. Légy szíves, nyírd meg az urakat. Nem baj, ha egy kicsit életlen – az ő bajuk. Nem? Azt pedig garantálom, hogy addig nem mennek innen el, míg ki nem fizették az öt-öt forintos plusz jattot.

Kavics: Nincs jogotok...

Órparancsnok: Kuss! És állj vigyázzba. Nem volt „Pihenj, szerelvényt igazíts!” (Hátra) Hozzatok be egy padot az uraknak. Újságot, kölnivizet parancsolnak?

A délután óarannyá változó színeit bágyadtan bebocsátó ablak alatt, a padon ülnek. Közben a Karcsi nevű botcsinálta fodrász ormóttan ollóval vagdalkozik rajtuk. A kamera úgy áll be, hogy az ablak nyújtotta mozgó tájkép színei és a padon ülő fiúk egyaránt egyszerre látszódnak. Kint a koncert folytatódik. Hangjai, dübörgése kitölti a szavak, mondatok közti űrt. Egységes szövetet alkotnak velük.

Kiss: Sokszor gondoltam arra, hogy jobb lett volna, ha nincs senkim. Akkor én nem vagyok senkinek kiszolgáltatva. Megmondom őszintén, megfordult a fejemben, hogy mondok az őrnagynak pár nevet. Az öregnek esze ágában sem volt épp engem fogdába küldeni, a maga módján kedvelt, jó párszor készítettem neki műszaki rajzot. S akkor most nem okoznék annyi bánatot a menyasszonyomnak, anyáméknak és persze magamnak sem. Legalább a magam számlájára lehetnék fasza gyerek.

Vagy legalább „helló, csajoztam” volna. Persze nem szóltam, hogy ne örüljete meg, az én tököm is éppúgy tele van, mint bárkié. De azért reszketek a dühtől ettől a szörnyű igazságtalanságtól. Egész katonaidő alatt meghúztam magam, vigyáztam, nehogy okot adjak egy szabadság- vagy kimenő-elvonásra. Tartottam a szám, nyeltem, nehogy még kevesebbszer lássam a menyasszonyom. És tessék, itt csücsülök a foxiban, míg az ifjú forradalmár urak már a civil ruháikat próbálgatják.

Dékány: Még második hónapja sem voltunk a seregben, amikor az első volt a poplistán a „Föltamadott a tenger”. „Habár fölül a gálya, / S alul a víznek árja, / Azért a víz az úr.” Ezt elszavaltuk vagy százszor a cipőpucolóban. Egész megvigasztalt bennünket, ahogy hajtogattuk. Meg az Arany-átköltés: „Felköttem az őrnagyot, / Ha bosszant bármi rossz.” Egyszer épp én voltam a soros szavaló, amikor valahogy észrevétlen besompolygott az őrnagy, és végigkagylózta az egész show-t. Képzeltetik, hogy őrjögött. Századparancsban tiltotta be szegény Petőfit, én meg végképp elkapartam magam nála.

Szerintem belefér. Csak az bánt, hogy senki nem jön le a századból elbúcsúzni vagy megkérdezni, hogy mit üzenünk haza, vagy egy kis piát hozhatnának. Biztos te-le vannak piával.

Kavics: Mióta ismerem a „Nem tudhatom”-ot, Radnóti a kedvenc költőm. Nagyon sokszor olvastuk a szerelmemmel a verseit. Itt eltöltöttem magam tőlük, nehogy elbőgjem magam. Csak azt hoztam le, amit ő is gyakran forgatott, Theokritoszt, Vergilius eklogáit és egy Apollinaire-kötetet. Elkobozták mind egy gázálarctáska-ellenőrzésen. Én itt kezdtem a pontgyűjtést.

Bemeséltem magamnak, hogy én vagyok a Radnóti. Ez persze azért röhejes, mert a legrosszabb akaratlanul sem hasonlítható össze a laktanya – bármilyen szar is itt – a koncentrációs táborral. De próbáltam úgy viselkedni, ahogy ő. Pedig még a „hú hitves” sem várt otthon.

Radnóti, ez a szolid, gyenge pasas összehasonlíthatatlanul rosszabb körülmények között tudott kénytelenül ember maradni. Az ő hatására nem nyeltem le semmit. Nem először kuksolok itt a fogdában. Nem akarok hős lenni. Mérlegre állítok két rosszat, és nagyon is „gyarlón” a számomra rosszabbat választom. Ugyanis könnyebb bezárva lenni a laktanyában, amikor a többiek szabadságra vagy kimenő-re mennek, mint nem visszapofázni vagy teljesíteni az őrnagynak azt a megalázó „harc feladatát”, hogy kússzak végig a folyosón.

De az ilyen dolgokért nemcsak az őrnagy nem szeret – ez logikus, e foxi is a jutalmi közé tartozik –, hanem szinte senki a századból. Azt hittem, népszerű leszek, hiszen olyasmi ellen szólok, amit mindenki egységesen rühell. Pedig épp ezért utálnak, talán megbocsáthatatlanabban, mint a strébereket. Az effajta magatartásnak nincs példaadó hatása. Ilyesfélét szerettem volna elérni. Ugyanis ez csak a gyávaságra, megvásárolhatóságra döbbsent, s az ilyen önszembesítést senki sem szereti. Én, a kis Radnóti, az összessel való szembesüléstől félek így. Persze hülyeség így belebojnyolódni a könyvekbe.

Az itt bent töltött karácsonykor halt meg a nagymamám. El sem búcsúztam tőle normálisan, a szerelmi bánatom miatt mindenkihez durva lettem, aki igazán szeretett, mintha ők lettek volna hűtlenek. Hetvennégy éves volt, súlyos betegen kórházba került. Nagyon szeretett volna még látni.

Írtak, táviratoztak. Épp töltöttem az egyhónapos laktanyafogságom. Biztos hazahozták volna, ha megmutatom a leveleket, táviratokat. De annyian írtak otthonról kamu halálhíreket. Az őrnagy is tudta, hogy a táviratok nagy része kitaláció. Nem kértem engedélyt. Sem a betegség ideje alatt, sem a temetésre. Senki se hihesse, hogy engem meg lehet törni. De van-e annak értelme, ha valaki azt hiszi, hogy engem nem lehet megtörni?

Este fél tíz körül. Magányos villanykörte undok, szálkás fényeit szórja szét a cel-lába. Három spenőtzöld asztallal bővült a „bútorzat”. Ezekon fekszik a három fiú. Egy-egy pokrócba burkolóznak, menekülnek a sivár lemeztelenítő fény elől. Testük tehetetlenül rángatózó, alakatlan zsáktömeg. A monológok szövetébe a koncert záró száma – egy őrült gitárszóló „vissza”, „vissza” zajai illeszkednek.

Kiss: Otthon néhány napot pihenek. Aztán néhány napra lemegyünk kettesben a Dunára. Csónakkal. Viszünk sátrat, gumimatracot, kaját, piát. Aztán melőzök még egy keveset. Az öregemnek van egy jó embere az Áfornál. Be tud vinni benzinkúthoz. Kell a pénz, a menyasszonyom szüleinél leszünk egy darabig...

Egy éve erre a napra állítottam be magam. És tessék, itt rohadok el elevenen a fogdában.

De ki kell bírni.

Ki kell bírni.

Ki kell bírni, KI KELL BÍRNI!

Ugye kibírjuk, srácok?

Dékány: Hazamegyek... első dolgom lesz kimenni a Tiszára. Döglök, döglök a homokon. Sült keszeget kajálok, aztán megint a homok. Senki nem fog rám üvöltölni, hogy keljek fel. Szenzációs lesz. Öregfiúk, nem kell úgy odalenni. Azt kell idézzem, amit a jó öreg osztályfőnököm szokott mondani, amikor a hóna alatt hozta a dolgozatfüzeteket, s az egész osztály remegett, mint a nyárfalevél: „Ne szarj be, Kossuth Lajos, hozzuk a zászlót.”

Kavics: Hányszor álmodoztam kint az őrhelyen, hogy veszem a hátizsákom, bepakolom a pulóverem, a matróztrikóm, a dzsekim és a fogkefém, a sátortartóra felkötöm a hálózsákom, zsebre vágom a kis piros útlevelem. Kivillamosozok a város végére egy benzinkúthoz, és elkezdek „meszelni”. Higgyétek el, ez a legklasszabb: az elindulás. Amikor még minden előtted áll. A megkezdetlen millió kalandlehetőség.

Legjobb lenne valami altatót szerezni, és átaludni ezt az öt napot vagy éhség-sztrájkot csinálni, és akkor két nap múlva csak hazaengednének.

Kavics szavai akkor érnek véget, amikor a koncertközönség „vissza-vissza” kiabálása, aminek eredményeképp levezető ráadás: lírai rockszám jön, fuvolaszólókkal.

Leveszik a takarót, szemüket kezeikkel befogják, így hallgatják a zenét, nyílik az ajtó.

Őr: Fölkelés! Gyertek zabálni.

IV. Jelzőrakéta

■ Este kilenc, fél tíz felé járhat. Az őrsegből már minden váltás vacsorázott. A fogadásokat hagyták utoljára, hogy étkezés után elmosogathassák az összes edényt.

Kiérve az őrszoba előterébe Dékány rögtön cigarettát kér. Kavics három félgömb alakú, horpadt pléhtányért tesz az asztalra. Kiss elosztja a hátravethető ételhordó fenekeén maradt paprikás krumplit. Kenyeret szelnek, evésbe fognak.

Hosszú lócán ülnek egymás mellett. Szemben az ablakkal, amelyen keresztül az őrszoba homlokán világító lámpa kékes-fehér, szórt fényében a laktanyaépülettel összekötő széles földutat láthatják. Egy és fél napja ezen jöttek ide.

Kiss: Nem gondoltam volna, hogy itt vacsorázok utoljára. Fönn a többiek hozzá sem nyúlnak ehhez a vacak paprikás krumplihoz. A holnap esti vacsorára tartogatják magukat.

Dékány: Hányra érhetnek haza?

Kiss: A pestieknek menetrend szerint négy óra negyven perckor be kell érniük a Keletibe. Maximum tíz-tizenöt percet késik a vonat, de ötre biztosan fölérnek. Búcsúzkodás, közlekedés stb., fél hét, hét – mindenki otthon van. A harmadik szakasz

és a géppuskások tízkor találkoznak a Kis Borostyánban. A vidékiek is legkésőbb kilenc-tíz órakor érnek haza.

Lassan beszélnek. Megrágnak minden szót, hogy tovább tartson. Kiviszik az edényeket az őrszoba oldalába. Itt bukkan ki a földből egy vékony, meztelen csőszálon egy otromba sárgaréz csapfej. Könyékig feltűrik a zubbonyujjukat, homokot raknak a laktanyakerítés elé hányt dombocskából, a lödombból, beleszórják a tányérokba, vizet engednek, és súrolni kezdik. Velük jött egy őr is.

Fegyverét babrálva érdeklődve hallgatja a hol lehajló, hol felegyenesedő mosogatók beszélgetését. Azok folyton csak a leszerelésről beszélgetnek, neki még igen távoli ez az érzés, jó egy éve van még hátra.

Füledt nyári éjszaka van, sok csillaggal. Az őrszobához vezető utat szegélyező, hatalmas nyárfák lombjait alig legyezi lenge szellő. Pontban fél tizenegykor megszólal a takarodót jelző trombitaszó. A szokásos rövid futam helyett az „Il silentio”. A kiválasztottak leteszik a kezükből a mosogatónivalót, s az őrükkal együtt a zászlóalj-épületek felé néznek.

A dallamnak nem akar vége szakadni. Már harmadszorra játssza újra a trombitás (maga is leszerelő). Futótűzként sorra kivilágosodik a miniszteri utat szegélyező épületek ablaka. Amint mégis véget ér a befejezhetetlen trombitaszó, elemi erővel tör fel a fényárban úszó zászlóalj-épületekből a mondatokra, szavakra felbonthatatlan kiállítás-morajlás.

– Elég volt a lógásból – ocsúdik fel először az őr. – Szedjétek össze az edényeket, mindjárt vissza kell vinni.

Újra le kell hajolniuk a zsiros fényű pléhtányérokhoz. Halomra rakják, és befelé indulnak.

Egy-másfél perc telhetett el az „Il silentio” utolsó futamaitól. Épp arccal az őrszobaajtónak tartanak, amikor az őr „Hű az anyját!” felkiáltására egyszerre fordítanak hátat.

A szemük elé táruló látvány lenyűgöző: zöld jelzőrakéta kúszik sebesen a csillagok felé. Jó magasan robban fel, és szétosztódott csonkjai apró üstökösként zuhannak, hosszú füstcsíkot hagyva maguk után, vissza a föld felé. Egy pillanatra valószínűtlen zölden villanó harctéri világosságban dereng az egész laktanya területe.

Torkán forr az épületekből még halkulva áradó, jókedvű zsidongás. A zöld hullócsillagok kihunyásával az újból sötét ablakú épületek visszaolvadnak a lomha éjszakába.

Kavics: Nekem is van egy rakétám. Egyik WC víztartályában tartom, körülbelül egy hónapja. De nem azt találták meg, mert az enyém piros. A Kati születésnapján akartam fellőni a házuk előtt. Jó lenne kicsempészni, remélem, nem nyúlt hozzá senki.

A századkörlet tizenöt-húsz perc múlva.

A vaságycak utcája két oldalán felsorakozik rajonként a század. Az ügyeletes kétégebesett hangon ordítózik, közben magára húzza a karszalagját:

– Gyorsan, gyorsan! Örültek vagytok. Mindjárt itt lesz.

A katonák ideges sietséggel próbálják lefejtetni magukról a civil ruhát és visszabújni a kimenőbe. Ez az egyetlen kincstári szerelés, amit náluk hagytak. Ebben vo-

nulnak még fel másnap reggel a díszszemlén. Nem is sikerül mindenkinek a visszavedlés, amikor felhangzik a „Század, viii-gyázzz!!!” Fenyegetően siető döngést hallunk a lépcsőházforduló felől, majd végig a folyosón. Az őrnagy cseppet sem lassítva zúdul a hálóterem közepéig. A jelentést be sem várva fordul a hunyorgó szemű, megszeppent századügyeleteshez.

– Szépen vagyunk. Jó, hogy nem gyújtották, robbantották fel az egész lakatnyát vagy a várost. Maguk miatt szégyenszemre az ágyból riasztottak éjszakának idején. Mi a jószagú úristennek nem tudnak bírni magukkal? Ez katonaság, ahol rendnek kell lenni. Ezt nagyon jól tudják. És lesz is rend. Legyenek efelől megnyugodva. Most már egészen biztos vagyok abban, hogy rend lesz. Nem hiszik? Majd meg fogják látni. Nos, halljuk, először is, ki eregette fel azt a jelzőrakétát? A zárolt hadianyagot, ami ugye a katona kezébe csak harccselekmény esetében kerül, vagy oktatás és hadgyakorlat alkalmával, minekutána a nem felhasznált anyagot, lőszert vissza köteles szolgáltatni. Tudják, ugye, hogy ez az ügy már nem rám, hanem a hadbíróásra tartozik. De hát lássuk csak, ki az a kemény magyar dalia, aki előbb kívánkozik Pestre – a Fő utcába –, mint a társai. Akinek nem elég a három fogdás – egész évi jó viseletükkel alaposan kiérdemelték –, az egész századot oda akarja juttatni. Hadd lássuk, ki az, aki a társai becsületét ilyen betyár módon a sárba tiporja!

Rendkívül magabiztosan, peckesen járkálni kezd a visszafojtottan lélegző arcok előtt. Egy-két fordulatot tehet, amikor hirtelen megáll, és az előbbi üvöltő hanghoz képest szinte suttogva mondja:

– Zagyva honvéd! Kilépni!

Zagyva halottfehéren „értettem”-et rebege az őrnagy elé lép. Az benyúl a nadrágzsebébe, és négy-öt noteszlap nagyságú papírost húz elő.

– Mindjárt megtudjuk a század legbátrabb brigantijának nevét, mert ezért katona névvel illetni túlzás. Nos, olvassa csak. Szép hangosan, hogy mindenki hallja. Báttran, bátran! – Zagyvának nyújtja a papírlapokat.

Zagyva a szeme elé tartja a lapokat. Hang nem jön ki a torkán. Majd a papírokat szorongató jobbja lezuhan a combja mellé, fejét lehorgaszta.

– Nos, mi történt? Valami rendkívülit tudott meg ezekből a papírocskákból? Miért nem olvassa föl? Hogy merészeli nem teljesíteni a parancsot?

Zagyva ismét a szeme elé ráncigálja a papírokat. Szája hangtalanul mozog. Az őrnagy megvetéssel nézi. Majd újabb utasítást ad:

– Bihari honvéd! Kilépni! Olvassa maga fel. Pápaszeme van, talán nagyobb sikert ér el, mint a bajtársa. Vagy kívülről is tudja? Halljuk! – Elégedetten néz végig a katonái arcán.

Bihari kiveszi a szélütött Zagyva kezéből a papírokat. Köhint, majd zavartan olvasni kezdi egymás után:

– Zagyva Lajos lőtte fel.

Zagyva Lajos.

Zagyva Lajos volt.

A jelzőrakétát Zagyva Lajos lőtte fel.

– Hagyja, ennyi elég lesz – inti le az őrnagy. – Látják, maradtak néhányan a százból, akiknek helyén maradt az esze. Tudják ugyanis, hogy itt rendnek kell lennie. Sőt olyan előrelátók is voltak, hogy tudták, ha nem teszik ki a naposasztalra a rendbontó nevét, itt kínos tánc lesz, amiből ők sem húzhatják ki magukat. Köszönöm nekik látatlanban is, tudom, hogy mindig van kire számítani a maguk anarchista csürhéjében. De ami a legfontosabb: rend lesz – ezt már egész biztosan garantálhatom. Napos! Azonnal hívja fel az őrparancsnokot, hogy küldjenek ezért a díszvirágért. Már alig várják lent a barátai. Szépen kiverték az álmodat a szememből. Akiknek itt volt pofájuk nem a honvédségnél előírt öltözetben megjelenni a szemem előtt, azok itt maradnak. Lekísérnek egy darabig. Átveszünk velük néhány dolgot a harci kiképzésből. Jobb későn, mint soha. A többieknek takarodó.

Hajnali derengés. A szürkületet épp most oldja fel néhány alacsony szögben nyilazó napsugár. A laktanya még alszik. A főúton libasorban a három kiválasztott katonára lépked. Mögöttük három lépés távolságra a fegyveres őr. Legelől Kiss, utána Dékány, Zagyva, majd Kavics. Kavics zsebre dugja a kezét.

Őr: Azonnal vedd ki a zsebedből a kezéd.

Kavics: Nem veszem.

Őr: Kiveszed. Velem nem szórakozol.

Kavics: Nem érdekel.

Őr: Ha nem veszed ki, nagyon...

Kavics: Mit tudsz csinálni, nagyokos – lelőni úgyse lősz le.

Őr: Szóval nem...

Kavics: Mondtam már.

Őr: Te, ne cicázz. Valakivel összetévesztesz.

Kibiztosítja a fegyvert. Kavics vállat von, nem veszi ki a zsebéből a kezét.

Őr (sokkal szelídebb hangon): Én is sajnállak, te hülye, de értsd meg, velem tolsz ki, nem velük.

Kavics: Komolyan mondom, most úgy érzem, ha kiviszem a zsebemből, vagyis engedek a te hülye beszari parancsodnak, nem bírom ki az öt napot.

Valamit kell csinálnom, ami ezeknek nem tetszik. Tiszta hülyeség. Még lelövetni is hajlandó lennék magam.

Őr (a foga között): Nem véletlenül választottak ki.

Így érnek a kapusszoba elé. Ott seprűket kapnak. Elkezdik söpörni a főutat – összeszedik az eldobált csikkeket, papírdobozokat, az útmenti árokból az elszórt konzervesdobozokat.

Közben a laktanya megelevenedik. Tisztek járkálnak a főúton Majd a laktanya másik végéből ünnepség hangfoszlányait hallgatják a sepregetők. Katonazenekar, a Rákóczi-induló, és vigyázzmenet lábdübörgése hallatszik. Aztán hangfoszlányokat hallanak mikrofonból. Valaki szónoklatot tart. Utána megint katonazenekar, majd feltűnik a leszerelő katonák civil ruhás csoportja. A kapu felé menetelnek. A fiúk abbahagyják a munkát, a seprűkre támaszkodnak. Merev szemekkel, sóvárgó arckifejezéssel nézik őket. A tisztek vezetésével vonul ki a csapat zárt, katonai csoportban. A fiúk színes ruhákban, sportszatyrokkal, bőrrönddel a kézben fordulnak ki a kapun. Csendben mennek. A feszültség még ott remeg az arcukon. Mindegyik elfordítja a fejét a három söprűs, poros ruhájú, koszos képű kiválasztottól. Azok hosszan néznek a csendes menet után.

Azután elveszik tőlük a söprűket, és visszaindulnak a fogdába.

NEMZETRŐL, NEMZETEKRŐL (20–21. SZÁZAD)

KOVÁCS KISS GYÖNGY

Erdély – erdélyiség

■ Másokkal együtt engem is megkért Kántor Lajos, nyilatkozzam identitásom közösségi összetevőiről. Kapaszkodóként olyan fogalmak értelmezésére hívott fel, mint nemzet és állam, illetve nemzetköziség (internacionalizmus) és nemzetfölöttiség (kozmpolitizmus). Mivel anyanyelvem és kultúráim alaprétege, valamint mindennapi munkanyelvem egyaránt a magyar, nem kétséges, hogy a magyar nyelvi-kulturális közösséghez, vagyis a kulturális értelemben vett magyar nemzethez tartozom. Ugyanakkor születésemtől Romániában élek, román állampolgár vagyok, és hivatalos ügyeim java részét román nyelven intézem. Jogi-politikai értelemben tehát „román” vagyok, a román politikai nemzet tagja. De vajon leírhatók-e önazonosságom közösségi dimenziói ezzel a két meghatározottsággal? Bizonyosan nem. A körlevélben felsorolt terminus technicusok közül nagyon hiányzik további három: a locus, vagyis a kolozsvári urbanitás, a régió, vagyis Erdély a maga partikuláris történelmével és földrajzával, valamint a kontinens lakóinak szellemi-kulturális közössége, amely mostanság kezd politikai közösséggé válni – az Európai Unió. Ez utóbbi sem az internacionalizmussal, sem a kozmpolitizmussal, e két – szempontomból irreleváns – fogalommal nem azonosítható.

A kolozsvári urbanitás olyan realitás számomra, amelybe nemcsak beleszülettem, és amelyben szocializálódtam, hanem amelyben immár jó néhány évtizede élek, úgy, hogy valahogyan sosem akaródzott igazán kilépni belőle. A genius loci megtartó erejének megragadására több kiváló írástudónk tett már kísérletet – Cs. Szabó Lászlótól Poszler Györgyig. Vajon mit lehet még az általuk megfogalmazottakhoz hozzátenni? Történelemszempontból leginkább a város közép- és kora újkori gyökereinek, a szerveződés évszázadokon át tartó kialakulásának a bemutatását hiányolom. Ennek építőkövei ugyan hosszú ideje tevődnek egymásra, de a folyamat egészének a megragadása és korokon átívelő esszenciájának felmutatása még várat magára. Annak kitalálása, hogy mit jelentett időről időre a Transylvaniae civitas primaria státus, amely Kolozsvárt egykoron megillette, és ami – úgy vélem, minden ellenkező állítás ellenére – még ma is megilleti.

Erdély és az erdélyiség jelentése nem kevésbé misztikus és ellentmondásos. Vajon kinek volt/van igaza? Kós Károlynak-e, aki szerint az erdélyi szellem lényege a magyar, német és román kultúra évszázados együttélése és az ennek során kölcsönösen kialakult tolerancia és empátia, vagy Hamvas Bélának, aki szerint a kompromisszum és a „kettősség” (megalkuvás? fortélyosság?) – mert ahhoz, hogy ama bizonyos transzszilván tolerancia hordozói, az erdélyiek egyáltalán megmaradhassanak,

nemegyszer kellett szédítő magasságokban kötélzártot járniuk? „A kompromisszum az Alföldön politika, bűncselekmény, Erdélyben okosság és erény, csaknem angolos, előrelátás és humor” – írja egy helyütt Hamvas *Az öt géniuszban*. Vagy esetleg Németh László tapint rá a lényegre, aki a maga metaforikus nyelvén a „legkülönb nőnek” nevezi Erdélyt, „akivel” történelme során a magyarságnak dolga akadt? Nem tudom, és nem is akarom eldönteni. Talán nem is lehet. Ha Bethlen Gábor valláspolitikájára gondolok, akkor Kós Károlynak adok igazat. Ha a Bécs/Prága és Isztambul közötti nem egyszeri vergődésére, akár „kanosszajárására”, akkor Hamvas Bélának. Ha pedig a székelyek, a kolozsváriak, a bánágiak és a partiumiak közötti lelki-mentális különbségeket idézem fel, akkor egyiküknek sem. Elképzelhető, hogy Erdély maga is több olyan alrégióból áll, amelyek lakói együttesen csak nehezen terelhetők az állítólag létező transzszilván szellem/erdélyi lélek gyűjtőfogalom alá. Ami azonban bizonyos: a háromszéki és Maros menti barokk kúriák, a segesvári óratorony és a kalotaszegi falusi templomok egyaránt szívszorítóan szépek és... erdélyiek.

Európa? Az elmúlt évtizedekben bántóan sokszor hallottuk, miszerint erdélyieként számunkra ez hosszú időn keresztül csak olvasmány- és filmélményt jelenthetett. Ha egyáltalán... Halkan ellentmondanék. Az a gazdag – például építészeti – hagyaték, amely Kolozsváron, Gyulafehérváron és más erdélyi városokban fennmaradt, a templomok, katedrálisok, a várak és kastélyok, a nagyszabású polgári építkezések mind-mind egy darab Európa, a maguk lelkeségével és szellemi kisugárzásukkal. Rómán kori Európa, gótikus, reneszánsz és barokk Európa. Ugyanúgy, mint Olasz-, Német- vagy Franciaországban. Szellemi-kulturális értelemben pedig Erdély a kereszténység felvétele óta része Európának, és a reformációval, majd a felvilágosodással ez a kötődése csak erősödött. Az meg már csak zárójelben jegyzendő meg, hogy az 1568-as tordai országgyűlés a világon elsőként mondta ki négy vallás – a katolikus, evangélikus, református és unitárius – szabadságát és egyenjogúságát. Olyan korban, amelyben tőlünk nyugatra a vallás nevében (is) háborúznak egymással az államok, amikor Franciaországban a Szent Bertalan-éji vérengzés több tízezer hugenotta halálát hozza, amikor a Habsburg-uralkodó kijelenti, hogy inkább váljék lakatlan sivataggá országa, de nem tűri meg a protestáns vallásúakat. Itt később is, a katolikus Báthory István vagy a protestáns Bethlen Gábor fejedelmi tanácsában minden felekezet képviselteti magát, s a felekezeti panaszokat a négy bevett vallás képviselőiből álló bizottságok vizsgálják meg. A vallási türelmetlenségben izzó Európában Erdély a felekezeti béke szigete...

Európa volt akkor is, amikor a középkori magyar királyság részeként vajda állt az élén, akkor is, amikor a kényszer önálló államot kreált belőle, akkor is, amikor Bécsből adminisztrálták, és akkor is, amikor 1867 után Magyarország, 1918 óta pedig Románia területébe integrálták-integrálják.

Ami pedig engem illet – a történelmi jószerencse forgandósága okán –, néhány éve nemcsak habituálisan és intellektuálisan, de politikai-jogi értelemben is európai polgárnak tudhatom magam. Nemcsak kolozsvárinak és erdélyinek, nemcsak magyaroknak és románoknak, hanem európainak is. Közösségi identitásom ezekből a kötődésekből épül fel. Magyarokként és románokként is erdélyi és kolozsvári vagyok, erdélyiként és kolozsváriként pedig európai. Egyikként sem internacionalista. És végképp nem kozmopolita.

Nacionalizmus kontra etnicizmus

■ A múlt század nyolcvanas és kilencvenes éveiben foglalkoztam elméletileg a nemzeti problematikával, a róla szóló írásokat *Törzsi fogalmak* című munkám (Atlantisz, Bp., 1999) két vastos kötetében gyűjtöttük össze.¹ Azóta politikai, filozófiai és társadalomelméleti nézeteim alaposan megváltoztak.

Régebbi írásaimat nem olvastam újra. Egyetlen vonatkozásukhoz ma is ragaszkodom, s mivel ennek nyoma van a nemzetközi szakirodalomban, érdemes belőle kiindulnom.

Ez a *nacionalizmus* és az *eticizmus* éles megkülönböztetése. A két típus mindekelőtt történeti.

A *nacionalizmus* a 18–19. század alapvetően univerzalisztikus politikai eszmeáramlatainak egyike, amely hatásosan szegült szembe az abszolút monarchiákkal, néhány kulcsfontosságú meggyőződés alapján.

Az egyik demokratikus jellegű volt, s szerinte a hatalom alanyának és tárgyának (szubjektumának és objektumának) egybe kell esnie, a népnek magának kell kormányoznia önmagát, ezért a néphez szervesen nem kapcsolódó instanciák nem gyakorolhatnak legitím hatalmat: nem kormányozhatnak bennünket olyanok, akik nem tagjai a mi honpolgári közösségünknek. Ez a nemzeti önrendelkezés (nemzeti függetlenség) elve.

A másik liberális jellegű volt. Eszerint a honpolgári közösség összetartozásának lényege az egyenlő jogok és kötelezettségek rendszere. Ez teremtheti meg a közösség tagjai közötti – elnyomás nélküli – szolidaritást, és védheti meg a politikai közösség (a nemzet) tagjait az államhatalom túlzott kényszerétől. Ez jogi-politikai egalitarizmus: a jogegyenlőség mindenkire egyaránt vonatkozik.

A harmadik kulturális jellegű volt. Hogyan kell meghúzni a honpolgári közösség határait? Azoknak kell – önként – együtt élniük valamely államban, akik hagyomány, anyanyelv, történeti (pl. felekezeti) hasonlóságuk okából egymással ismerős, otthonos, meghitt viszonyban vannak, akik könnyen értik egymást, és akik már a liberális nemzetállam létrejötte előtt tettek szert közös tapasztalatokra, s erről közös emlékezettel rendelkeznek.

A negyedik szociális jellegű volt. A helyi közösségekhez nem kötődő, „nemzetek fölötti” dinasztikiák, arisztokráciák és klérusok privilégiumait fölszámolni egyet jelentett a demokratikus és liberális egalitarizmus követeléseinek teljesítésével és a kulturális egyöntetűség (homogeneitás) és összetartozás megerősítésével annak révén, hogy minden fölöttük lévő – a honpolgári közösségtől nem függő, vele szemben politikailag közömbös – instanciát leszállítanak a magas polcáról. (A négy meggyőződés együttese biztosíthatta volna a Durkheim-féle „mechanikus” és „organikus szolidaritás” sikeres kombinációját.)

Nagyjából ezek voltak 1848 alap gondolatai egész Európában, később másutt is követték őket. 1848 és 1918 között a nacionalizmus fölszámolta a kis hűbéri fejedelemségeket, és nagy területi (territoriális), modern nemzetállamokat teremtett: így született az egyesült Németország, az egyesült Itália, Románia, Jugoszlávia, Cseh-szlovákia stb. Kicsikből lett nagy. (A kivétel a vesztes Magyarország és Ausztria volt: egyikük uralkodó elitje se óhajtotta a nemzetállammá válást – a nemzetállamiságnak nincs magyar vagy osztrák hagyománya, Ausztriában magának a nacionalizmusnak

se –, mert „integritása”, ún. történelmi egyénisége, ahogy valaha nevezték, magába foglalta a nemzeti kisebbségek szállásterületét is, így szemben állt a 19. századi modern politika egyik alapkövetelményével. De ez *kivétel*.)

Mondani sem kell, hogy – mint általában – a nacionalizmus eszményi követelése se teljesültek soha; a nacionalizmus mindenféle egyéb irányzatokkal is vegyült, pl. a régi Oroszországban az autokrácia és az etnikai elnyomás antiliberális elemeivel (ennyiben Oroszország *megelőzte* a nyugati 20. századot). Mivel a „klasszikus” (liberális-demokratikus) nacionalizmus etnikai eleme nem volt erősebb, mint a többi alkotóelem, a jogegyenlőségre való törekvés általános volt, ennek az ára viszont az asszimiláció lett volna az uralkodó (többségi) etnikumhoz és/vagy felekezethez: ez sok helyütt (de nem mindenütt) váltott ki ellenállást vagy elégedetlenséget – de hát ez köztudomású.

Az *eticizmus* 20–21. századi jelenség, Európában istenigazából 1989 után bontakozott ki (bár előzményei – mint az égvilágon mindennek a történelemben – vannak). Amiként a nacionalizmus egalitárius visszahatás volt a „nemzetek fölötti” (vagy „nemzetileg közömbös”) abszolút monarchiákra, az etnicizmus reakció a „szocialistának” vélt univerzalizmusra és föderalizmusra. Tudomásul kell vennünk, hogy Keleten a „szocialistának” hitt modernizáló-szekularizáló-tervező államkapitalizmus (mindközönségesen: az ún. szovjet rendszer) teremtette meg a *moderniséget*, következőleg: a nemzetállamot is a maga egalitárius velleitásaival (igényeivel). Ezért a modern univerzalizmus mindenütt észlelhető bomlása Keleten a nemzetállamok szétmállásával járt együtt (hiszen a keleti nemzetállam a „szocialista” univerzalizmus terméke volt, amiként Nyugaton a liberális univerzalizmusé). A Szovjetunió és Jugoszlávia szétforgácsolódása – háborúkkal és vérengzésekkel – ennek jellegzetes következménye (a nagyból lettek kicsik); Cseh-szlovákia békésen vált ketté; ám jelentkezett azóta a morva szeparatizmus. Olyan ősi nemzetállamok esnek darabokra ma (Spanyolország, Nagy-Britannia), amelyekben az etnikai partikularizmus sokáig nem tetszett veszedelmesnek. Belgium szétesése Flandriára és Vallóniára már faktum.

Az etnicizmus már nem egalitárius abban az értelemben, ahogyan a nacionalizmus valaha az volt.

Az egyenlők honpolgári közössége – mint eszmény és közös hit – a múlté, a liberális, demokratikus és szociális elemek meggyöngültek, a kulturális azonosulás elsődlegessé vált. Az *asszimiláció helyett az elkülönülés* az uralkodó politikai technika: a valamikor „reakciónak” tartott *Kleinstaaterei*, a „kisállami nyomorúság” (amelyről utoljára Bibó István írt igen ékesszólóan, mint emlékezetes) nem tetszik többé elavultnak: mindenki elfogadja az olyan életképtelen entitások önállóságát, mint Besszarábia, Macedónia, Montenegró, Bosznia és Koszovó.

A mai etnicizmus legjelentékenyebb előfutára nem volt más, mint a néhai Nicolae Ceaușescu, akinek az „etnokratikus”, a legtöbb tekintetben fasiszta jellegű „népállama” immár nem az asszimilációra törekedett. A nacionalizmus a 19. században az asszimilálni kívánt etnikumokat (nemzeti kisebbségeket) fenyegette – joghátrányokkal – és vonzotta – jogelőnyökkel, befogadással, érvényesülési lehetőségekkel. Ceaușescu rezsimje csak fenyegette és szorongatta a kisebbségeket (főleg a magyarokat), anélkül hogy az asszimiláció szokásos ígéreteit fölkinálta volna. A perspektíva – amelyet nem sikerült hála Istennek valósággá változtatnia – nyilvánvalóan a népirtás (vagy a tömeges kivándorlás kikényszerítése, vagy a kettő valamilyen szörnyű kombinációja) lett volna.

Ennek az etnicizmusnak a megvesztegetően egyszerű alaptétele így hangzik: *különböző kultúrájú, eredetű, hagyományú honpolgári közösségek nem élhetnek együtt* – ez természet ellen való.

Az etnikumok („törzsek”, „felekezetek”, „népfajok”) nemzeté *egyesülése* immáron kizárt. (Ismétlem: a nacionalizmus – univerzalizmus; ezt azért nem látjuk ma, mert rávetítjük az etnicizmus mai, eleven tapasztalatát.) Az olyan racionális konstrukciók, mint a „német”, az „olasz”, a „román”, a „jugoszláv”, a „csehszlovák”, ma egyszerűen *nem lehetségesek*. Ehhöz nem kell ellenségeskedés se: a skótok ma már nem gyűlölik az angolokat, valószínűleg mégis különválnak tőlük, akárcsak a katalánok és a baszkok a spanyoloktól (de még gallego és andalúz szeparatizmus is lehetséges). Etnikailag semleges nemzetállami patriotizmus nincs – ezt erdélyi magyar olvasóimnak aligha kell bizonygatnom. A román etnicisták meglepően jól viselik a mindenfelé kítűzött magyar nemzeti zászlót, a székely fantázialobogót, sőt: még az árpád-sávós textíliákat is; nyilván azért, mert már nem akarják, hogy az erdélyi magyarok románok legyenek, nem hiszik, hogy ilyesfajta *szintézis* (magyar etnikum, román hazafiság) megférhessen egyazon kebelben.

Az etnicizmus – szemben a régi, liberális-demokratikus nacionalizmussal – a modernség egalitárius követelményeivel szemben (jogegyenlőség, népszuverenitás) *közömbös*. Mindenféle politikai preferenciájú etnicistával találkozhatunk, bennük nem ez a tipikus, nem ez a fontos, hanem a kulturális identitás lelkes igenlése.

Ez annál föltűnőbb, mivel a hagyomány és önazonosság hordozója a reneszánsz óta az *írásbeliség* volt, amely éppen napjainkban – többek között a képdominancia, a digitális forradalom, illetve a magaskultúra példátlan válsága következtében – a megsemmisülés határára került. Az etnikai hagyomány többnyire teljesen alaptalan folklorisztikus koholmányok köré rendeződik – a fonóban elszuttogott népmondák analógiájára –, amint ezt írástudatlan társadalmakban megszokhattuk.

Azt, amit modern politikának gondolhattak (liberális, szocialista, de még a korporatista és fasiszta politikák is ilyenek a maguk technikai és jogtechnikai komponenseivel), a jelenlegi körülmények között egyre képtelenebbnek tetszik. A valaha nyomtatásban terjedő politikai (népközösségi, nemzetállami) retorika koherenciáismérvei nem érvényesíthetők többé. Mindezeket a tényeket rengetegen megfigyelték, de ennek az elméletben (és a publicisztikában...) alig van hatása.

Sokan például a mai európai válságot az „európai föderalizmus” és a „nemzetállami partikularizmus” ellentétének fogják föl, ami abszurdum, hiszen a nacionalizmus – és a nemzetállam – rég halott. (Tehát *a föderalizmus is* halott.) Természetesen területiális hatalmi eliték között vannak belvillongások, érdekellentétek és í. t. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az 1848-i eszmeállomány eleven – vagy azt, hogy az Európai Unió az új Szent Szövetség új Metternich és új Castlereagh vezetése alatt. Az Európai Unió régimódi szervezet (amennyiben a hagyományos politikát próbálja – eredménytelenül – művelni), de ellenfele nem a nacionalizmus, hanem az etnicizmus, ez viszont *nem politikai* a szó hagyományos (platóni vagy machiavelliánus) értelmében.

Mind az Európai Unió, mind a nemzetállamok a hanyatlás végső stádiumában vannak. A kapitalizmus sokféle politikai szisztémával élt együtt négyszáz esztendő története során, de mindegyik – talán a Harmadik Birodalom részleges kivételével – *politikai* volt, jogilag értelmezhető államcéllokkal, előírásokkal és korlátozásokkal.

Az etnicizmus nem azonos semmilyen ma ismeretes politikai irányzattal, bár persze hatással van a mai szélsőjobboldalra, amelynek az előzményei (a huszadik század elejétől 1945-ig) a nemzettel a „fajt” állították szembe, amely a nemzet egyik első nagy modern riválisa volt a partikularizmus, az identitás és a szolidaritás tekintetében (a másik természetesen: az *osztály*). A nemzetiszocialista fajelmélet és fajkultusz/fajgyűlölet kifejezetten a liberális-demokratikus nemzetállam és nacionalizmus *ellen* irányult; Himmler titkos tervei szerint a második világháború után a német nép nem „nordikus” elemeit is háttérbe szorították, „deszelektálták” és talán irtották volna, s a demográfiai hiányt skandináv elemekkel való keresztezéssel (!) akarták pótol-

ni. A nációk kizárólag propagandisztikus és manipulációs cézzalattal használták a nacionalizmus bizonyos világnézeti aspektusait, a nációk nem voltak nacionalisták. Ugyanakkor etnicisták se voltak. Politikájuk egy része „apolitikus” volt (a politika szokásos imperatívuszaival – terület, gazdagság, populáció, rend, lojalitás – hagyományos módon nem írható le), de azért mégis modern: a modern technikából, áru-termelésből fakadó uniformitásigény épp annyira jellemző volt rá, mint kor- és vetélytársaira (konzervatív vagy fasiszta korporatizmus [pl. Salazar, Dollfuss, Franco], New Deal, sovén katonai diktatúrák [Pilsudski, Horthy], sztálinizmus stb., amelyek többségében volt némi államkapitalista beütés, bár egyikben se olyan mértékben, mint a Szovjetunióban).

Bár senki nem tud felelni a kérdésre: „vajon mi jelentette volna a nemzetiszocializmus, a Harmadik Birodalom számára a *sikert*?”, vagy: „vajon mi volt a nációk voltaképpeni politikai *célja*?”, eszközeik koherensek voltak, az általuk elterjesztett társadalmi rend úgyszintén.

Az etnicizmus nem terjeszkedő, hanem önkorlátozó, visszahúzó, önkicsinyítő, olykor öncsonkító – a triumfáló nemzetállami célképzetek szemszögéből nézve kifejezetten dekadens. Mivel összhangban van a „posztmodern” korérzéssel, nincs univerzalizáló *telosza*, nem vonzza semmiféle „nagyság”, történeti ideológiája messze-menően eklektikus – ezért kell neki Decebal, Csaba, Szvatopluk: mert nincs értékelhető modern „megfejtésük” az elvont archaizmuson kívül –, ezért aztán valamelyest mindenkire hat; így beszélhetnek a populáris-kommerciális kultúrában olyasmikről, mint „a magyar mentalitás”, mintha Széchenyi és Petőfi, Széchenyi és egy nyilas légóparancsnok, Széchenyi és egy sztálinista tömbbizalmi, Széchenyi és egy mai lesbikus PR-menedzser „mentalitása” azonos lehetett volna egy lehetne.

Az etnicizmus mindössze annyit mond: „mi vagyunk”. Ebből a létből semmiféle erkölcsileg bírálható *Legyen* nem származhatik.

Hiszen ez csak akkor elképzelhető, ha az univerzalizálás, az általánosítás lehetséges. A „mi vagyunk” azonban nominalista kijelentés, amelynek kimondója semmilyen szupraetnikus létezőben nem hihet. A kapitalizmus így az etnicizmus *mellett* létezik: a kettő összefüggése homályos.

Annyi bizonyos, hogy mivel a jelenlegi kapitalizmus politikai karaktere is bizonytalan – a piaci túldetermináció és az állami beavatkozás primátusának ciklikus váltakozása megállt (az olykori etatista *retorika* üres nosztalgia; az állam merőben külső szabályozó; minden társadalom „legállamibb” vonatkozását, a katonait [nem csak a harcászatiit, még a hadászatiit is] „kiszervezik” magáncégeknek, ezt fogják követni a titkosszolgálatok) –, ennek folytán a transzállami és paraállami etnicizmus erős és nyeresre álló kihívója a hagyományos állampolitikának. (Így hát „a nemzet” – azaz a nacionalizmus – újjászületéséről szó sincs.)

Az etnicizmusból a „népfajok” egymás iránti békés közönye éppúgy adódhatik, mint egymás lemészárlása. A konfigurációk véletlenszerűek, aleatorikusak, sztochasztikusak. A filozófia számára hozzáféhetetlenek.

Úghogy el is hallgatok.

■ JEGYZET

1. Az idevágó szövegek eredetileg angolul jelentek meg *Ethnarchy and Ethno-Anarchism*. Social Research, 1996. tavasz, 147–190 (magyarul: *Etnarchia és etnoanarchizmus*, i. m. I. 303–346; románul: *Etnarhie și etnoanarhism*. Ford. Ștefan Borbély, in: G. M. Tamás: *Idola tribus*. Dacia, Cluj-Napoca, 2001. 194–214); *The Two-Hundreds Years' War*. Boston Review, 1999. nyár (magyarul: *A kétszáz éves háború*. Beszélő, 1999. Július–augusztus, 26–41; részletes jegyzetanyaggal).

LÁSZLÓ SZABOLCS

EGY POLGÁR TERHELŐ VALLOMÁSA

Márai Sándor: *Hallgatni akartam*

■ Kellene találni valami frappáns, illő kifejezést az izgalom, kíváncsiság és koncentráció azon kivételes összjátékára, amikor az olvasó egy nagy magyar író újonnan előkerült, ismeretlen szövegét veszi kézbe. Ezt a ritka bibliofil lelkesülést pedig csak fokozza, hogy szinte regényszerű irodalmi fogáshoz hasonlít a titokzatos kézirat felbukkanása, hiszen több mint hatvan évig rejtőzött kontinensek között hányódó dobozok mélyén, mígnem egy éles szemű irodalmár kikövetkeztette létezését az író hátrahagyott tömör naplőbejegyzéseiből. Logikai okfejtésből pedig filológiai felfedezés lett, majd hamarosan csinos kis könyv: Bod Péter nyomozása és Mészáros Tibor szerkesztése révén így került kiadásra Márai Sándor közismert önéletrajzának, az *Egy polgár vallomásainak* a folytatása. Még pontosabban: a már eleve harmadik részként számon tartott *Föld, föld!* című memoárnak a szerző által levágott s félretett első két fejezete, amely most külön könyv formájában olvasható.

A kézirat különös történetéhez még az is hozzátartozik, hogy maga Márai kettős tiltással tartotta távol a magyar olvasóközönségtől élete során: amellett, hogy a szocialista Magyarországon nem engedélyezte könyveinek megjelenését (amit az akkori irodalompolitika hosszú ideig nem is tett volna lehetővé), ez a szövegrészlet – mely az 1930–40-es évek Horthy-rendszerét tárgyalja – még fordításban vagy emigráns kiadásokban sem láthatott napvilágot tartalma és kritikus hangvétele miatt. Az emlékirat írása közben, már olaszországi emigrációban jegyzi fel naplójába, hogy „az anyag olyan, néha úgy érzem, mintha robbanóanyaggal játszanék: lángot vet a papíron”. (159.) Befejezése után, 1949-ben pedig arra a következtetésre jut, hogy az említett részlet nem engedi külföldi nyilvánosság elé: „nem akarom, hogy ezt a szomorú vallomást, a magyarságnak ezt a vádiratát idegenek is olvassák [...], az idegen ne tudjon minderről.” (159.) Vagyis, a polgári család diszkrét etiká-

ját követve, Márai nem akarta a nemzet szennyését kitergetni a világ szeme elé, inkább bízott egy „holdbeli” szabadabb korszak eljövételében, amikor bensőségebb körülmények között, de azért szigorú kiméletlenséggel tudja szembesíteni az olvasókat „a magyar társadalom felelősségének terhelő adataival”. (159.)

De még mielőtt a „robbanóanyaghoz” érnének, érdemes felfigyelni a vallomások, önelemző szöveggel létrejövő kommunikációs helyzetre, melynek általánosságra törekvő társadalompedagógiai célzata és közvetlensége a mai közéleti, irodalmi beszédmódokban már megismételhetetlen, sőt elképzelhetetlen, ám ugyanakkor talán fájdalmasan hiányzó is. Az európai, urbánus műveltségű és szemléletű Márai családiásabbra szűkíti közönségét, mintegy meghívja az agyonkínzott, háborút viselt és összezavart magyar nemzetet egy feketére, mert komolyan szándékozik megtárgyalni az elmúlt két évtizedet. A régi költők hagyományos vateszi prédikációja Márai tollán átalakul egy józan, őszinte, felelősségteljes, egyenlő felnőttek között lezajló beszélgetéssé, melyben a megszólító fél, azaz „a magyar író” család nélkül próbálja kielemezni a közös szenvedések, hibák, bűnök és cinkosságok természetét.

Az emlékirattal vállalt analitikus feladatot az író szerkezetileg úgy valósítja meg, hogy a szöveg indulópontjának az Anschluss napját, 1938. március 12-ét választja, és ezt a szimbolikussá nagyított eseményt teszi meg a visszafordíthatatlan, összeomlást hozó történelmi változások első stációjának, amelynek prizmáján keresztül visszatekintve igyekszik magának megfogalmazni a korszak legsúlyosabb problémáit. A náci csapatok bécsi bevonulása ébreszti rá az elemzőt a háború előtt közállapot tarthatatlanságára: „kísérletes volt a bizakodó tudatlanság, az öncsaló reménykedés, amelyben éltünk.” (114.)

Márai szemléletében két „izzó sorskérdes parázslott a magyar élet mélységeiben”:

az egyik a földreform és a nagybirtokos rendszer megszüntetése, amit az 1918-as és 1919-es forradalmak alkalmával nem sikerült megvalósítani; a másik pedig a trianoni békeszerződés után elcsatolt területek és népség által létrejött új, többszintű traumákat okozó politikai helyzet. (52.) A Horthy-korszakra irányuló mindenkori elvakult vagy szándékosan misztifikáló nosztalgiaik ellenméréként hangsúlyozza, hogy ezt a rendszert lényegében a szabadság és a demokrácia erkölcsi törvényeinek hiánya jellemezte (Márai egyenesen „neobarokk fasizmusnak” nevezi egy helyen). Ha pedig valaki „kétkedni mert az üzletszerűen és iparszerűen népszerűsített »keresztény, nemzeti« elvek helyességében” (52.), arra nagy valószínűséggel társadalmi megbélyegzés és állásvesztés várt.

Ennek a szigorú, átfogó leltárnak a tükrében kerül vizsgálata a háború előtti években kibontakozó saját írói magatartása és a Márai-könyvekben központi témaként visszatérő polgárságnak mint társadalmi rétegnek, világszemléletnek és műveltségnek a szerepe, felelőssége. A politikai összeomlás, Budapest ostroma és az emigrálás után emlékező Márai metsző iróniával mutatja be a békeidőszak polgári életformáját élvező, sikeresnek számító, de az elkövetkező évek borzalmairól mit sem sejtő korábbi önmagát. Az íróembert, aki a mindennapok gondtalanságával veti papírra a soron következő regénye napi harmincöt sorát, majd beszél a legnépszerűbb pesti lap szerkesztőségébe, hogy a rendszeres honorárium fejében firkantson valami „érdekességet” a rovat számára.

A helyzetével megelégedett és a biztonság, állandóság illúziójában élő polgári író alakja ellen tehát egyértelmű vádat emel a szarkasztikus hangvétel, de az így leírt helyzetből adódó múltbeli elbizakodottsága, naivitása és részleges vaksága ugyanakkor megkíméli a visszaemlékezőt a személyes felelősség kérdésének részletesebb, célzatosabb vizsgálatától. A könyv egyik legnehezebb és felkavaró kellemetlensége miatt nagyjából megválaszolatlanul hagyott kérdése, hogy a Horthy-rendszer problémáinak és igazságtalanságainak tudatában „mit is tehetett a polgári magyar irodalom?” – kérdezi ezt a korszak egyik legnépszerűbb szerzője, aki személyes kapcsolatban állt a fennálló kormányok vezérégyéniségeivel. Ám ha a személyes életútra, közéleti szerepekre (vagy hiányukra) irányuló önvizsgálatot nem is találunk, az elkövetett mulasztások és hibák mindvégig a többes szám első személyhez kapcsolódnak. Márai egy pillanattig sem mentegőzik, hanem következetesen –

mondhatni, példamutatón – közösséget vállal az elemzése által fókuszba helyezett csoportokkal: az értelmiséggel, a polgársággal és a teljes magyar társadalommal.

Az emlékiratban immár szabadjára engedett komoly társadalomkritikának és önelemzésnek két izgalmas aspektusát érdemes megemlíteni. Az egyik ilyen, meglehetősen aktuális kérdés Márai politikai, illetve eszmei helyzetének (és retrospektív megítélésének) bonyolultságát érinti, hiszen a korabeli egyéni életutak, viszonyok, tettek és szövegek hálózatának részletes vizsgálata ráébreszt, hogy a baloldali/jobboldali bináris kategóriák használata félrevezető és felszínes. Márai tizenkilenc éves korában lelkes cikkekkel ünnepelte a Tanácsköztársaságot, majd fokozatosan visszakanyarodott a polgári szerep és műveltség kereteibe, és 1936-ban térsült a jobboldalinak tekintett *Pesti Hírlaphoz* (az elhunyt Kosztolányi helyébe), egy olyan „liberális” laphoz, mely következetesen, nemzetközi szinten propagálta a revízió gondolatát. Emlékirataiban Márai mélyen elítéli a Horthy-rendszert támogató középosztályt, s ugyanakkor ismételtelen azonosul az eszményített, humanista polgár szerepkörével, akitől Európa újjáépítését reméli. Hovatovább, a kézirat keletkezésének éveiben hatalomra jutó magyarországi sztálinista rendszer elől Nyugatra emigráló író közismert kommunistaellenességét érdekessen egészíti ki az – angliai és a skandináv példák hatására elképzelt – új világrendről felvázolt elképzelése, miszerint: „a kapitalista termelési mód csak akkor tud az eltömegesedett világban az egyénnek és a tömegnek életformát biztosítani, ha emberszabású egyezkedést köt a szocializmussal.” (125.) Így talán Márai gondolatvilágának és tapasztalatainak árnyalt ismerete elég lehet ahhoz, hogy a szerző utólagos, politikai dichotómiák mentén történő kisajtításának irodalmárok és olvasók egyaránt ellenálljanak.

Egy hasonlóan figyelemre méltó kérdéskört találunk a *Hallgatni akartam* második fejezetében, ahol a szülővárosából évtizedekig száműzött Márai emlékezik arra, amint az első bécsi döntés után a bevonuló magyar csapatokat kísérve viszontláthatta Kaszát. „A város nem csalt meg: egészen olyan, mint ahogyan emlékeimben és álmaimban láttam, olyan, ahogy elképzeltem”¹ – írta egy akkori beszámoló cikkben, ám az emlékiratban már a ténylegesen megtapasztalt zavarának és fájdalmának ad hangot. A régi épületek és a magasztos dóm ugyan nem változott, de a helyiek és az érkezők közötti természetesen, problémamentesen hirdett magyar–magyar viszony már annál inkább.

Az új államuk – a Monarchiához képest – demokratikusabb körülményeihez szokott őslakosok zöme idegenkedve fogadta a nagy csinnadrattával érkező félf feudális, basáskodó „anyások” (azaz anyaországiak) bevonulását, akik szinte gyarmati tisztviselők módjára vették át a visszacsatolt területek irányítását. Ennek a számára meglepő, de ugyanakkor nagyon is érthető ellenérzésnek a keresztüzében Márai (mintegy előrevetítve a „magyar világok” közötti ingadozás ambivalens életérzését) ismételt felfedezi kívülállásának és otthontalanságának bizonyítékát, ami aztán végigkíséri majd egész életén.

Így ez a frissen könyvbe fogott két rövid fejezet – amit már csak a teljesebb kép és az új összefüggések kedvéért is érdemes a fent említett önéletrajzi szövegekkel egybeolvasni – a mondandó súlyának és az emlékező egyéniségének, intelligenciájának és ki-

egyensúlyozott stílusának köszönhetően remek olvasmányt nyújt. Ugyanakkor a magyar emlékezőpolitika és -kultúra komoly hiányosságai miatt a hat évtizedes késés nem tompított sokat Márai szövegének aktualitását: bizonyítják ezt például a Trianonról és a Horthy-korszakról zajló közéleti, illetve szakmai viták. Érett, őszinte és kíméletlen konklúziója – miszerint a második világháború és a holokauszt alatt elkövetett bűnökre nincs mentség, így mindezért a magyar társadalomnak közösen kell viselni a felelősséget, „azok helyett és azok nevében is, akik valóban bűnösök voltak” (50.) – bizonyára ma sem fog konszenzuális egyetértést kiváltani. Csak remélni lehet, hogy Márai emlékiratai és naplói – Bod Péter megjegyzését kissé módosítva – komoly szellemi muníciót biztosítanak azon az önismereti úton, amelyet a magyar társadalomnak végig kell még járnia.²

■ JEGYZETEK

1. *Képek és tények Márai Sándor életéről*. Szerk. Mészáros Sándor. Helikon, Bp., 2006.

2. Bod Péter: *Márai, aki behallgatott a történelemben*. Népszava 2013. július 20.

TRIANON – SPORT – HONVÉDELEM

Szakály Sándor: *Trianon, honvédség, háború, sport. Válogatott írások Magyarország XX. századi történelméről*

■ Szakály Sándor munkássága mára már megkerülhetetlen bárki számára, akit a huszadik századi magyar hadtörténelem érdekel. Különösen annak fényében értékesek Szakály Sándor munkái, hogy tudományos tevékenységét az elmúlt két évtized során komoly adminisztratív-menedzseri tevékenység is kiegészítette,* jelentős szerepet vállalt közvitákban, tévéműsorokban a tudományos eredmények népszerűsítésében, és amikor szükség volt, komoly szakmaisággal teljesített a magyar igazságszolgáltatás által felkért törvényszéki szakértőként is. Művelt, sokoldalú, a történelmi kutatás módszertanát jól ismerő szakember, amire bizonyíték jelenlegi kötete is.

A kötet címét négy fogalom/főnév alkotja: Trianon, honvédség, háború és sport. E négy főnév köré épülnek fel a kötetbe foglalt tanulmányok, mintegy Szakály Sándor eddigi munkásságának keresztmetszetét, *ars scientificáját* is nyújtva. Műfajukat, tartalmukat tekintve a tanulmányokat három kategóriába oszthatjuk. Az első az általánosabb jellegű elemzéseket foglalja magába, amelyek a magyar történelem egy-egy kulcsmomentumához vagy meghatározó jelenségéhez kapcsolódnak, és amelyekben a szerző saját véleményét fogalmazza meg a tárgyalt témával kapcsolatban, érvelését mindig a megfelelő forrásokkal alátámasztva. A második kategóriába a biográfiai jellegű írások

Kárpátia Stúdió, Bp., 2013.

*A szerző 1991–1997 között a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Legújabb- és Jelenkor Történelmi Osztályának vezetője, 1997–1999 között a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos főmunkatársa, majd az intézmény főigazgatója. 2010-től a Károli Gáspár Református Egyetem professzora, majd tanszékvezető egyetemi tanára és egyúttal a Történettudományi Intézetnek is vezetője. 2011-től ugyanennek az egyetemi intézménynek keretein belül a Történettudományi Doktori Iskola vezetője, 2013-tól pedig a nemzeti Közszolgálati Egyetem tudományos rektorhelyettese.

tartoznak, melyek egy-egy személy életének egy-egy jelenségére koncentrálnak, ezt mutatják be eredeti források alapján. A harmadik kategória szövegeinek fókuszába egy-egy történelmi forrás – mint például Shvoy Kálmán naplója – kerül, ennek végzi el a szerző a kritikai elemzését.

Az általunk az első kategóriába sorolt tanulmányok indítják a szövegegyüttést, *A trianoni békediktátumtól a Sport és honvédelem* című tanulmányig. Ezekre az objektív hangvétel mellett jól dokumentáltság jellemző. A hivatkozások között minden esetben megtalálhatóak a releváns magyar szakirodalom és a levéltári hivatkozások is, ez utóbbitől azonban jelentősen több van, ami a kutatómunka eredetiségét is illusztrálja egyúttal. E kategória minden tanulmánya ugyanakkor erkölcsi és értékítéletet is tartalmaz. Határozott és higgadt értékítéleteket.

Így *A trianoni békediktátum* nagy teret szentel a gróf Apponyi Albert által a békekötés alkalmával tartott beszédnek, amely – bár gyakorlati eredményt nem ért el – szimpátiát ébresztett több antantpolitikusbán. *A magyar királyi honvéd tisztikar és a „zsidókérdés” (1938–1942)* című tanulmány azt illusztrálja, hogyan próbálkoztak a magyar honvédség vezérkara zsidó származású értékes tisztjei kibúvót találni a zsidótörvények hatálya alól, annak ellenére, hogy ezek az erőfeszítések az esetek nagy részében nem jártak sikerrel. *A Volt-e alternatíva?* arra próbál választ találni, alakulhatott volna-e másképpen Magyarország sorsa a második világháborúban, vehettek-e volna más irányt az események, hozhattak volna-e az ország felelős döntéshozói más határozatokat, mint amelyek vesztés háborúba sodorták az országot. A szerző végkövetkeztetése szerint a kényszerpályának a valójában megtörténteken kívül gyakorlatilag nem volt más alternatívája, mivel a kor felelős magyar politikusai nem vállalhatták fel azt, hogy elmullasszanak bármely lehetőséget a trianoni béke által kreált helyzet megváltoztatására.

Az általunk második kategóriába sorolható tanulmányok kutatói módszertana öt-ötvi a prozopográfiai-biográfiai, illetve a mikrohistóriai kutatási módszertan elemeit. E rövid életrajzi tanulmányok – amennyiben a szépirodalom területén keresnénk számukra analógiát, ez a novellák, karcolatok műfaja lenne – központi figurái vagy hivatásos katonák, vagy pedig olyan jelentős személyiségek, akiknek életútja adott időszakban a magyar hadsereghez kapcsolódik. Ilyen személyiségek többek között Kemény Ferenc, a Magyar Olimpiai Bizottság alapító titkára, Mező Ferenc, aki 1928-ban az amszterdami olimpia irodalmi versenyén szer-

zett aranyérmét *Az olympiai játékok története* című munkájával, vagy maga Gömbös Gyula miniszterelnök. Különösen érdekesek a Gömbös Gyula sportteljesítményeit bemutató táblázatok, melyek 1909–1910-ban készültek, és pontos kimutatást nyújtanak arról, hogy a katonai vívó- és tornatanár-tanfolyam tizenegy hallgatójának milyen próbákon kellett teljesítenie, és ezek sorában milyen eredménnyel és hányadik lett a későbbi miniszterelnök. E felmérések alapján az egykori miniszterelnök elsősorban magasugrásban jeleskedett, melyben egyúttal a tanfolyam legjobbjának bizonyult.

A harmadik kategóriába tartoznak azok az írások, melyek központi témája egy-egy fontos dokumentum köré épül. E tanulmányok legtöbbször bevezető írással ellátott forrásközlés és kritika, mely a közölt iratot időben és térben elhelyezi, és amennyiben szükséges – vagyis nem hivatali, a hivatalos nyelvezetet és megfogalmazásokat betartó szövegről van szó –, ezek stílusát is kiemeli. Olyan dokumentumok kerülnek itt bemutatásra, mint Kádár Gyula főhadnagy nősülési kérelmére kapott engedélye, Horthy István emléklapos hadnaggyá történő kinevezésére vonatkozó iratok, Gaudernak Olga bárónő anyagi segélyre vonatkozó kérelme Horthy Miklós kormányzóhoz közlő esküvője miatt, a Werth Henrik elleni szélsőjobboldali röpirat, melyet szerzői a katonaság körében terjesztettek, Kolcsak tengernagy özvegyének levele Horthy Miklóshoz 1942-ben, melyben a levélíró a Szovjetunióinak magyar megszállás alatt lévő területein élő testvérének és ismerőseinek felkutatásához kérte a kormányzó segítségét. *A Napló, naplószerző emlékirat, emlékirat?* című tanulmány szerkezete az előbbiekenél komplexebb, mivel egy terjedelmesebb, régebben már kiadott forrásnak, Shvoy Kálmán naplójának (vagy még inkább a napló 1983-as kiadásának) elemzését és kritikáját tartalmazza. Szembetűnő, hogy tanulmányában a szerző legjobb tudását mozgósítja, hogy Shvoy Kálmán távolról sem egyértelmű történelmi figuráját, naplóját és a napló kiadását minél részletesebben, de ugyanakkor tömören, lényegre törően, egyszerűsített kritikusan ismertesse. A tanulmány nyelvezetapparátusa kiváló; a probléma megközelítési módja elsősorban a kiadás vonatkozásában kritikus, és jelzi, hogy még inkább az lehetne. Így a szerző arra is utal, miszerint a kiadás kapcsán általa megfogalmazott észrevételek mellett még sok más egyéb tévedésre is utalhatna az 1983-as kiadás felületes és szakmaiatlan szerkesztése miatt.

A kötet utolsó tanulmánya a *Népbírósi eljárások a magyar királyi honvédség és*

csendőrség tagjai ellen 1945 után címet viseli, és nem véletlenül lett a kötetzáró írás – ez mind kronológiai, mind tartalmi szempontból megalapozott. Ugyanakkor – szubjektív megítélésünk szerint – talán ez a szöveg a leginkább figyelemfelkeltő. Ehhez hozzájárul az is, hogy ez irányú tudását a szerző nemcsak az elméleti-akadémiai szférában, hanem gyakorlatban is kamatoztatta, gondolunk itt szakértői minőségére a Képiró Sándor ügyében folytatott perben. De ugyanakkor hiánypótló írás is, mely jó szintézisét nyújtja a második világháborút követően lezajlott népbírói perek során meghurcolt katonai és csendőrtisztek sorsának. Reméljük, a szerző a jövőben is minél többet fog közölni ebben a témában, mivelhogy ez a magyar nemzet történelmének olyan fejezete, melyről jóval kevesebb információval rendelkezik a szakma és a közélet is, mint kellene és lehetne.

Szakály Sándor egyike azon szerzőknek, akik szeretnek markáns módon véleményt megfogalmazni, írásai a szakmai információ túl saját egyéni értékrendjének, ítéleteinek tükröződései is egyben. Éppen ezért, úgy tűnik, írásainak erőssége az, hogy már-már szinte kínos pedantériával vigyáz a közölt tényyszerű információk pontosságára, melyekből következtetéseit levonja. Így állításait legfeljebb eltérő világbépből fakadó érveléssel lehetne megtámadni, annak viszont nincs köze a szakmai módszertanhoz. A kötet mindenképpen jó keresztmetszetét adja az 1918–1947 közötti magyar hadtörténet főbb problémáinak, kérdésköreinek, és mint ilyen hasznos olvasmány lehet bárki számára, aki ezekben a kérdésekben el szeretne mélyedni.

Lakatos Artúr

A MAGYAR SZÉLSŐJOBBDALRÓL

Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*

Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*

Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták.*

Az 1930-as évek új szélsőjobbaldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója

■ Napjaink politikai és közéleti viszonyai között a magyar szélsőjobbaldal történetének megismerése, valamint az elfogultságoktól mentes, kiegyensúlyozott szakmunkák megjelentetése rendkívül aktuális és fontos feladat. A második világháború befejezését követően a téma kutatásában három korszakot különböztethetünk meg:

1. 1948–1956 között az Andics Erzsébet-féle vulgármarxista szellemiség és leleplező-megbélyező szándék jegyében született történetíró munkák még dogmatikus propaganda-kiáltványok voltak, melyek nem törekedtek a közelmúlt hiteles ábrázolására. A szélsőjobbaldalt és a nyilasokat összemosták a különböző konzervatív irányzatokkal, valamennyit a náci Németország „agentúrájának” tartották.

2. 1956 után a történetírás professzionálizálódott, amelynek során előtérbe kerültek azok, akik a múltat már szakszerűbben igye-

keztek magyarázni. A korábbi dogmák egy része ugyan még tovább élt, ezért a hatvanas évek történetírását egyfajta kettősség jellemezte. A reálisabb, a leegyszerűsítéseken túllépő kutatások megkezdését Ránki György az MTA Történettudományi Intézetében kezdeményezte, melyeket rajta kívül elsősorban Sipos Péter, Lackó Miklós és Teleki Éva neve fémjelzett.

3. A téma kutatásában a rendszerváltást közvetlenül követő évek nem hoztak jelentősebb változást, az áttekintő jellegű munkák többnyire a korábban széles körben elfogadott szemléleti keretek között maradtak. Jelentős megújulást csak a pályáját a 2000-es években kezdő fiatal történész generáció hozott. Ennek a nemzedéknek a képviselője Paksa Rudolf is, aki a közelmúltban három kötetben foglalta össze kilencéves kutatómunkája eredményét.

Elsőként megjelent, de nem elsőként írt, ismeretterjesztő jellegű könyvében Paksa a dualizmus korától egészen napjainkig mutatja be a magyar szélsőjobboldal történetét. Már a könyv borítója is figyelemfelkeltő: a radikális jobboldal egyik szimbólumaként használt, ún. árpádsávos zászlóhoz hasonlóan vízszintesen vörös-fehér (ezüst) csíkozású.

Paksa szélsőjobboldali jelzővel illet minden olyan törekvést, amely önmagát annak nevezte, vagy akit a kortársai szélsőjobboldalinak tartottak, továbbá akiket az utókor ekként kezel. Ezzel együtt azonban törekszik a pontos fogalomhasználatra: fasisztának csak a Benito Mussolini vezette mozgalmat és annak másolót, míg nácinak az Adolf Hitlerhez köthető német nemzetiszocialistákat és követőit jelöli. Nemzetiszocialistának tekinti mindazon, a két világháború között megjelent szélsőjobboldali irányzatok tagjait, akik totális államot akartak kiépíteni. A magyar nemzetiszocialisták többsége nyilasnak vagy nyilaskeresztesnek nevezte magát, kivételek Szálasi Ferenc hungaristái, valamint Böszörmény Zoltán kaszárkeresztesei.

Mai értelemben vett szélsőjobb Magyarországon 1919 előtt nem létezett, ezért az első három fejezetben Paksa az előzményeket és a szellemi környezetet mutatja be: a dualizmus korából örökölte a szélsőjobb a nacionalizmust, illetve a magyar fajelméletként is értelmezhető turanizmust. Liberalizmussellenes nézetrendszerük az ipartámogatással szemben álló és a mezőgazdasági érdekvédelmet középpontba helyező agráriusok, valamint a Zichy Nándor gróf köré gyülekező politikai katolicizmus híveinek gondolatvilágában gyökerezett, akiknek egy része (Zichyvel ellentétben) a nagytőkét és a bankokat a zsidósággal azonosította.

A szélsőjobboldal az 1918/1919-es baloldali forradalmakra adott válaszként született, liberalizmus- és kapitalizmussellenes, antikommunista irányzatként, amely egy nemzeti-keresztény alapokon nyugvó harmadik utat remélt. Rendkívül sokszínűek voltak, soraikban a szélsőséges egyetemi ifjúsággal, az Ébredő Magyarok Egyesületével, Horthy hadseregének tisztjeivel, valamint olyan radikális keresztényszocialista gondolkodókkal, mint a hungarizmus fogalmának megalkotója, Prohászka Ottokár, továbbá a modern tömegkommunikáció lehetőségeit bátran kihasználó prédikátor, Bangha Béla.

A bethleni konszolidáció rendszere a különítményesek felszámolásával, az utcai politizálás megszüntetésével, valamint a közbiztonság helyreállításával jelentős eredményeket ért el a szélsőségesek visszaszorí-

tása terén. A kormánypártban csalódottak Gömbös Gyula vezetésével ugyan 1924 októberében megalapították a fajvédő Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártot, de az 1926-os választásokon csúnyán leszerepeltek, Gömbös pedig később miniszterelnökként (1932–1936) sem tudta megvalósítani fajvédő politikája lényegét.

Paksa kimerítően foglalkozik a harmincas évek fajvédelmi irányzataival nem összemosható fasiszta és nemzetiszocialista mozgalmakkal, kiemelve, hogy szinte sosem voltak egységesek, folyamatosan rivalizáltak egymással. A magyar nemzetiszocialisták markánsan eltértek német társaiktól abban, hogy nem voltak keresztényellenesek, igyekeztek összhangba hozni a kereszténységet a szélsőjobboldalissággal. Szálasi 1935-ben alapított Nemzeti Akarat Pártja kifejezetten a tudatos hit fontosságát hangsúlyozta. A nemzetiszocialisták első politikai sikerüket 1938-ban könyvelhették el, amikor Endre Lászlót választották Pest vármegye alispánjává. Paksa értékelése szerint itt átszakadt egy lelki gát: a tekintélyelvű Horthy-korszakban a szavazók látták, hogy a vezetők között is vannak szélsőjobboldaliak, így az követhető mintává vált. Az 1939-es, már titkos választásokon a szélsőjobb jelentős eredményeket ért el, a parlamentari diskurzust azonban nem tudták tematizálni. Horthy, valamint a második miniszterelnöki ciklusát (1939–1941) töltő Teleki Pál pedig minden lehetséges eszközzel igyekezett is fellépni ellenük.

A szélsőjobboldal hatalomra kerülésének előfeltétele az ország német megszállása volt 1944. március 19-én. Horthy októberi, sikertelen kiugrási kísérletét követően a Szálasi vezette Nemzeti Összefogás Kormányának az ő támogatásával hirdette meg a végéig való kitartást a háborúban, ami óriási anyagi és embervesztéssel járt. A szélsőjobboldal ezért érthető okokból a háború végére teljesen diszkreditálódott, emigrációba kényszerült, ahol a zsidóellenességet holokauszttagadásra és 1948 után Izrael-ellenességre cserélték. A rendszerváltást követően történtek ugyan kísérletek a hungarista mozgalom magyarországi szárnyának felélesztésére, ezek azonban nem jártak sikerrel.

A magyar szélsőjobboldal történetének bemutatását Paksa nem fejezi be a rendszerváltással. Részletesen elemzi a népi-nemzeti ellenzék radikális szárnyából érkező, a népi írók örökségét magáénak valló Csurka Istvánnak, illetve a Magyar Igazság és Élet Pártjának felemelkedését és bukását; foglalkozik a populista nemzeti radikalizmus sikerét megalapozó „nacionalista újrómantikával”, de nem marad ki a sorból az önma-

gát jobboldali ifjúsági közösségből napjaink egyik meghatározó nemzeti-radikális pártjává kinövő Jobbik sem.

Paksa könyve könnyed, olvasmányos formában tekinti át a kiegyezéstől napjainkig a hazai szélsőjobboldal történetét, sok esetben külföldi példákkal is párhuzamba állítva a rendkívül sokrétű mozgalmi és eszmevilágot. A fejezetek végét a témához kapcsolódó szakirodalmi ajánló zárja, hogy az adott kérdéskör iránt behatóbban érdeklődők útmutatást kapjanak ismereteik további gyarapításához. A mű utolsó fejezetében Paksa egy rövid összegzésben tekinti át a korszakokon átívelő szélsőjobb különböző irányzatait. Közös jellemzőjüknek a kirekesztő gondolkodást, az önálló szubkultúra kialakítását, a fennálló viszonyok radikális átalakításának igényét, a rendpártiságot, a parlament-, illetve demokráciaellenességet tartja. A könyvet egy igényesen megszerkesztett, diagramokból és a szélsőjobboldali pártok választási eredményeit (1939–2010) prezentáló térkép-anyagból álló függelék zárja.

Szálasi Ferenc nyilaskeresztes politikusról, Magyarország nemzetvezetőjéről, a 20. századi magyar történelem egyik leginkább elutasított alakjáról életrajzi monográfia (egy magyar szélsőjobboldali internetes portálon közzétett, apologetikus biográfiát leszámítva) még nem született. Paksa ennek a hiátusnak a betöltésére vállalkozott, amikor elkészítette tudományos igénnyel megírt, népszerűsítő összefoglalóját Szálasi életútjáról.

Mivel Paksa elsősorban Szálasi politikai pályáját elemzi a könyvben, ezért hőségnek gyermek- és fiatalkorát csak érintőlegesen tárgyalja. Szálasi 1897. január 6-án született Kassán, egy szegény katona-tisztviselői család második gyermekeként. A családot a Monarchia liberális szellemiségének megfelelően nem jellemezte zsidóellenesség. A kőszegi katonai alreáliskolában kezdte meg a tanulmányait, majd a kismartoni katonai főreáliskolában folytatta, végül a bécsiújhegyi katonai akadémia elvégzése után 1915-ben avatták hadnaggyá. Az első világháborúban előbb az olasz, majd a nyugati hadszíntéren harcolt. Elmondása szerint a fronton kezdett foglalkozni a spiritualizmussal, alaposan tanulmányozta a Bibliát, melyben elborzasztották az ószövetségi kegyetlenkedések, Jézus haláláért pedig a zsidókat tartotta felelősnek.

1923-ban felvételt nyert a vezérkari képzést adó Hadiakadémiára, melyet 1925-ben kitűnő eredménnyel fejezett be. Politikai, valamint társadalmi-gazdasági nézeteiről már tisztárai között is sokat és szívesen vitatkozott, akik ugyan elismerték az olvasott-

ságát és elméleti tájékozottságát, ezzel együtt azonban tudálékos és önhitt embernek tartották. 1933-ban publikálta *A magyar állam felépítésének terve* című rövid írását, melyben az erős állam koncepciója és a hagyományos parlamentarizmus felszámolása mellett szállt síkra. 1935-ben vonult nyugállományba, és alakította meg a Nemzeti Akarat Pártját (NAP). Paksa ettől kezdve az eddigieknél lényegesen behatóbban foglalkozik Szálasi pályafutásának alakulásával.

A NAP programja a Szálasi által jegyzett *Cél és követelések* című brosúra lett, melyben követelte a trianoni békeszerződés revízióját, az általános, titkos, egyenlő és kötelező választójog bevezetését, de fontosnak találta a családok szociális és egészségvédelmét, valamint a közoktatás átalakítását is. Az 1935-ös országgyűlési választásokon a hatvani választókerületben induló Szálasi a kormánypárt ellehetetlenítette, ezért visszalépett, az 1936-os pomázi időközi választáson pedig még 8%-ot sem ért el.

1937-re Szálasi álláspontja a zsidókérdésben radikalizálódik, pártja elkezd szervezkedni a fővárosi munkásság körében is, így az egy erősen antiszemita, forradalmi, kispolgári és proletárpárttá alakul át. Szálasi áprilisban izgatásért letartóztatják, és felosztatják a pártját. Augusztusban újra börtönbe kerül egy felforgatóknak ítélt munkája miatt. Szabadulása után Festetics Sándor Magyar Nemzeti Szocialista Pártjával és Saló János Nemzeti Frontjával egyesülve október 24-én megalapította a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot (csak a névelő különböző volt a Festetics pártjától). A szervezetet 1938 elején feloszlatták, mondván, a NAP utódja. Az áprilisi lovasberényi időközi választásokon mandátumot szerzett Hubay Kálmán újságíró azonban a képviselőházban jelentette be a jogutód, Nemzeti Szocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom megalakulását. Szálasi az *Út és Cél* című cikksorozatában dolgozta ki a hungarizmusnak mint önálló magyar nemzetiszocializmusnak az ideológiai alapjait. Egy nemzeti, szocialista, keresztény, iparosított parasztállamot képzelt el, melynek társadalmában nincs helye a zsidóknak. Az egyháznak kimondottan tiltotta a politikai szerepvállalást, és szükségességnek tartotta a Kárpát-medencei népek egyesítését a Hungarista Magyar Birodalomban, többek között az itt élő népcsoportok gazdasági egymásrautaltsága miatt is.

1937–1938 folyamán Szálasi ellen négy bírósági eljárás is folyt, hitfelekezeti elleni, illetve az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló izgatás miatt. 1938 júliusában tartóztatták le, és előbb a Markó utcai Gyűjtőfogházba került, majd

onnan a szegedi Csillag Börtönbe, ahol a 9323-as rabszámot kapta. Szálasi börtönnaplóját Paks részletesen ismerteti a könyvben. Ebből kiderül, hogy a zsidókat azért gyűlölte, mert bár ők voltak a kiválasztott nép, félremagyarázták a kinyilatkoztatást, és Jahve képében saját bálványt faragtak maguknak (más naplójegyzetéből viszont az világlik ki, hogy a zsidókat magukat is gyűlölködőnek tartotta, akik el akarnak pusztítani mindenkit). A keresztény egyházakat szintén elutasította, mivel nézetei szerint a krisztusi tanítást magyarázzák félre, és dogmákat gyártanak. A történelemtől azt vallotta, hogy az egyes népek története, ezért világtörténelemtől beszélni félrevezető. A történelemben megkülönböztetett gyenge és erős népeket. A gyenge népekre Magyarország 1867 utáni történetét hozta fel példaként.

Szálasi 1940 szeptemberében, az Észak-Erdély visszatértét követő kormányzói amnesztia okán szabadult ki. Október elején fogadta őt Teleki Pál miniszterelnök, aki előtt kijelentette, hogy törvényes eszközökkel ugyan, de továbbra is a hungarizmus hatalomra jutásáért fog küzdeni, Teleki azonban nem vette őt komolyan. A kormánypárti sajtó mindeközben folyamatosan támadta a nyilasokat, akiknek egységpártja 1941. szeptember 14-én felbomlott, miután Pálffy Fidél és Baky László vezetésével több politikus is kilépett, és Imrédy Bélával karöltve megalapította a Magyar Megújulás Nemzeti-szocialista Pártszövetséget. Szálasi a következő évben az „ideológiai megtisztulás” jegyében több embert is kizárt a pártjából, melynek új neve Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom lett.

1943 folyamán Szálasi tétlenségre volt ítélve, Horthy nem volt hajlandó személyesen fogadni, pártja pedig taglétszámát és közérzetét tekintve is a mélypontra zuhant. Az ország német megszállása után is csak lassan változott meg a helyzete, mivel a kormányzó előbb Sztójay Dömét, majd Lakatos Gézá-t tette meg miniszterelnöknek, a németek pedig folyamatosan türelemre intették. Horthy még a sikertelen kiugrási kísérlet után sem volt hajlandó őt kinevezni, és csak azután tört meg, hogy a németek megszarolták őt elrabolt fia életével.

A hatalomra került Szálasi sorkötelesnek nyilvánított minden 17–37 év közötti férfit, 12–70 év között pedig nemre való tekintet nélkül mindenki munkaszolgálatra kötelezetté vált. Fontosnak tartotta a szovjetek által még meg nem szállt területek teljes anyagi és személyi kiürítését, annak ellenére is, hogy ez kivitelezhetetlen volt. A németeknek vonakodott kiadni a „zsidó mun-

kaerőt”, és sokallta a kormányzó által a zsidótörvények hatálya alól mentesült zsidók számát, ezért a mentesítő okiratok felülvizsgálatáról határozott, a fővárosban pedig létrehozta a „nagygettőt”, illetve a „nemzetközi gettőt”, utóbbiba az ún. „védett házakban” (ahol a védőútlevéllel rendelkező zsidók tartózkodtak) élőket telepítették, de valójában innen is folyamatosan gyűjtötték össze és hajtották az embereket német munkaszolgálatra.

Szálasi a háború alatt végig rosszul mérte fel a hadi helyzetet, még 1945 márciusában is hitt a végső győzelemben, amikor már Ausztriába volt kénytelen menekülni az előrenyomuló szovjet csapatok elől. Májusban itt esett amerikai fogságba, Augsburgon keresztül szállították haza, és az egykori nyilas pártház, az Andrássy út 60. („Hűség Háza”) pincéjében tartották fogva. Hazaárulás, valamint háborús bűntett vádjával fogták perbe. Szálasi félreértve helyzetét, arra kérte Péter Gábort, a Politikai Rendészeti Osztály (PRO) vezetőjét, hogy a legfontosabb politikai pártok vezetőivel közölhesse elképzeléseit az ország újjáépítéséről, erre azonban nem nyílt lehetősége. 1946. március 12-én akasztották fel. A kötet utolsó fejezetében Paks bemutatja a Szálasi-kultusz kialakulásának legfontosabb állomásait a szegedi bebörtönzéstől egészen a hungarista emigrációig, de szót ejt a világháborút követően Magyarországon létrejött ellenkultuszról is, és arról, hogy miként változott a történészek megítélése Szalásiról és mozgalmáról az 1950-es évektől napjainkig. Ez a fejezet tartalmi átfedésben áll a magyar szélsőjobboldalról szóló munka vonatkozó részeivel. A könyvet egy részletesen kidolgozott kronológia, valamint a Szálasi pártjait felsoroló lista zárja.

Paks magyar nemzetiszocialistákról írott könyvének alapját *A magyar szélsőjobboldali elit az 1930-as évek elejétől 1945-ig* című, az ELTE-n 2012-ben megvédett doktori értekezése adta. A három könyv közül ez a legnagyobb volumenű munka: az előző két műnél lényegesen nagyobb terjedelmű, jobban kidolgozott, és Paks gyakorlatilag ebben összegzi kilencéves kutatómunkája lényegét. A kötet a korábbiaktól eltérően ráadásul képanyaggal gazdagon illusztrált, mely a nagyszámú forrásközléssel egyetemben azt a célt szolgálja, hogy az olvasó minél inkább beleérezhesse magát a bemutatni kívánt korszak hangulatába.

A kötet három nagy tematikai egységre bomlik: részletes historiográfiai áttekintéssel indul, melyet a legfontosabb magyar nemzetiszocialista pártok történetének be-

mutatása követ, és egy rendkívül informatív függelék zár.

Mivel a magyar nemzetiszocialista mozgalmak történetével kapcsolatban napjainkig háromszáz, a témával önálló kutatási eredmények alapján foglalkozó tanulmány jelent meg (és ebben a számban nincsenek benne az összefoglaló munkák, valamint a semmiféle kutatáson nem alapuló publicisztikák, illetve a kérdést csak felületesen érintő művek sem), ezért Paksa a kutatástörténeti összefoglalóban aprólékosan tárgyalja a kérdéskör historiográfiáját a Horthy-korszaktól napjainkig. Lévai Jenő újságíró 1945 előtt és után publikált munkáitól kezdve tekintti át azt a folyamatot, miként jutott el a magyar történetírás a világháború végét közvetlenül követő évek diabolizálásától a Kádár-korszak lassú szakszerűsödésén át a legújabb kutatási eredményekig.

A magyar nemzetiszocialista szervezetek történetének tárgyalásakor kiemeli, hogy ez az irányzat 1944 végéig nem volt egységes, több kisebb-nagyobb frakcióból állt, amelyek számos módon igyekeztek elkülönülni egymástól: más jelképeket használtak, másként köszöntötték egymást, különféle színű pártegyenruhát viseltek, stb. Az olasz mintát követő fasiszta pártok ugyan már az 1920-as évek elején megalakultak hazánkban, a német nemzetiszocialistákat másoló irányzatok azonban csak az 1931-es választások idején jelentek meg. Az első jelentősebb nemzetiszocialista szerveződés Böszörmény Zoltán 1932-ben alapított Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártja volt, ismertebb nevén a kaszáskeresztes mozgalom. Böszörmény következetesen bolsevistaellenes volt, a gazdasági válságot pedig a zsidóvagon szétosztásával orvoslta volna. Meskó Zoltán Böszörménytől eltérően kevésbé volt radikális, a fennálló politikai-gazdasági bajokért azonban ő is a zsidóságot okolta. A földkérdés rendezetlenségét a hitbizományi rendszer felszámolásával kívánta megoldani, de elképzelhetőnek tartotta a nagybirtokok részleges felosztását is. Pártja, a Nemzeti Szocialista Magyar Földműves- és Munkáspárt, jelképéül a nyilaskeresztet választotta.

A nyilaskeresztesek sikerét viszont csak az garantálhatta, ha a párt működését finanszírozni tudják, ezért jól jött a számukra, amikor két arisztokrata, gróf Pálffy Fidél és a tekintélyes vagyonnal rendelkező gróf Festetics Sándor is csatlakozott hozzájuk. Az egység azonban nem tartott sokáig, mivel személyi ellentétek miatt Festetics kilépett, és mérsékeltabb programmal önálló pártot alapított (Magyar Nemzeti Szocialista Párt). Az 1935-ös választásokon így három na-

gyobb nemzetiszocialista párt indult: Böszörmény kaszáskeresztesei, Festetics nyilaskeresztesei, valamint Meskó és Pálffy nyilaskeresztesei.

A szétaprózódott nemzetiszocialisták a sikertelen választásokat követően még tovább erodálódtak: Meskót leváltották a pártja éléről, 1936-ban pedig Festetics pártja is kettészakadt, a kilépők Pálffy Fidéllel karöltve szerveztek új pártot (Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista [Nyilaskeresztes] Párt). 1937 augusztusában váratlanul elhunyt a szélsőjobboldali egységet propagáló Marsovszky György, a hónap végén pedig egy fővárosi időközi választáson elbukott a szélsőjobboldal jelöltje, ezzel megnyílt az út Szálasi Ferenc, az új vezéraspiráns előtt. Szálasi hívei körében már a szegedi börtönevei alatt az ártatlanul bezárt politikus nimbusza lengte körül, szabadulása után pedig nagy népszerűségnek örvendett. Mozgalmán kívül két nagyobb nemzetiszocialista tömörülés létezett még: Salló János Nemzeti Frontja, illetve Maróthy (Meizler) Károly Keresztény Nemzeti Szocialista Frontja. Mindkét politikus zsidóellenes, revizionista, a főbb termelési ágakat államosító programot hirdetett.

Az 1939-es titkos választások a nemzetiszocialisták megerősödését hozták, a képviselők 20%-át ők adták. A kormánypárt a képviselőjelöltek indításához szükséges magas kaucióval próbálta nehezíteni az ellenzéki jelöltek indulását, Teleki Pál miniszterelnök pedig egy választási beszédében meg nem nevezett politikai mozgalmak háttérében német anyagi támogatásról beszélt. Paksa szerint a nyilasok ugyan kaphattak kisebb-nagyobb német támogatást, de működési költségeiket alapvetően önerőből fedezték, mozgalmaik pedig rendszerint alulfinanszírozottak voltak.

A 1939-es választások eredményeit Paksa választókerületekre lebontva egy adatgazdag, jól áttekinthető térkép- és diagramgyűjteménnyel szemlélteti. A könyv fontos novuma, hogy a választásokon mandátumot szerzett képviselőket (majd később a Sztójay- és Szálasi-kormány tagjait is) a szerző egy történeti-statisztikai módszerrel, az ún. propozográfiával vizsgálja, amely a rendelkezésre álló minta különféle szempontok, de azonos kritériumok alapján felvett adatait adattárakba rendszerezi, és azok vizsgálatából von le következtetéseket. Paksa több aspektusból (életkor, családi állapot, vallási megoszlás, iskolai végzettség, társadalmi státus stb.) hasonlítja össze a nemzetiszocialista képviselőket a társaikkal, és arra a következtetésre jut, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem voltak lecsúszott egzisztén-

ciák, nem ritkán komoly szaktudással bírtak a szakmájukon belül, államigazgatási tapasztalattal azonban egyáltalán nem rendelkeztek. A többi párthoz képest a képviselők inkább voltak fiatalok, amit az magyarázhat, hogy a fiatalos-lendületes nemzetiszocialista jelölt hitelesebbnek tűnhetett a radikális, változást akaró választók körében.

A Teleki-kormány igyekezett meggyengíteni a szélsőjobb oldalt: nem adtak napilapengedélyt a legnagyobb nemzetiszocialista pártnak, a rendőrség fellépett a párt-egyruhát viselőkkel szemben, szétverték egy Szálasi melletti tüntetést, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter pedig a 3400/1938-as rendeletben megtiltotta az állami és köztisztviselőknek, hogy rendszerellenes szervezetek – nyilas pártok és a szociáldemokraták – tagjai legyenek (ezt 1940 szeptemberében visszavonták). Imrédy Béla 1940-es pártalapítása szintén kellemetlenül érintette őket, mivel Imrédy ideológiai okokból és személyes ambíciók miatt sem volt hajlandó egyesülni Szálasi pártjával.

Az ország német megszállását követően a Sztójay-kormány alárendelte a gazdaságot a hadiiparnak, és deportáltatta a zsidókat. Hatalomra kerülve Szálasi pedig belefogott a hungarista állam kiépítésébe az államszervezet radikális átalakításával és a totális

egypártrendszer bevezetésével. A zsidókat nem akarta kiirtani, de tervei szerint a háború végén el kellett volna hagyniuk a Kárpát-medencét a vagyonuk nélkül. A jelentősebb nemzetiszocialista pártok történetét bemutató részt Paksza a háborút követő népbírósági ítéletekkel, valamint a prominens magyar nemzetiszocialista politikusok utóéletének ismertetésével fejezi be: voltak, akik kivégeztek (Hubay Kálmán, Szálasi Ferenc, Pálffy Fidél), voltak, akiket börtönbüntetésre ítélték (Meskó Zoltán, Festetics Sándor), mások külföldre távoztak (Henney Árpád).

Paksza ezt a kötetét is függelékkel zárja, mely tartalmaz egy részletekbe menő kronológiát, a fontosabb nemzetiszocialista pártok és szervezetek felsorolását, röviden összefoglalva a történetüket, valamint a magyar nemzetiszocialista sajtó katalógusát. A könyv döntő részben a nemzetiszocialista pártelittel foglalkozik, ezért hiányzik belőle a társadalmi bázisuk vizsgálata, és nem elemzi részletesen a szélsőjobb oldali képviselők parlamenti tevékenységét, felhatalmálását sem. Ám e hiányosságai ellenére is igényes és fontos munka, melyet bátran ajánlunk a téma kutatói és a korszak iránt érdeklődők figyelmébe.

Gali Máté

SZÍNES ÉNEK

Zsigmond Andrea és tsai: *Mi kritika még?* *Színek és ének*

■ „Egy könyvhöz sosem egyből jutunk, szerzők és olvasók, hanem kis állomásokon át, és ha ezt tudjuk, talán jobban odafigyelünk az állomásépületekre. Hogy jól érezze magát bennük az utazó.” (154.) – Ez a recenzió is egy ilyen „állomásépület”, amely felhívja a figyelmet e méretében kis, ám annál tartalmasabb könyvre. Benne az olvasó igazi csemegéket, „kedvenc” részeket, mondatokat találhat – távolról sem csak a kritikáról és a színházról.

A teljességre való törekvés igénye nélkül írunk e könyvről, amelynek már külleme, szerkezete is arról árulkodik, hogy egy formabontó – emiatt pedig formateremtő –, izgalmas, változatos, fiatalos, „mai” könyv.

A szerző a hagyományos, a szakmai ortodoxia ismérveit felmutató kritika műfajá-

val nincs túlságosan „jóban”. Szenvedélyesen érdeklí viszont, „hogyan lehetne úgy értekezni a színházról, hogy az mind a színházi alkotóhoz, mind a nézőhöz/olvasóhoz, mind – előfeltevéseiben – a tudományos felismerésekhez közelebb álljon”. (287.)

A könyv hatvan fejezete a színházkritikus szerep határainak kereséséről és maximalissá tágitásáról szól különböző formájú, stílusú és tartalmú szövegek által. Benne a kritikus – mint egy színész – a lehető legtöbb szerepbe bújik, miközben teljes mértékben magát adja, megpróbálja újra és újra megfogalmazni feladatát és betölteni, illetve értékelni a körülötte zajló (színházi) életet.

A szövegek egy részét nem ő írta. De mindegyikhez köze van. Diákjai, ismerősei, a szakma nagyjai és névtelenjei – száznál is

többen – kiegészítik, segítik a gondolkodásában, munkájában.

A szerző többször rákérdez „betokosodott” szokások, formák, módszerek, helyzetek alkalmasságára, és azt szeretné, hogy a kritikusok beszéljenek másról (is), ne (csak) arról, amiről szoktak. „Ne az előadás cselekményét, szereplőinek viszonyát, változásait, díszletét, jelmezeit eszeteljük. Ne a rendezői koncepciót. [...] Vannak a produkciónak más aspektusai. Vannak a masinériában más emberek. Vannak másfajta szövegek.” (20.)

Egyik szerepében fordít, mert „beleszert egy szövegbe, és nem lát más kiutat”. A lefordított drámában, Saviana Stănescu *Infănsno. Használatai utasítás* című színművében a színpadra lépő lány egy-egy nézőnek más-más női néven mutatkozik be. Tár-salag velük, érdeklődik, viccelődik, majd elárulja, hogy a vonatra vár, mert inná a vonatokat ablakán át nézelődni. De „nem kifele, habár az sem rossz, tájak töredékeit bámulni, hanem fordítva, kintről befele, az a nagy művészet... mert akkor emberek töredékeit látod. Egy fejet, egy könyököt, egy kézre nyomódott arcot, egy tarkót, egy nyakat, kendővel, egy másikat nyakkendővel, cigarettázó száját, jó nagy melleket, aztán kicsiket... emberdarabkákat, -szeltekéket... valódi puzzle... nagyon klassz... nem tudsz igazán különbséget tenni köztük. Megismer-ni még kevésbé tudod őket. De elképzeld őket, beszélgethetsz és barátkozhatsz velük.” (12.) Mindez a szerzőről árulkodik – másképp nem ezzel kezdené a könyvét. Elárulja, hogy a szerző szereti a különböző szerepeket, a változatosságot, a titkokat és a megfejtést, szeret látni és gondolkodni, összefüggéseket keresni, és főleg: szereti a költészetet, a megmozgatót, a gyönyörködte-tőt és az elgondolkodtatót.

A szerző a *Bánk bánt* is lefordította, pontosabban kivonatolta – eredeti román nyelvre. Egy másik fejezetben pedig számba vette a Matei Vişniec-fordításokat és -előadásokat.

Pálffy Tibor sepsiszentgyörgyi színész-től származik a könyv egyik alapszövege. Színészi munkájának *a maga számára* érvényes, szervesen egységes és működő rendszerét írja le. Ezt a rendszert, hogy követhetőbbé tegye, kulcsszavanként bontja ki. Így sem mindent értünk, de amit igen, az mintha egy titkos laboratóriumba enged-né betekintést.

Az egyik írás röviden bemutatja a magyar nyelvterületen zajló színházi fesztiválok – a célzatosság rögtön kiviláglik, hiszen e könyvben sok színházi fesztivál kapcsán íródott szöveggel találkozunk. Többségük (anno) fesztiválújságból „debütált”.

A kritikákat merész őszinteség, sőt váltalt elfogultság jellemzi. A sepsiszentgyörgyi TAMper2 „két (színészpárti) rendező összecsapását” beharangozó fesztivál kapcsán találkozunk például egy színész bírálással: „Virgil Andriescu, aki Sándort játszta, ezennel tudja meg, hogy pocskék volt a *Csütörtökünne*pben. Mindent elrontott. (Belátható persze, hogy ez így erős túlzás, mármint hogy nélküle tökéletes lett volna az előadás, de a szerző ezennel nyelkedik abban, hogy a színész nem olvassa ezt, s a szerző így teljesen, kétségbeesetten őszinte és túláradó lehet.)” (67.) Gyakoriatk az ilyen, olvasónak szánt kiszólások, útmutatók, magyarázatok, figyelmeztetések. A tartalomjegyzék is ilyen: a hivatalos címet egy „zsigmondandis” követi, amelyből kiderül, mi is az igazi szerzői szándék. Íme: „Belém sajdukt, hogy nélkülem is szépen élsz – Láng Orsolya – *A kritikus szétszedi a költő verseit, és legszebb soraiból épít egy legót.*”

Kisvárdá kapcsán a szerző felszólal az öncélú és hatásvadász színpadi meztelenség ellen, és bátran kiáll többek közt Barabás Olga rendező mellett: „Miért baj, ha lírát látsz a színpadon? Vagy epikát? Ha érvényes. Így én. De ők nem és nem. Zsigerig ható dráma kell nekik. Megátalkodottak. Lehet valami igazuk.” (188.) Ugyanakkor meg is rója: „Persze, idegesít ez-az az előadásban, például miért a rendezőnek kellett terveznie a díszletet.” (188.)

Kisvárdáról a szerző fotóblogot is készít – fotók nélkül. Kivált azok a „képek” szerethetők, amelyek tárgyilagosan leírnak valamit, és *emiatt* láthatjuk magunk előtt.

A temesvári (eurorégiós színházi) fesztiválnaplóban a fesztivál közegéről ír, a hangulatról, egy-egy pillanatról, a városról, a színházépületről, a szerb büfésről és a lépcsőről.

A fesztiválokön zajló szakmai beszélgetések funkcióját is latolgatja, hiszen sok az általánosítás, a pletyka, a nagyotmondás, kevés az igazságkeresés és a mellbevágó őszinteség.

Humoros a diákokkal összeállított alternatív színházi szótár, amelynek szócikkei azokról a színházi helyzetekről szólnak, amelyekről nem szokunk beszélni. Például, tudják-e, mi a *színházi kommunikáció*: „Mitután a nő hosszasan kereste a csörgő telefonját, felveszi és idegesen elsutyorogja a vonal másik végére, hogy épp nem tudja felvenni.” (58.)

Ilyen szócikkek a gyergyószentmiklósi színházi kollokviumon is készültek. Így utólag nincs sok közünk hozzájuk, legfeljebb dokumentumértékük van, és ismertető jelleggel bírnak, de a következő szócikk mulat-ságos is: „Radu Macrinici – [...] 2. Nemzet-

közileg ismert román drámaíró, a nagybányai színház művészeti igazgatója. 3. Az egyetlen román zsűritag. A zsűri általában (mindig) magyarul beszél meg az előadásokat, ezért egy már híressé vált kijelentése a fesztivál alatt: »Most már érzem, milyen nektek!« (268.)

Egy többszerzős írás a kolozsvári Interferenciák fesztivál kulisszái mögé enged betekintést. Szót kapnak a szervező diákok, de még a technikus, az öltöztető és a jegyszédő is. Egy szervező lánynak az egyik előadáshoz harmincöt ágyat kellett kerítenie. Míg a város különböző intézményeitől nagy nehezen beszerezte, a lány már az ágyakkal álmódott. Végül minden sikerült, a rendező meghívta egy kávéra a lányt, aki úgy érezte: „hogy ezt akkor mindenképpen meg kell innom, annak ellenére, hogy soha nem kávézom.” (80.)

Máshol Tompa Gábor, Visky András és Nagy Noémi Krisztina a nemzetközi fesztiválról, illetve nyugati és itthoni színházi és civil hozzáállásokról beszél. A szerző pedig a fesztivál előadásainak kapcsán a tapsról – a formálisról, a szabályszerűről és a spontánról gondolkodik. Gondolkodik rossz előadás után is, sőt az talán még több gondolkodni valót ad.

A kolozsvári vonatkozású fejezetek közül az egyik összegzi a Koinónia Kiadó színházzal kapcsolatos kiadványait, megáll Andrei Șerban rendező önéletrajzi könyvénel, életénél, majd munkássága kapcsán a kolozsvári színházban játszott előadásairól „véleményez”. Egy másik írásban Silviu Purcărete *Gianni Schicchi*-előadása kerül górcső alá.

A Deszka-fesztivál egyik megbeszélésén a magyar drámák külföldi jelenlétéről esik szó: „A legtöbb drámaíró ott akad el [...], hogy nem talál, egész pontosan nem keres fordítót a darabjaihoz. Mintha szégyellni való lenne az önmenedzselés. Az alkotó arra vár, hogy fölfedezzék.” (137.)

A könyv interaktív: van benne színházi kvíz, keresztrejtvény, sőt sudoku is. Az első kvíz szórakoztató: „Hol tartja a jegypénztáros hölgy a fesztivál jegyeit? a. Páncélszekrényben; b. A háta mögötti szekrény második polcán; c. Kéznel.” (84.) A második kvíz: tizenhat mondat keres egy-egy szerzőt – érdekes, de iszonyú nehéz.

A talalós kérdéseknél előttünk vannak a válaszok is. Szerencsére – mert a nevek és utalások nem mindig érthetőek a színházi bennfentesség (a majdnem mindenki mindenkit ismer) miatt. A kötetben viszont ennek az a nagy előnye, hogy sokszor meglepően közvetlenek és őszinték a megnyilatkozások. Egy ötletes talalós kérdés: „– Mi a

közös a színészban és a kritikusban? – Mindkettőt karakterre fizetik.” (115.) Továbbá van lánckérdés, de még „színházi ima” is.

Aki pedig unja a betűket, annak van egy miniképregény, és aki facebookmániás, az viszontláthat egy kommentes, lájkolt bejegyzést egy előadásról. Egy másik fejezet gondolatfuttatás az internetről: „A széljegyzetemet kommentnek hívom... [...] Olvasó, szerkesztő, író, kritikus – mik vogymuk? Isa mindegyik vogymuk. Szétlapozhatatlanul. Szét vagy össze? Vessük össze. [...] Számoljunk azzal, hogy minden mozog. Inog, billen, folyik.” (241.) A szerző számba veszi a színházi vagy színházat is közlő (fontosabb magyar, román és magyarországi) folyóiratokat, lapokat és azok internetes oldalát, hogy ki mennyire veszi komolyan (magát), a netes felületét. A fesztiválújságról is ír, műfajáról, lehetőségeiről, olvashatóságról, mint ahogy mi most itt tesszük.

Személyes emailváltással is találkozhatunk, ékezetek nélkül, címmel, dátummal, kukaccal, szmájlikkal, „ahogy kell”: „szia, Denes, a keszulo konyvecskemben az a celom, hogy mindenfele nem hagyomanyos kritikai format beletegyek, peldaul emailt, emailben kritizalast... :D nezd meg a fentit, ezt valasztottam ki, mitszolnal, ha beletenem igy? Vagy esetleg ha akarsz változtatni valamit... meredek egy kicsit, tudom, de na, gondold at ketszer is, facebookos kommentek is lesznek a konyvben meg mindenfele marhasag, persze esszek is, rendesebbek, na...? :D :D”. (247–248.)

A „mindenfele marhasag”-ot viszont, ha komolyan vesszük, értelme lesz, hiszen minden írás vélemény, ekképpen pozitív vagy negatív kritika, minősítés is. Mindig minden mondat(unk) irányít, elhíthet. Óvatosságnak kell lennünk? Vagy bátraknak?...

A játékos részek mellett és közben fontos, lényegre törő kérdések, válaszok húzódnak meg: „A műalkotások mindenféleképpen buzdítanak bennünket... [...] A műalkotás [...] csak odajön, és szemembe mondja. Illetve egy idő után te mész oda, hogy szemembe mondja. Rádásul tömegesen. Ezt hívod színháznak.” (106.) „...Színházi élményimnek nem a fotóim a mércéjük, a legszebbek eddig a fényképezhetetlenek voltak.” Bíró István, színházi fotós (104.)

A szerző megkérdez(tet): *Kell-e a színház, és ha igen, miért?* „...A színpad szabadságot ad a színésznek és a nézőnek is.” Farkas Lóránd, színész (98.), „...Because I can watch people without asking them for permission.” Patrice Pavis, színházelmélet-író (101.), „A színház párhuzamba állítja az életet önmagával. Kiléptet mindennapjainkból úgy, hogy közben saját, tágasabbá vált –

vagy tágasabbnak érzett – életünkbe lépünk vissza.” Bakk Miklós, politológus (103.)

Három fejezetet a *Mi teszi Önt boldoggá?* kérdésre válaszol. Az egyikben Szilágyi N. Sándor kognitív nyelvész fejt ki gondolatait, köztük a következőket: „Van úgy, hogy attól, hogy keresi a boldogságát, az ember nem ér rá olyasmit csinálni, amitől boldog lenne. Ezek nem nagy dolgok, tudja. De a nagy dolgok sokszor a jelentéktelennek tűnő dolgokban vannak.” (125.). „ha van az embernek egy jól megalapozott világnézete, akkor azzal jól el tud boldogulni” (128.). A másikban Horváth Andor irodalomtörténezsztől tudjuk meg – többek közt –, hogy a boldogságának legnagyobb mértékben a klasszikus zene a forrása, és „az, hogy az ember miben keresi a boldogságot, elválaszthatatlan attól, hogy mivel tud a mulandóság ellenében hatni, mi az, amit – az élet egészében gondolkodva – a vég általi meghatározottság tudatában, a halál ellenében állítani tud.” (163.)

A harmadik válaszadó éppen Zsigmond Andrea, akiről kiderül, hogy a Transindexben ő szerkesztette a *Mi teszi Önt boldoggá?* rovatot. Most nekiszegezik a kérdést, ő meg ilyeneket „kénytelen” válaszolni: „Ha benne tudok lenni egy pillanatban, ha mindig újra tudom fogalmazni magam (nem baj, ha gyakran ugyanazt a választ kapom) és tisztán felmérni adódó helyzetem. [...] Ha van egy másik ember, aki számára én én vagyok, követni tudja mindennemű mocanáimat, s ugyanakkor ő is kiterjeszti felém énjének határait. Mindezt bizalommal, úgy, hogy egyikünk se sérüljön szabadságában. És egyáltalán: ha a pillanatok nem elmúlnak, hanem megtörténnek.” (180.)

„Zsigmond Andreával” Kelemen Attila Róbert álnéven Láng Zsolt is elbeszélget, nem is akármikor: 2050 novemberében: „KAR: Kívülről ma is az látszik, hogy a székyföldi nők mélyebben a férfiak alárendeltjei, mint másutt. Hogy keményebben kiszolgáltattak. Kevésbé emancipáltak. ZSA: Ez a látszat. A székyelők igyekeznek *belesimulni* a környezetükbe, mert *mélyebben* élnek. Na, ez túl *patetikus*, húzza ki.” (219.; az „interjú” megjelent Láng Zsolt *A jövő emberei* című kötetében, magánkiadás, 2011. 146–160.)

Az az írás, amelyben a szerző nehézkes tudományos nyelven értekezik a kultikus-ságról, kakukktojásnak tűnhet. Kakukktojásnak tűnhet továbbá az a fejezet is, amelyben 10–13 éves gyerekek válaszolnak arra a kérdésre, hogy mi a kedvenc olvasmányuk,

(rajz)filmjük, és mit szeretnek benne. De egyik sem az, hiszen az egész könyv „kakukktojások” gyűjteménye, kísérletezés, keresgélés a kritika peremvidékén, olykor könnyed, játszadozó írásokkal. Ezek mögött viszont igen nagy az öntudatosság, szándékoság, komolyság – és kiváltképp az önirónia. Tudna ő mindvégig tudományos nyelven írni, csak nem volna érdemes és érdekes.

Némely írásból azt sem tudjuk meg, mikor és hol készült a tárgyalt előadás, sőt olyan is van, hogy csak asszociációkkal találkozunk: egy-egy tárgy-, személy-, hangulat-, mozdulatleírás, gondolatfoslány van előttünk. Miért ne lehetne ez is (elég) jó (valamire)? Hiszen nekünk is szabadságot, felszabadultságot és jelenlétet közvetít.

De a legsikeresebb fejezetek talán azok, amelyekben költőiség van. Az egyikben a szerző felrűg minden nyakkendő formát, és teljesen egyszerűen, szabadon, már-már költői képekben laudációt ír Orbók Ilonáról: „Szóval az van, mármint Loncival, hogy tetszik nekünk. Ahogy figyel. Ahogy a perceket bepezsgí. Ahogy lazázik. Itt egy Schlegel, ott egy vágy, amott egy kis E. A. Poe, egy összeérés, egy kinyílás, egy rettentően átlátható párhuzamos szerkezet. Ahogy megenget, ahogy felépít, ahogy belengi, amit. Hogy ez most hagyjuk, és ja, hogy ez talán, hm, érdekes. Egy könnyed mondat, s az oldalunkból szivárogni kezd a vér, vagy valami más.” (168–169.)

Egy másikban a szerző Sopotnik Zoltán költő stílusát méltatja: „Bátor leszel tőle, és tudni mered, amit tudsz.” (121.) Továbbá egy különleges vers születik Láng Orsolya verseinek „legszebb soráiból”.

Az egész kötetet a sokszínűség és többszemponúság is jellemzi. A 2000-es (zsbéki) *Bánk bán*-előadásról vall egy statisztika is: „Álltam fenn a várfalon tapsrendkor, s arra gondoltam: milyen fenségesen kezdődik a 20. születésnapom, hogy engem tapsolnak, egy Bocsárdi-előadásban...” (31.) Szót kap egy magyarországi kritikus is: (az előadást a szünet után elmosta a vihar) „a legdrámaibb *Bánk bán*, amit valaha láttam. Bocsárdi László rendezésébe belesegített az úristen.” (31.) De még a Zsbéki Színházi Bázis GPS-koordinátái is megtalálhatóak a könyvben!

S hogy végül is milyen a jó kritika és kritikus, illetve hogy *mi kritika még?*... Mi kifogytunk a betűből, de önkön jól tudják, a válaszokat hol találják.

Kocsis Tünde

IZSÁK HÚGA

■ A hagyományos zsidó imarendben a férfiak ezt mondják: „Áldott vagy Te, világ Királya, aki nem teremtettél nőket” – míg a nők: „...aki kedvére teremtett”. Nem ismerem őszintébb (és persze kiábrándítóbb) imát, mint az előbbi. A monoteista rokon vallások, speciel az iszlám istenünk nemében osztozó (értsd: férfi) hívei sem mondhatnak különkül.

Nőket születni nem főnyeremény Kínában sem – és erről ott ugyanúgy a hagyomány, illetve annak ápolói tehetnek –, ahol a hivatalosan „családtervezési politika” néven ismert társadalmi mérnökségi beavatkozás, az „egy család – egy gyerek” elv következtében a lánygyermektől szívesebben megszabadulnak (nemek szerinti szelektív abortusz, csecsemőgyilkosság, árvaház, „export” örökbe fogadtatás stb.). Ázsiában a legmagasabb a „hiányzó nők” aránya (lásd az „Asia’s missing women” problémakörét), és a lánygyermek mortalitási rátája gyanúsán magas – a klasszikus genocídiumra („nemirtás”) utaló adatokkal. Mint Daniel C. Dennett írja, Kínában „mindenki fiút akart – a kivénhedt mém alapján [ez a kulturális átadás egysége, a gén mintájára – R. L.], amely egy korábbi gazdasági állapotban való tenyészésre termelt –, úgyhogy a lányokat hatalmas számban elvetélték (vagy megölték születéskor)” (*Breaking the Spell. Religion as a Natural Phenomenon*. Penguin Books, 2006. 333.).

Nem főnyeremény nőket születni seholy – mondjuk épp nyeglén vagy keserűen (Yoko Onóval: „a nő a világ niggerje”), holmi retorikai vagy zsurnalisztikai fogásból itt akár és szinte bele se gondolva, mit is feltételez, ha szó szerinti *főnyeremény* lenne! Pakisztánban az.

A Pakisztáni Iszlám Köztársaságban futó tévéműsor, az Amán Ramadan a német *Spiegel* folyóirat tudósítása szerint az idei Ramadan igazi slágere. A Geo TV nevű adón megy, nem kevesebb, mint hét órán át; a maratoni meglepetésshow és kvízzjáték során az ötszáz fős közönségből kiválasztott versenyzők olyan diszciplínákban küzdenek egymással, mint a főzés és – nem mellékes módon – a koránismeret. Mosógépért, mikrohullámú sütőért, hűtőért, autóért. A főnyeremény egy eleven emberi csecsemő.

Ámir Liakvat Husszain, a műsort vezető muszlim tévéprédikátor jószágos arccal a ka-

merába tartja, dicséri a fődíjat: „Ezt a gyönyörű kislányt kitették a szemétdombra. Nézzék csak, milyen ártatlan, milyen szép!” A csecsemő fehér pöttyös, piros pólyában van, kis sapkával a fején, amikor átnyújtják (őt? azt?) a zokogó szülőknak. Hosszú évek óta a terméketlenséggel és annak Indiában (is) nagyon jellemző társadalmi stigmájával, arcpirító „szégyenével” küzdő pár, a maga saját, nehezen felmérhető emberi fájdalommal. Szaid Zulfikár Husszain és neje, Szúrija. „A ramadán ajándéka” – mondja a kéthetes újszülött kislányra a nő; sokan biztatták, hogy válasszon más feleséget magának, „de ő türelmes maradt” tizenöt éven át – meséli a férfi (a terméketlenség a hagyományos kultúrákban eleve női problémának számít, függetlenül a tényleges diagnózistól, amely természetesen eshet bármelyik térfelé, és lehet közös is vagy éppen tisztázatlan).

A *Spiegel* szerint Pakisztánban nincs adopción törvény, a szükséges papírokat a műsor folyamán töltik ki a megörvendezett párok nevére. A kínai „kivénhedt mém” által irányított nemirtás logikájához hasonlóan különösen a lánygyermektől szokás megszabadulni itt is, többek között, mert a hagyomány szerint a lánnyal később hozományt kell adni. A Karacsiban, Pakisztán legnépesebb városában havonta tucatszámra kitett gyermekeket a Cshipa jótékonyági szervezet (Chhipa Welfare Association) biztosítja a tévétűsornak, amely a náluk előzetesen regisztrált párok között sorsolja ki azokat nyereményként. A vallási szórakoztató műsor vezetője, Ámir Liakvat Husszain a CNN-nek adott interjújában a következőképpen fordítja le a helyzetet a keresztény kultúra nyelvére: „Karácsonykor a Jézuska ajándékot hoz mindenkinek. Ez fontos a keresztények számára. Nekünk a ramadán ilyen különleges időszak, amikor az embereket megjutalmazzuk, és boldoggá tesszük.”

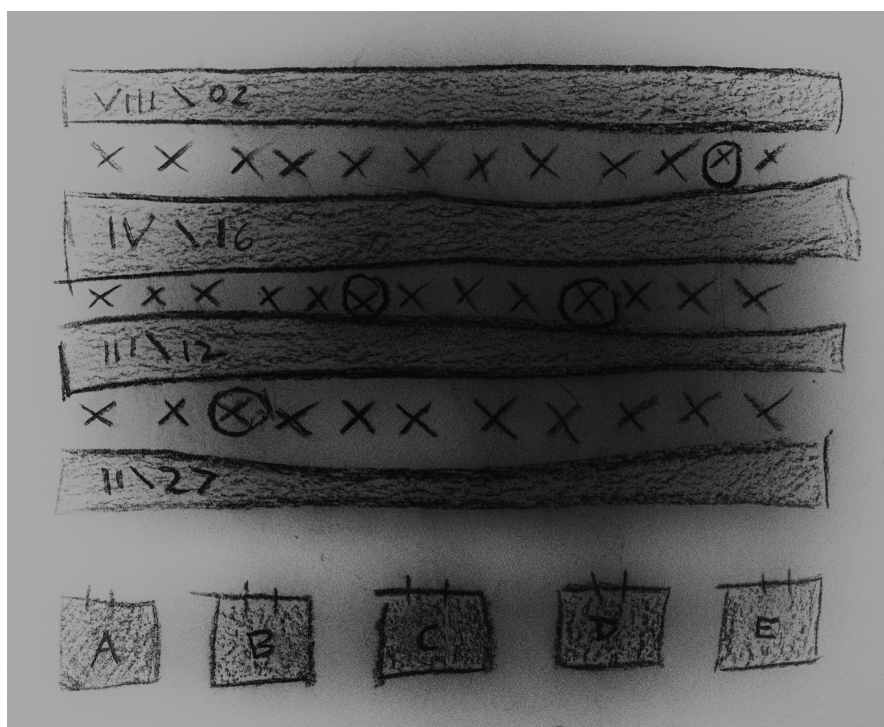
Nem nehéz rájönni: egyazon logika működik abban, hogy a lány- vagy fiúgyermek kitéhető, és a jótékonyági megoldásban, amely szerint odaajándékozható. A közös premissza az, hogy az ember cserélhető tulajdon, amely nem önmagáért van, szabadságában nem „önmagának ajándékozott” (Jaspers), hanem teremtményként egy külső, „transzcendens” szemszögből – a szubjektivitás mindig immanens, az ész önálló törvényhozó erejére alapozott szempontjához képest – egyáltalán tárgynak minősül-

het. A tárggyal való konkrét (jó vagy rossz) bánásmód ehhez képest már másodlagos. Teljesen mindegy, hogy az angyal megjelent-e, amikor Ábrahám felemelte a kést, az utolsó pillanatban (Ter 22,11–12); Izsák ontológiai státusa mindörökre ugyanaz, mint ha leszúrták volna: a behódoló-alárendelt (szubmisszív) fél helyzete, amelyre az *iszlám* szó etimológiai jelentése és legfontosabb ideológiai tartalma utal (önalávetés, alárendelődés, feltétlen engedelmesség).

Izsák történetének a Koránban (37,102–103) olvasható változata szerint: „miután

anyira felserdült, hogy vele serénykedhetett, Ábrahám azt mondta neki: »Fiacskám. Azt láttam álmomban, hogy feláldozlak. Fontold meg hát, mi a véleményed!« »Apácskám!« – mondta ő. – »Tedd azt, amire parancsot kaptál.« [...] És akkor mindketten muszlimok lettek, és alávetették magukat Allah parancsának, és Ábrahám homlokával a földre fektette őt [...]» Homlokával a földre, egyenes adásban. (*Spiegel Online*, 2013. július 30.)

Rigán Lóránd

ABSTRACTS

Margit Balogh

■ *Loyalty or Confrontation? The Hungarian Catholic Church and the Allied Policy of the Kádár Regime*

Keywords: *Kádár regime, church policy, persecution, Catholic Church, socialism, religion, crisis*

The main point of Kádár's pragmatic church policy was that as long as churches exist, they must be put to use. After 1958 the former persecution of the churches, with an undisguised intention of liquidation, was replaced by a National Front policy that favoured "national unity". However, the decades of the Kádár regime were paradoxically characterized by both a certain freedom for the churches and a fight against them. In 1964 a so called partial agreement was made by the Hungarian government and the Apostolic Holy See, which succeeded in maintaining the existence of the Catholic hierarchy. In return for the concessions the Catholic Church undertook to promote the acceptance of the fact that you can get along in Socialist society as a religious person. In the course of time the churches not only tolerated the economic and (from the 1970's onward) political goals of the regime, but expressly promoted them. In the 1980's Hungarian Catholicism faced with symptoms of a serious internal crisis.

György Gyarmati

■ *Nostalgia and the Kádár Era*

Keywords: *János Kádár, Kádár era, "welfare society", "soft dictatorship"*

According to an international survey, in 2009, twenty years after the *Annus Mirabilis*, 72% of Hungarians considered themselves losers of the regime change, while in other post-communist countries, those who associate themselves with the losing side are considerably fewer in number, a fact which press commentaries interpret as a strikingly strong nostalgia for the last three decades of Hungarian communism, called the Kádár era. This paper situates the Kádár era in the larger historical context of the "short 20th century" from a long duration perspective, challenging the relevance of the term 'nostalgia'. It begins by stating that in the period of 1918–1990, there were a total of nine system changes in Hungary and, chronologically, the majority of these (7) took place in the first half of the century, when the World Wars, the rotation of red-white-brown-red terror and the global economic crisis of 1929–1933 had torn historical

time into chunks of roughly 5-year periods. This also means that the algorithm of all too frequently occurring disasters and consequent trauma never left enough time for *social recovery*. In comparison to these precedents, the second half of the 20th century was almost completely occupied by the Kádár era, during which the system was reduced to a "soft dictatorship" and the traumatic trials and tribulations had ceased. The subsistence of Hungarian society can be well traced on a multiple timeline chart – in the first half of the century, it is hectic and fragmented (jumping up and down), then shows a slow but steady climb in the second half of the century, even though the Kádár era did not actually bring prosperity to Hungary, nor a "welfare society" by any means. It is only by contrast to previous periods and the frequent rhapsodic meltdowns of "we have to start all over again" that the Kádár era had managed to establish stable and predictable employment security and a subsequent accumulation of wealth, providing an opportunity for widespread social recovery. However, for the majority as well as the newer generation which grew up, this had become history along with the communist system in the two decades following the regime change. There could hardly be any nostalgia towards the half-century long occupation of Hungary or the status of the communist underling; however, the social majority usually evaluates any currently reigning system by their own existential security and welfare. After the system change, the social majority – just like in other regions of Europe – now dreams of reaching the status of "bourgeois", although at the moment, mostly due to historical reasons, they would be content to at least secure the everyday welfare of the "petit bourgeois".

Sándor Horváth

■ *Everyday Sztálinváros: the Story of Ilona*

Keywords: *everyday socialism, socialist city, de-Stalinization, poverty, child welfare*

This essay seeks to explore through the story of a woman how everyday life changed after 1956 in Sztálinváros, the first socialist city in Hungary. The woman (Ilona) came to Sztálinváros in 1950 and she was living in the Technikum residential district in the second half of the decade. In Sztálinváros the "temporary" barracks and the buildings of the Technikum district were considered slums, and this contributed to the widespread conviction among the people of Sztálinváros that in these parts of the city they were likely to encounter "deviants"

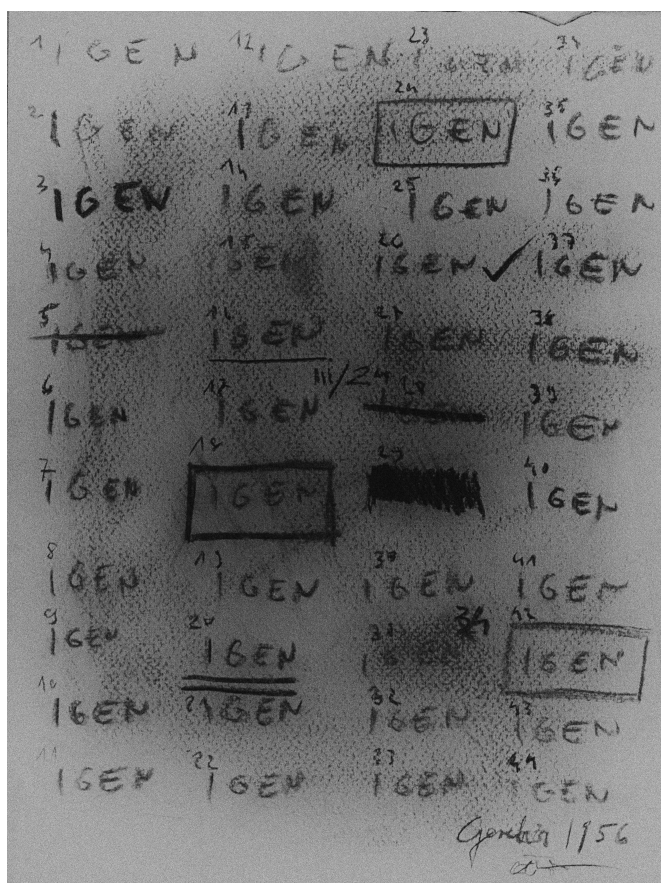
and “profligates.” Sidewalks were left unfinished and plaster was missing from the buildings for years. Generally former residents of workers’ hostels, which were located on the far edges of the downtown area and were being closed down at the time, were given apartments in the Technikum, and they found themselves living in worse conditions than in their former dwellings. The story of Ilona, who was accused of prostitution and “crime against children” represents the everyday life of the residents of this so-called “prole” district.

József Ö. Kovács

■ *The Liquidation of Traditional Peasant Society in Hungary*

Keywords: *Hungary, peasant society, Sovietisation, political dictatorship, collectivisation, violence*

One of the most comprehensive social operations in the process of Sovietisation was the liquidation of traditional peasant society. The individual peasant farms, the organisations and church communities of rural society represented a political counterbase in the path of the communist programme. The land and the people could only be collectivised through the use of terror. The “collective farms” created in the first wave of collectivisation were a failure for the programme of Sovietisation. Contrary to the results of many other historical researches, in his extensive research in all county archives the author found that the sweeping campaign for full collectivisation carried out between 1958 and 1961 used mass violence. The effects of the traumatising that occurred in those days, the emptying of rural social spaces are still being felt today.

Publishing Hungary

A 2012-ben indult program célja, hogy három éven át támogassa és segítse a magyar szerzők és könyvek, a magyarországi könyvkultúra megjelenését, bemutatását, reklámozását a külföldi könyvvásárokon, könyvfesztiválokon. A magyar könyvkultúra nagyon sokszínű, és rendkívül sok fontos értékkel bír. A program elsődleges feladata, hogy ennek a sok és sokféle értéknek külföldi bemutatásával hiteles és előnyös képet alakítson ki kultúránkról, valamint elősegítse a magyarországi és külföldi kiadók közötti szakmai kapcsolatokat megerősödését.

A program megvalósítása a Balassi Intézet feladata, amely a külföldi magyar intézetek munkáját összefogja és irányítja. A Balassi Intézet külföldi magyar intézetei révén nemcsak a nagy könyvfesztiválokkal, vásárokkal (Frankfurt, London, Párizs, Bologna) tartja a kapcsolatot, de képes folyamatos és hatékony együttműködés megalapozására a hazai és külföldi könyves szakma résztvevői között. 2012-ben 12 könyvvásáron vett részt Magyarország.

2013 SZAKMAI PROGRAMJA:

1. *Jeruzsálem* – 2013. február 10–15.
2. *Lipce* – 2013. március 14–17.
3. *Párizs* – 2013. március 22–25.
4. *Bologna* – 2013. március 25–28.
5. *Prága* – 2013. május 16–19.
6. *Varsó* – 2013. május 16–19.
7. *Moszkva* – **DÍSZVENDÉGSÉG!** – 2013. szeptember
8. *Frankfurt* – 2013. október 9–13.
9. *Bécs* – Donau Lounge – 2013. november 21–24.
10. *Marosvásárhely* – 2013. november
11. *Pozsony* – 2013. november

www.balassi-intezet.hu
www.publishinghungary.hu

Nemzeti
Kulturális
Alap

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapzámot szerkesztette:
Kovács Kiss Gyöngy

- Bacovia, George (1881–1957) – költő
Baló Levente (1973) – író, Sachsenheim
Balogh Margit (1961) – történész, a történettudomány kandidátusa, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest
Blaga, Lucian (1895–1961) – költő
Crăsnaru, Daniela (1950) – író, költő, műfordító, Bukarest
Földes György (1952) – történész, az MTA doktora, főigazgató, Politikai-történeti Intézet, Budapest
Gali Máté (1988) – doktorandusz, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
Gyarmati György (1951) – történész, az MTA doktora, főigazgató, ÁBTI, Budapest
Horváth Sándor (1974) – történész, PhD, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest
Kocsis Tünde (1983) – rendező, pedagógus, Kolozsvár
Ó. Kovács József (1960) – történész, az MTA doktora, egyetemi tanár, KRE, Budapest
Kovács Kiss Gyöngy (1960) – történész, PhD, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Kőbányai János (1951) – író, főszerkesztő, Múlt és Jövő, Budapest–Jeruzsálem
Lakatos Artúr (1980) – történész, PhD, Kolozsvár
László Szabolcs (1987) – mesterképzős hallgató, CEU, Budapest
Nagy Attila (1954) – költő, Marosvásárhely
Rainer M. János (1957) – történész, az MTA doktora, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Eger, osztályvezető, OSZK 1956-os Intézet, Budapest
Rigán Lóránd (1980) – filozófia-történész, PhD, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Šin, Oliver (1985) – képzőművész, Budapest
Stănescu, Nichita (1933–1983) – költő
Tamás Gáspár Miklós (1948) – filozófus, Budapest
Valuch Tibor (1963) – történész, az MTA doktora, MTA TK Politikatudományi Intézet, Budapest, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem
Zelei Miklós (1948) – író, szociográfus, Budapest

Támogatók

2016
Enka

„Kerj mindent rám!” mondta – a városi legenda szerint – az éppen megbuktatott Nyikita Sz. Hruscsov utódjának, Leonyid Ny. Brezsnyevnek a múlt század hatvanas éveinek derekához közeledve. De ettől Brezsnyevnek még nem sikerült „jobb szocializmust” csinálnia. Magyarországi helytartók mindegyikét túlélve viszont úgy tűnik, hogy apám más konzekvenciára jutott: Rákosihoz képest Kádár az alattvalók sokaságának is élhető szocializmust eskábált össze. A „létező szocializmus” korabeli táborában talán a leginkább élhetőt, amit még a „rendszertervezés” környező országok halandói, kisegysztenenciái is hasonlóképpen láttak, mert másképp aligha tették volna szóvá. Mintha túl sokan lennének azok az apámmal egy húron pendülők, akik – őt is túlélve – úgy értékelik fel a magántörténeti emlékezetben a Kádár-korszakot, ahogyan azt a kortársak tették a szocialista láger többi barakkjából nézve. Manapság viszont arafelé nagyságrenddel kevesebben „noszalgíznak” saját pártállami közelmúltjuk tránt. A rendezerváltás után a társadalom többsége Európa ezen régiójában is „polgári” státusra vágyik, de egyelőre – történeti okokra visszavezethetően – legalább „kispolgári” köznapi létviszonyokat szeretne a magáénak tudni.

(Gyarmati György)

ISSN 1222 8338

5 LEJ
500 FT

REGIMUL KÁDÁR
THE KÁDÁR REGIME